

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

— anul xxxix nr.2.1970 —

COMITETUL DE STAT PENTRU CULTURĂ ȘI ARTĂ

BULETINUL MONUMENTELOR ISTORICE

Nr. 2 • 1970

ANUL XXXIX

Prezentare grafică: JEAN EUGEN

Coperta I: GOSFODĂRIE DIN CHIOJDU MIC, JUD. BUZĂU (PRIMA JUMĂTATE A SEC. AL XVIII-LEA) AFLATĂ ÎN MUZEUL SATULUI (FOTO I. PETCU)

Coperta IV: ȚETATEA NEAMȚ (FOTO DAN ER. GRIGOREȘCU).

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN BALȘ, CONSTANTIN BĂLAN, VIRGIL BILCIURESCU, RICHARD BORDENACHE, CONSTANTIN DAICOVICIU, MIȘU DAVIDESCU, VASILE DRĂGUȚ, CONSTANTIN FLOREA, GRIGORE IONESCU, CORNEL IRIMIE, EMIL LĂZĂRESCU, MARCEL LOCAR, PAUL PETRESCU, DIONISIE PIPPIDI, ADRIAN RĂDULESCU, LUCIAN ROȘU (redactor șef), VIRGIL VĂTĂȘIANU.

MONUMENTELE DE ARHITECTURĂ POPULARĂ ȘI CONSERVAREA LOR

BORIS ZDERCIUC

Includerea temei semnalate în titlu în problematica noii serii a Buletinului Monumentelor Istorice marchează, de fapt, interesul sporit manifestat în ultimele decenii pentru cunoașterea și conservarea monumentelor de arhitectură populară.

Cercetările inițiate în acest sector au scos la lumină exemplare de o remarcabilă valoare, atât în ceea ce privește formulele și soluțiile constructive, cât și sub raportul artei de a decora construcțiile. Case și construcții gospodărești anexe, biserici, troițe și cimitire, ansambluri gospodărești, iar în multe cazuri sate întregi, constituie tot atâtea expresii — uneori de o ingeniozitate și fantezie fără termen de comparație — ale capacității de creație a poporului nostru, făuritor și purtător de milenară istorie și originală cultură. Dintre monumentele de arhitectură sătească, bisericile intrau mai mult în sfera de preocupări a Comisiei Monumentelor Istorice din trecut, arhitectura civilă a satelor fiind, în general, neglijată.

Lărgirea ariei de preocupări, cuprinzând diferitele forme de manifestare ale arhitecturii populare are loc într-un moment în care formele culturii populare tradiționale, inclusiv ale arhitecturii, nu mai corespund stadiului de dezvoltare social-economică și culturală, într-un moment în care cerințele societății noastre, aflată într-o profundă prefacere, solicită noi forme culturale. Opera de construire a orînduirii socialiste pe scara întregii țări și la toate nivelele — economic, social, cultural — antrenează transformări profunde în viața satului. În sectorul vieții rurale, are loc un accentuat proces de urbanizare, iar ritmul în care se desfășoară acest proces este uluitor de rapid. În decursul ultimelor două decenii, iar în unele cazuri într-un interval și mai scurt, aspectul arhitectural al așezărilor rurale s-a schimbat fundamental. Chiar și în zonele care s-au dovedit mai conservatoare, mai „fidele” formelor culturale și artistice tradiționale ca Maramureșul, Țara Lăpușului, Țara Moșilor — din Transilvania, Mehedinții, Gorjul și Vâlcea — din Oltenia, Muscelul și Buzăul din Muntenia, Țara Vrancei, zona Neamțului, ținuturile Rădăuților și Cîmpulungului — din Moldova, arhitectura rurală din trecut este în plină schimbare. Locul caselor construite din lemn, pămînt bătut sau chirpici, acoperite cu paie, trestie sau șindrilă, avînd în plan cel mult trei încăperi, îl iau locuințele edificate din material durabil, cu fundație de beton, cu pereți din cărămidă, cu acoperiș din țiglă. Planul locuințelor actuale cuprinde cinci-șase încăperi cu funcții specializate: dormitor, sufragerie, bucătărie, cameră pentru copii. În organizarea interiorului predomină mobilierul de oraș, cu garnituri adaptate funcției încăperilor.

Proces obiectiv și ireversibil, fenomenul urbanizării, bazat pe industrializare și pe mecanizarea agriculturii, uniformizează modelele și structurile social-culturale eliminînd formele de viață și cultură regională. În desfășurarea sa, dînd naștere la noi trebuințe și aspirații, la noi criterii de valoare, urbanizarea scoate din circuitul vieții valori de cultură și artă tradițională, care constituie adesea strălucite realizări ale culturii naționale. De aici necesitatea unor măsuri de intervenție, de dirijare a fenomenelor de transformare și urbanizare a culturii sătești, de atitudine selectivă, în funcție de etapele, sensul și amploarea procesului de urbanizare. Progresul cultural real, formarea și dezvoltarea unei culturi naționale solide și dinamice nu sînt posibile fără o legătură continuă cu trecutul, fără un just echilibru între tradiție și inovație. Dacă acțiunile de înnoire reflectă efortul și ca-

pacitatea unei comunități naționale de adaptare și creație conform idealurilor și aspirațiilor contemporane ale societății, tradiția asigură permanențele culturii naționale, acel fond valoros mereu îmbogățit prin contribuția succesivă a generațiilor, capabil să revitalizeze în orice moment al istoriei efortul creator al societății. Tradiția, în înțelesul său real și profund, nu definește nicicum formele depășite, care sînt inevitabil părăsite în urcușul continuu al unei societăți, ci tocmai acel ansamblu de valori care au rezistat și s-au impus în confruntarea cu cerințele mereu noi ale vieții și ale istoriei.

În condițiile istorice de dezvoltare a poporului român, cultura populară, fără să constituie singura componentă a tradițiilor culturii naționale, dobîndește o greutate specifică aparte. Nici spațiul și nici tema ce ne-am propus a o trata nu ne îngăduie să analizăm această idee. Aici ne limităm să spunem doar că, judecată în perspectiva acestei idei, orientarea preocupărilor noii serii a Buletinului Monumentelor Istorice și în direcția monumentelor de arhitectură populară înseamnă recunoașterea locului și rolului pe care acest sector îl are în ansamblul culturii naționale, integrarea cu depline drepturi a realizărilor arhitecturii populare în tezaurul de valori tradiționale ale arhitecturii românești. Aceasta mai înseamnă — sîntem siguri — că Buletinul Monumentelor Istorice va milita pentru promovarea și intensificarea cercetărilor privitoare la monumentele de arhitectură populară, pentru elaborarea și aplicarea unor metode științifice de conservare a acestor monumente.

* * *

Arhitectura populară este una din realizările majore ale creației artistice a poporului nostru. Folosind materiale și tehnici variate, ea se caracterizează printr-o mare diversitate regională exprimată în forme și formule constructive, în planuri și proporții, în eleganța liniei — uneori sobră și reținută, alteori suplă și plină de îndrăzneală —, în echilibrul volumelor, în fantezia motivelor decorative și armonia pozițiilor. Adaptate funcțiilor materiale și sociale, construcțiile țărănești prezintă o impresionantă diferențiere tipologică, atât teritorială cât și pe planul evoluției istorice.

În toate zonele etnografice ale țării pot fi întîlnite case și alte construcții gospodărești, biserici și monumente de cult care oglindesc o concepție, un stil și o tehnică arhitectonică pe cît de ingenioase, pe atît de „elaborate” din punct de vedere funcțional. Dacă în regiunile de cîmpie, construcțiile și tipurile arhitectonice tradiționale sînt astăzi din ce în ce mai rare, în schimb, în regiunile colinare și de munte întîlnim exemplare de o rară frumusețe, care aduc în fața ochilor noștri expresia unui viguros talent, modele reușite și concludente în ceea ce privește cunoașterea valențelor plastice ale materialului, cu rezolvări desăvîrșite sub raportul funcționalității. Însăși decorația este subordinată rosturilor funcționale ale construcțiilor, fapt care dă arhitecturii populare românești, un caracter organic, unitar. Funcționalul și decorativul se află într-o unitate inseparabilă, alcătuiesc un tot, o structură.

Această caracteristică nu se limitează numai la construcții luate izolat. Construcțiile sînt judecate prin raportare unele la altele, fapt care duce la realizarea unor ansambluri gospodărești, riguros organizate pe principiul funcționalității. Tipurile de

construcții duc la tipuri de gospodărie și de aici la tipuri de așezări. Jocul variantelor în soluțiile constructive adoptate, în proporțiile construcțiilor și în structurile ansamblurilor gospodărești se desfășoară în limitele acestei unități.

În strînsă legătură cu această trăsătură a arhitecturii noastre populare, se impune observației încă o caracteristică. Avem în vedere preocuparea de încadrare a construcțiilor în peisaj, de integrare și armonizare cu particularitățile mediului cosmo-geografic. Această cerință a determinat dezvoltarea arhitecturii populare românești pe două coordonate fundamentale din punct de vedere al viziunii spațiale: în zonele de șes, construcțiile se desfășoară predominant pe orizontală, pe cînd în regiunile colinare și submontane, construcțiile sînt concepute pe verticală. Cînd vorbim de organizarea pe verticală a construcțiilor — și în primul rînd a locuințelor — din zonele colinare, nu avem în vedere numai casele cu două nivele, atît de răspîndite în aceste zone, ci și construcțiile cu un singur nivel, a căror dimensionare este dominată de verticalitate. Unul dintre cele mai pregnante exemple în acest sens îl constituie arhitectura vîlceană. Această viziune spațială a impus o anumită dimensionare atît în planul construcțiilor, cît și în registrele componente ale acestora: temelia, corpul construcțiilor, acoperișul. Cînd vorbim de încadrarea arhitecturii populare în peisaj — avem în vedere arhitectura populară tradițională — ne referim și la faptul că însuși materialul de construcție este diferențiat în funcție de mediul geografic: construcțiile din zona colinară și submontană erau făcute predominant din lemn, pe cînd construcțiile în regiunile de șes foloseau materiale ca pămîntul bătut, chirpicul, ceamurul ș.a.

Integrarea construcțiilor în peisaj a constituit un factor de seamă care explică într-o măsură importantă diversitatea tipologică a arhitecturii populare românești, ca, de altfel, și diversitatea morfologică și structurală a așezărilor. În înfățișarea satelor românești de pe valea Sebeșului și din podișul Transilvaniei, în succesiunea dintre volumele construcțiilor și liniile mai joase ale porților, Lucian Blaga vedea acțiunea orizontului spațial „deal-vale”, specific viziunii stilistice a poporului român. În relația aceasta dintre arhitectură — ca produs al gîndirii și creației umane — și peisaj, drept cadru natural în care se desfășoară acest proces, rolul principal îl joacă activitatea umană, ca factor transformator și integrator. Prin împletirea unui complex de factori — economici (concretizați în ocupații), sociali, istorici, cosmo-geografici, la care se adaugă viziunea stilistică, ca atitudine activă, transformatoare și integratoare a omului — a rezultat creația artistică și culturală a poporului nostru, creație în cadrul căreia arta construcțiilor deține un loc de prim plan. Personalitatea arhitecturii populare românești — metaforic vorbind — unitară în concepția ei, variată în formele de expresie, nu poate fi înțeleasă și explicată decît în contextul ansamblului de factori de care am amintit. Valoarea sa documentară și artistică, forța de impresionare își trag sursa din acțiunea convergentă a acestor factori.

Dezvoltată pe parcursul unei istorii milenare, arhitectura populară românească, în înțelesul ei cel mai cuprinzător, s-a menținut pînă în zilele noastre în forme și tipuri funcționale, diferențiate de la regiune la regiune sub raportul planurilor și proporțiilor, al materialelor și tehnicilor de construcție, al decorației, structurilor compoziționale și tehnicilor de înfrumusețare. Nu este locul să facem în cadrul acestui articol o prezentare a arhitecturii populare românești așa cum ni se înfățișează ea în aspectele sale regionale și tipologice. Ne mulțumim să precizăm că pe teritoriul țării noastre s-au născut și dezvoltat forme de arhitectură țărănească, dintre care amintim: casele cu un singur nivel, avînd în plan de la una pînă la patru încăperi, casele cu două nivele, cu pivnițe și cămări, la nivelul de jos, iar la nivelul de sus cu încăperile de locuit, construcțiile gospodărești adaptate funcțiunilor economice caracteristice fiecărei regiuni în parte, porți monumentale de lemn și piatră la intrarea în curte, bisericile de lemn și de zid, a căror frumusețe și originalitate în ceea ce privește soluțiile constructive provoacă admirația privitorului. Realizată într-un mare număr de variante, casa cu foișor, cunoscută sub diferite denu-

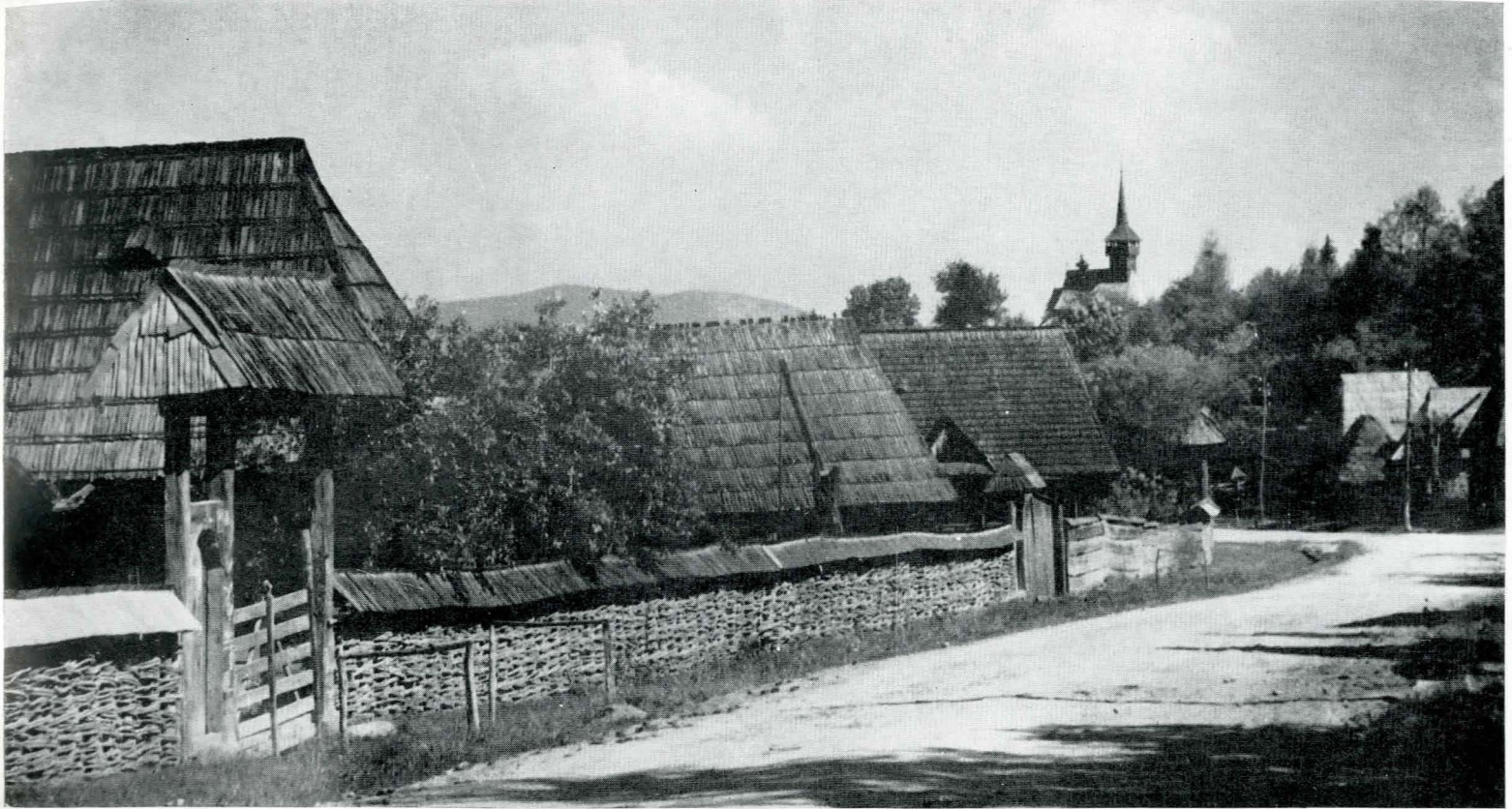
miri și răspîndită în toată țara, reprezintă unul din tipurile cele mai ingenioase de locuință românească. În Vîlcea și Buzău, acest tip de locuință a cunoscut forme arhitectonice desăvîrșite. Interesante și originale sînt apoi complexele gospodărești cunoscute sub denumirea de „gospodărie cu ocol întărit” sau „casă cu ocol pătrat”, dezvoltate în cîteva zone ca valea superioară a Jiului, Bran, nordul Moldovei, zone cunoscute printr-o mare dezvoltare a economiei pastorale.

Valoarea și originalitatea formelor arhitecturale este subliniată și potențată de varietatea elementelor decorative. Realizată în tehnici diverse — cioplitura, sculptura, traforajul și creștătura la construcțiile de lemn, stucatura și zugrăveala la cele de pămînt și zidărie — decorația, organizată cu simțul măsurii și al echilibrului se concentrează cel mai adesea la prispă, cadre de uși și ferestre, în general la fațada construcțiilor, acoperind spațiile cele mai expuse vederii.

În funcție de vechimea și intensitatea procesului de transformare și de urbanizare, care nu a cuprins concomitent și în același ritm întreg teritoriul țării, harta răspîndirii tipurilor tradiționale ale arhitecturii populare prezintă inegalități sub raportul densității și mai ales sub cel al reprezentativității lor. Dacă în nordul Moldovei și pe valea Bistriței, în Vrancea, în zonele Buzăului, Muscelului și Argeșului, în ținuturile Vîlcii și Gorjului, în Hunedoara și Țara Moșilor, în părțile Maramureșului și Lăpușului, întîlnim, încă destul de frecvent, valoroase exemplare de case și construcții gospodărești, porți de biserici, datate din secolul al XIX-lea și chiar al XVIII-lea, nu același lucru se poate spune despre regiunile de șes din Muntenia, Oltenia și Moldova, din părțile centrale ale Transilvaniei și, în bună parte, despre Banat. În aceste regiuni, construcțiile populare cu valoare de document și monument devin din ce în ce mai rare. Una din cauzele care a dus la această situație trebuie căutată în natura precară și perisabilă a materialului de construcție. Nu e mai puțin adevărat însă că locul principal în acest proces de transformare și înlocuire îl ocupă dezvoltarea istorică obiectivă a societății în ansamblul ei, apariția unor cerințe noi în modul de viață și în cultură. În asemenea condiții necesitatea unor măsuri de protecție și conservare a formelor culturale și artistice tradiționale, între care și a monumentelor de arhitectură, apare cu atît mai stringentă.

Întreprinderea unor acțiuni eficiente în acest sens, pe baza unui program științific fundamentat, este condiționată de elaborarea unor criterii în selecționarea monumentelor, de precizare a însăși noțiunii de monument. Criteriul *vechimii*, foarte important, rămîne insuficient dacă nu este corelat cu alte criterii, dintre care menționăm în primul rînd, criteriul *tipicității*, al gradului de reprezentativitate a construcției. Iar acest grad de tipicitate nu poate fi stabilit pe baza unui singur indicator — să zicem planul locuinței — ci luînd în considerare un complex de criterii sau indicatori, care numai în totalitatea lor ne dau expresia gradului de tipicitate. Întrucît, după cum se știe, arhitectura poporului român se prezintă foarte diferențiată pe plan regional, stabilirea tipologiei se cere făcută în funcție de specificul fiecărei regiuni, fapt care presupune, pe lîngă valorificarea curcîștințelor existente, o amplă acțiune de cercetare pe scara întregii țări. Determinarea și atribuirea calității de monument unui obiectiv de arhitectură populară trebuie judecată prin raportare la condițiile concrete ale fiecărei zone. Numai pe baza unei asemenea concepții se va putea realiza o acțiune corespunzătoare de „salvare”, de protecție și conservare a celor mai valoroase exemplare din bogatul și variatul fond al arhitecturii poporului român. Cu alte cuvinte, valoarea de monument de arhitectură populară nu va fi apreciată în funcție de o tipologie unică stabilită pentru întreaga țară, ci în raport cu tipologia fiecărei zone. Casa cu tindă și cameră de locuit, de exemplu, este răspîndită în toată țara. Dar locuința maramureșeană, cu acest plan, în expresia ei arhitecturală, este alta decît cea din zona Gorjului sau a Vîlcii, de pe valea Bistriței sau din părțile Buzăului, care, la rîndul lor, sînt de asemenea diferențiate sub raportul dimensionării, al proporțiilor și volumelor și în multe cazuri al organizării interioare. Această situație este rezultatul condi-

Uliță din Sîrbi, județul Maramureș.

țiilor locale diferite: condiții naturale, economice, istorico-sociale, nivelul de dezvoltare a tehnicii și culturii etc. Mai mult. Chiar în cadrul aceleiași regiuni, locuința cu acest plan dobîndește alte forme și expresii, în funcție de etapele istoriei.

Un alt criteriu care trebuie avut în vedere în aprecierea și atribuirea calității de monument de arhitectură populară este cel al *autenticității*, al *originalității*. Aceste noțiuni definesc măsura în care un monument își păstrează calitățile inițiale. Transformările ulterioare alterează aspectul original, uneori pînă la nerecunoaștere. Așa s-a întîmplat cu multe monumente de arhitectură populară, în special cu locuințele, care, chiar dacă în trăsăturile lor cele mai generale păstrează „atmosfera” specifică zonei, și-au modificat planul, proporțiile, iar în unele cazuri, chiar destinația.

Această situație ne conduce la concluzia că opera de protecție și conservare a monumentelor de arhitectură populară presupune o acțiune prealabilă de cunoaștere, evidență și de inventariere a construcțiilor tradiționale din întreaga țară, în formele specifice fiecărei regiuni. Această operație trebuie întreprinsă prin participarea unor echipe de specialiști, care urmează să acționeze după aceleași criterii de determinare și atribuire a calității de monument de arhitectură populară. Fiind o acțiune de interes național, ea implică o strînsă colaborare cu organele județene și comunale. În același timp, ea trebuie efectuată cu urgență maximă pentru a împiedica, cu un ceas mai devreme, dispariția monumentelor. Pregătirea operei de inventariere, printr-un temeinic instructaj al echipelor, implică și elaborarea unor formulare-tip pentru înregistrarea datelor biografice privind monumentul, descrierea succintă, dar completă, a stării lor actuale, indicarea ordinii de urgență în care trebuie luate măsurile de protecție și conservare. Fișa monumentului trebuie însoțită de o amplă documentare fotografică, de planșe și relevee privind tehnica de construcție, planul, elementele de decor etc. Se va crea astfel și o bogată arhivă națională a monumentelor de arhitectură populară.

Datele informative care urmează să fie înscrise în fișă se împart în trei categorii:

1. *Date biografice*, care cuprind numele localității, tipul construcției, numele proprietarului actual și al celui care a făcut construcția, numele meșterilor care au executat construcția, even-

tualele transferări de proprietate, dacă monumentul a suferit sau nu transformări, mutări, cu alte cuvinte reconstituirea întregii istorii a monumentului și a familiilor cărora le-a aparținut, precum și destinația lui.

2. *Date descriptive*, de prezentare a monumentului: materialul și tehnica de construcție — la temelie, corpul construcției și acoperiș, planul, orientarea față de punctele cardinale, față de uliță, sistemele de iluminat și încălzit (în cazul locuințelor), elemente decorative, starea de conservare etc.

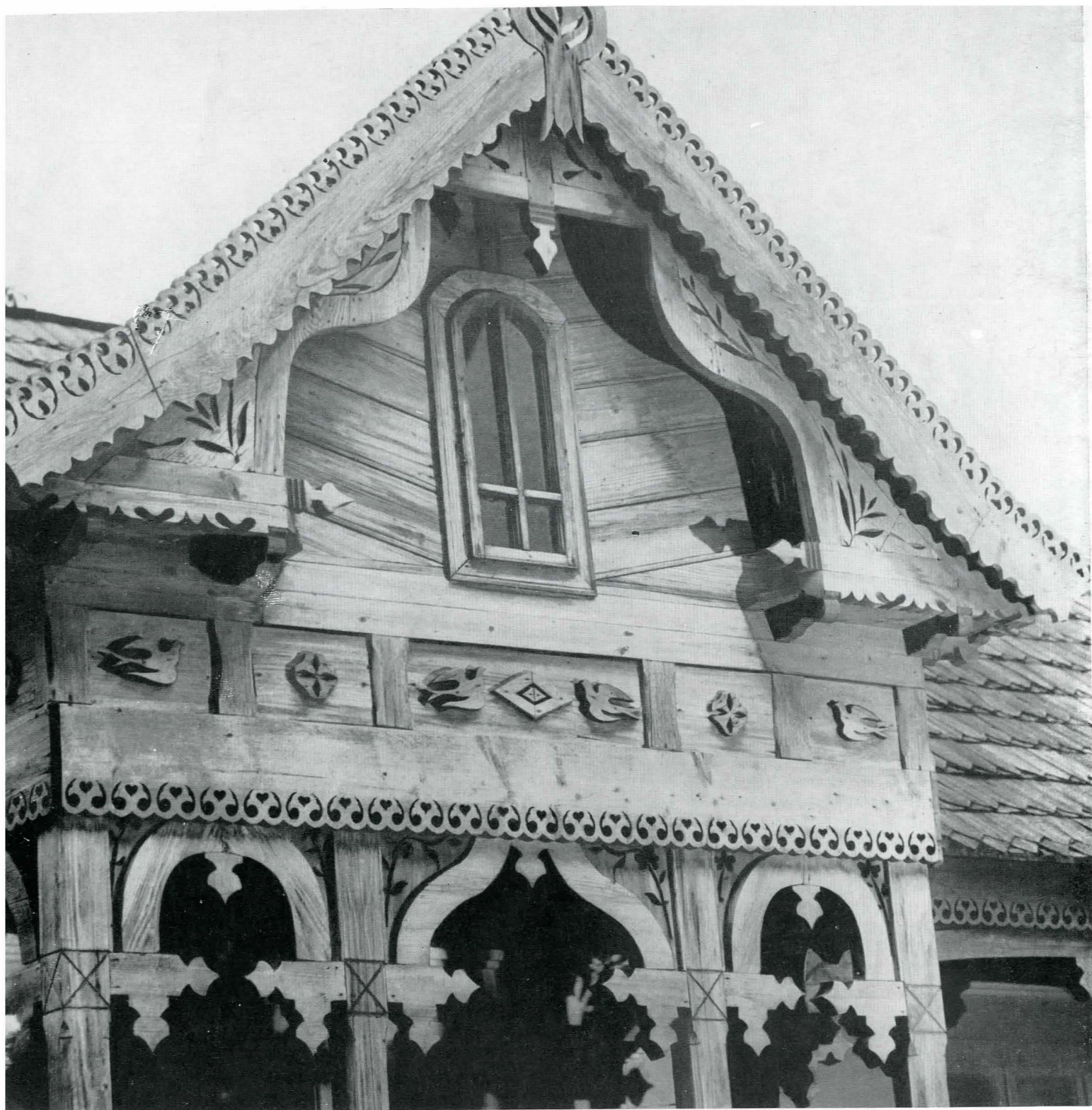
3. *Date de evaluare*, care conțin opiniile și concluziile cu privire la valoarea documentară și artistică a monumentului, tipul în care se încadrează, frecvența lui în zonă, aria de circulație; epocă sau perioada de maximă dezvoltare, determinarea locului în seria exemplarelor de același tip sau categorie, posibilitățile de protecție și măsurile ce trebuie luate în acest sens, modalitățile de conservare (pe cale muzeală sau „in situ”). Cele trei categorii de date informative, absolut necesare, au un caracter interdependent, iar înlănțuirea lor face posibilă realizarea unei imagini cuprinzătoare asupra obiectului cercetării noastre¹.

Prin analiza datelor furnizate de operația inventarierii s-ar obține și baza faptică necesară pentru elaborarea unei legislații privind protecția monumentelor de arhitectură populară. De aceea, reinventarierea monumentelor și completarea fișelor cu datele prevăzute de formular, reprezintă o acțiune de mare răspundere științifică și patriotică.

O problemă importantă care se pune în legătură cu inventarierea și conservarea monumentelor de arhitectură populară este aceea a categoriilor acestora, judecate din punctul de vedere funcțional, al destinației. Pe cît de diverse sînt monumentele de arhitectură populară sub raportul rezolvărilor tehnice și artistice, pe atît de diferențiate ne apar ele atunci cînd luăm în considerație aspectul lor funcțional, rostul pentru care au fost construite. Firește că locuința, ca adăpost pentru oameni, pentru grupul familial, a concentrat atenția maximă a societății și a meșterilor. De aceea, cînd apreciem specificitatea și însușirile arhitecturii populare ne referim, în primul rînd, la locuințe. Acordînd atenția principală acestei categorii de construcții, acțiunea de evidență, inventariere, protecție și conservare nu poate fi limitată numai la ele. Meșterii populari ne-au

¹ B. Zderciuc, *Cu privire la dosarul științific al complexelor muzeale din muzele etnografice din aer liber*, „Revista Muzeelor”, nr. 2, 1969, p. 129—132, în care este prezentat un proiect de „Fișă de gospodărie”.

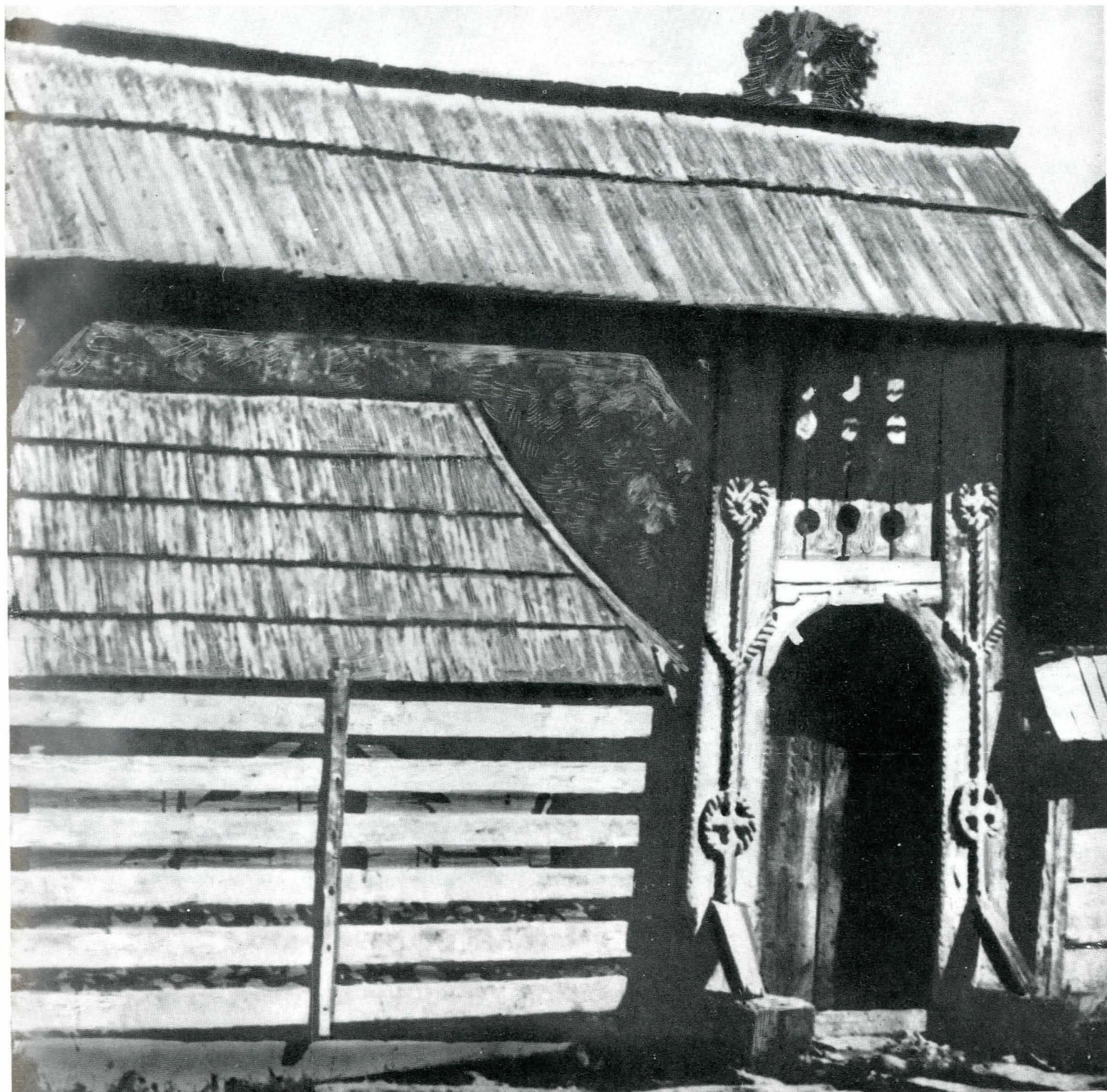
Detaliu de fațadă la o casă din Vinători, județul Neamț.

ăsat admirabile exemplare de construcții gospodărești anexe: surori și grajduri, cămări și magazii, pătule pentru porumb și boroace pentru fîn, crame și poverne etc. În curțile oamenilor, iar cel mai adesea pe ulițele satelor, la răscruți de drumuri, întâlnim construcții de fântâni, cu sisteme foarte diverse și ingenioase de captare sau de alimentare cu apă.

În câteva regiuni din țară a luat o mare dezvoltare construcția orșilor de la intrarea în curte. Cu deosebire în Maramureș și Șorj, în ținuturile Buzăului, Vrancei și Cîmpulungului Moldovenesc, în județele Harghita și Covasna arhitectura porților este reprezentată prin exemplare valoroase atât ca soluții constructive, cât și ca realizare decorativă. Exemplele de mai sus nu trebuie să creeze impresia că în alte regiuni această categorie de monumente nu este reprezentată. Spațiul nu îngăduie să ne referim la toate cazurile, astfel încât menționările noastre au în vedere zonele cele mai reprezentative.

Un sector important al arhitecturii populare îl constituie construcțiile destinate pentru instalații tehnice de industrie țărănească și ateliere meșteșugărești. Instalațiile tehnice și atelierelor meșteșugărești transferate la Muzeul satului, la Muzeul etnografic al Transilvaniei din Cluj, dar mai ales cele aflate în patrimoniul Muzeului tehnicii populare din Dumbrava Sibiului sînt concludente în acest sens. Multe dintre ele se mai află însă pe teren, chiar dacă tehnica modernă le scoate cu rapiditate din circulație. Salba de mori-rîșnițe de la Topleț sau de pe valea Bahnei, de pe Topolog sau de pe Someș, — total diferite ca sisteme tehnice, toate însă acționate de apă — pivele și vîltoarele de pe Cibin sau de pe apa Bărevoiuului și din multe alte regiuni ale țării vor deveni, în scurtă vreme, doar amintiri, dacă nu se vor lua măsuri urgente și eficiente pentru protecția și conservarea lor. Nu putem omite din această enumerare a categoriilor de monumente de arhitectură populară, pe cele aflate în țară.

Poartă de lemn din Călinești — Maramureș.

zărilor temporare cum sînt stîmile, hodăile, „colibele“ și „conacele“ sau construcțiile specializate situate în „hotar“ ca, de pildă, cramele și „pivnițele“. În Mărginimea Sibiului, pe plaiurile Mehedinților, în zona Gorjului, în părțile Muscelului și Branului întîlnim exemplare remarcabile de construcții din această categorie.

În ceea ce privește monumentele de arhitectură populară cu caracter religios și de cult, menționăm că alături de biserici mai sînt alte monumente religioase și de cult care se impun atenției noastre. Astfel, cercetătorii semnalează, din ce în ce mai insistent în ultima vreme, existența unor cimitire și troițe care constituie remarcabile lucrări de artă.

Am trecut succint în revistă categoriile de construcții țărănești asupra cărora trebuie să ne oprim, să le avem în vedere, în cazul acțiunilor de protecție și conservare. Dacă inventarierea și evidența lor trebuie să fie cît mai cuprinzătoare, atribuirea ca-

lității de monument impune o atitudine de selecție riguroasă.

Modalitățile de protecție și conservare cunoscute și practicate pînă în prezent în cele mai multe din țările lumii constau din *transferarea monumentelor în muzee și conservarea „in situ“*.

Deși, în cazul monumentelor de arhitectură populară, modalitatea muzeală de protecție și conservare a dobîndit cea mai mare extensiune, ea este departe de a reuni acordul tuturor specialiștilor. Cu deosebire arhitecții sînt cei care obiectează împotriva deplasării monumentelor în muzee, argumentînd — printre altele — că monumentul de arhitectură, ca produs al spiritului uman creator nu poate fi explicat și înțeles, nu poate fi apreciat și receptat în toată semnificația și funcționalitatea sa, decît în mediul cultural, social și natural în care a fost conceput și construit. Potrivit acestui punct de vedere conservările „in situ“

Casă din Volovăț, județul Suceava.

Detaliu de la gospodăria din Ceauru, județul Gorj (Muzeul satului).

reprezintă singura modalitate valabilă, cu bază științifică. O amplă discuție în acest sens a avut loc în Cehoslovacia, discuție determinată de proiectele de organizare a unui mare muzeu etnografic în aer liber cu caracter național. Și la noi în țară s-au exprimat, acum câteva decenii, puncte de vedere similare, în special cu ocazia dezbaterilor ce s-au desfășurat în legătură cu secția în aer liber de la Horia-Cluj — așa-numitul „Parc etnografic”, cum îl denumea prof. Romulus Vuia, remarcabil muzeograf, care de altfel, a pus și bazele acestei unități muzeale.

Evident că atîta vreme cît discuțiile se poartă de pe poziții extreme, nu există posibilitatea unei concilierii, în schimb dispar sau se deteriorează monumentele. De altfel, ambele modalități au și avantaje și dezavantaje. Față de poziția care opune modalitatea muzeografică celei a conservărilor „in situ”, în sensul că aplicarea uneia o exclude pe cealaltă, noi ne situăm pe poziția aplicării de la caz la caz a uneia sau alteia din aceste două metode. Cu alte cuvinte, conservarea muzeală și conservarea „in situ” constituie două modalități, metode sau tehnici complementare subordonate unuia și aceluiași scop: *păstrarea patrimoniului de arhitectură națională*. Departate de a se opune una celeilalte, cele două metode se completează reciproc, mai ales că în numeroase cazuri, ale caselor-muzeu sau ale gospodăriilor-muzeu cu caracter sătesc, conservarea „in situ” este, de fapt, tot o conservare muzeală. În acest sens, am dori să facem precizarea că esența problemei nu constă în întrebarea care dintre metode e mai bună, ci „cînd” sau „în ce cazuri” trebuie aplicată metoda muzeală, și

„în ce cazuri” metoda conservărilor „in situ”. De altfel, problema aceasta prezintă un mare interes, mai ales practic. Analiza ei mai amplă ar putea să constituie obiectul unei consfătuiri, al unei mese rotunde sau al unui studiu, publicat chiar în paginile „Buletinului”.

În România, preocupările pentru conservarea monumentelor de arhitectură populară au luat proporții apreciabile, chiar dacă nu în toate cazurile — cel puțin deocamdată — intențiile s-au concretizat în fapte. Metoda predominantă aplicată pînă în prezent este cea a *conservării muzeale*. Muzele etnografice în aer liber de la noi au o tradiție de aproape patru decenii. În urma experienței acumulate au fost elaborate principiile teoretice și procedeele metodologice în proiectarea și organizarea muzeelor în aer liber, în selecționarea monumentelor cu valoare muzeală și în transferarea lor din localitățile de baștină pe terenul afectat muzeelor. Concepțiile și metodele după care se conduce muzeografia românească în organizarea unităților muzeale în aer liber au constituit obiectul unor ample dezbateri care s-au desfășurat cu ocazia simpozionului cu participare internațională, ținut la București, în septembrie 1966. Aprecierile exprimate cu acel prilej de specialiștii străini cu renume ne îndreptătesc constatarea că muzele etnografice românești în aer liber se bucură de un mare prestigiu, a cărui explicație trebuie căutată atît în modul de organizare, cît și în valoarea monumentelor și colecțiilor selecționate și transferate în muzee².

² Referatele prezentate și discuțiile care s-au purtat cu ocazia simpozionului au fost reunite în două volume și publicate în limbile română, franceză, engleză și rusă.

Uliță din Poiana Sibiului.

Pe baza exemplului Muzeului satului — strălucită realizare, poate cea mai importantă, a Școlii sociologice din București întemeiată și condusă de Dimitrie Gusti³ — în țara noastră sînt în curs de organizare mai multe muzee în aer liber, unele cu o tematică etnografică generală, cum este secția de la Horia a Muzeului etnografic al Transilvaniei, Muzeul zonei Branului, altele cu un conținut specializat, ca în cazul Muzeului tehnicii populare din Dumbrava Sibiului, sau în cazul Muzeului pomiculturii și viticulturii de la Golești. Au fost elaborate, de asemenea, numeroase proiecte de organizare a unor muzee provinciale sau județene ca Muzeul etnografic în aer liber al Moldovei, Muzeul Banatului, Muzeul arhitecturii vîlcene de la Bujoreni, Muzeul Gorjului de la Curtișoara, Muzeul satului vrîncean. Deși există un acord de principiu asupra necesității tuturor acestor unități muzeale, acțiunile practice întîrzie. Între timp, construcții de arhitectură tradițională de mare valoare dispar, se transformă sau sînt adaptate altor destinații, ceea ce sporește dificultățile de realizare a acestor unități, pe lîngă faptul că se diminuează posibilitățile de ilustrare a modelelor vechii arhitecturi populare românești prin monumentele cele mai reprezentative. Se discută, din păcate prea mult, asupra organizării unui muzeu în aer liber al Olteniei, al Maramureșului — două ținuturi cu realizări arhi-

tecturale de prim rang. În acest sens, inventarierea monumentelor de arhitectură populară, pe lîngă contribuția care ar aduce-o la evidența și cunoașterea patrimoniului național, ar putea stăvili procesul de dispariție, de înlocuire a vechilor construcții.

În aceste condiții, *conservarea „in situ”*, cea de-a doua modalitate de păstrare a construcțiilor, apare ca una din soluțiile de cea mai mare utilitate pentru asigurarea protecției patrimoniului național. Se obțin pe această cale două rezultate importante:

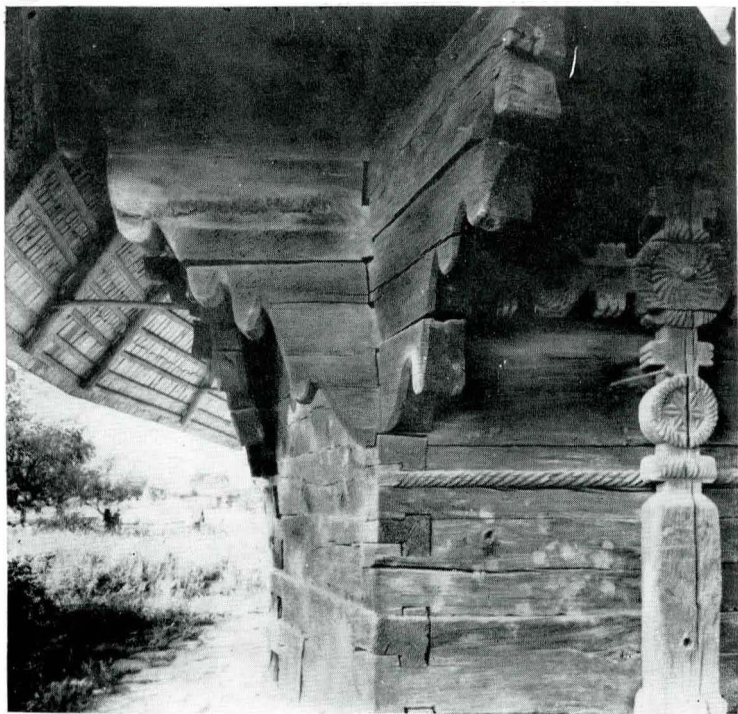
a. În zonele cu arhitectură valoroasă se vor putea crea puncte muzeale, constituite din case, gospodării, părți de așezări și chiar sate întregi, care vor atesta nivelul creațiilor tradiționale ale culturii populare românești;

b. Se va constitui rezerva necesară pentru muzeele republicane, regionale sau județene în curs de organizare sau pentru cele care se vor mai proiecta.

Cu toată dezvoltarea pe care a luat-o, mai ales în ultimele două decenii și cu toată aprecierea de care se bucură, muzeele etnografice în aer liber din România sînt departe de a satisface cerințele de conservare și de protecție a monumentelor de arhitectură populară. Numărul construcțiilor transferate și reconstruite în muzee nu depășește în total cifra de 600, incluzînd aici și construcțiile anexe: porțile, gardurile, fîntînile, adăposturile pentru instalații tehnice etc. Această cifră e cu totul ne semnificativă, nu numai statistic, dacă o raportăm la numărul și valoarea documentară și artistică a monumentelor de arhitectură popu-

³ Ca o recunoaștere a meritelor Școlii monografice în organizarea Muzeului satului, de curînd, la intrarea în muzeu, s-a așezat o placă comemorativă consacrată lui Dimitrie Gusti, inițiatorul și întemeietorul Muzeului satului.

Detaliu arhitectonic de la biserica din Rogoz — Țara Lăpușului.

lară, existente încă pe teritoriul țării noastre, ca și la diversitatea lor tipologică.

Dar acesta e numai un aspect al problemei. Faptul însuși al transferării unei construcții în muzeu nu înseamnă și conservarea ei. Sînt necesare o serie de măsuri de conservare și restaurare care să asigure atît aspectul inițial al monumentului cît și viața lui muzeală. Din păcate, tehnicile de reconstruire muzeală și mai ales activitățile de restaurare și conservare în unitățile noastre etnografice în aer liber nu pot fi considerate satisfăcătoare. Deși s-au purtat discuții, s-au făcut proiecte, înființarea unui laborator central de conservare și restaurare întîrzie neîngăduit de mult. Cadrele tehnice care efectuează muncile de restaurare și conservare a construcțiilor sînt puține la număr și uneori fără pregătire de specialitate.

Conservările „in situ” se găsesc abia în faza intențiilor, a soluțiilor posibile. Avem în vedere, evident, domeniul arhitecturii populare, întrucît în privința monumentelor de arhitectură feudală civilă, a bisericilor, a protecției unei case-memoriale și a unor șantiere arheologice, metoda conservărilor „in situ” se aplică cu exclusivitate. Cele cîteva case-muzeu conservate pe loc, mai mult ca documente decît ca monumente, cum este cazul casei de la Păulești din județul Satu Mare, al casei-muzeu din Ciuta (Banat) nu ne îndreptățesc să vorbim încă de conservările „in situ” ca de o practică curentă în păstrarea arhitecturii populare. De aceea nici metodologia conservării „in situ” nu este încă pusă la punct.

Cum este și firesc, criteriile și principiile de selecție a monumentelor, aplicate în cazul construcțiilor ce urmează a fi transferate în muzee, sînt valabile și în cazul conservărilor „in situ”. Nu este însă mai puțin adevărat că această metodă are cîteva particularități care-i aparțin în exclusivitate.

Așa cum arată însăși denumirea metodei, trăsătura esențială a conservării „in situ” — trăsătură care constituie și principala ei avantaj — constă în protecția și păstrarea monumentului pe loc în condițiile naturale, social-economice și istorice care i-au dat naștere. Rolul conservatorului constă doar în aplicarea unor măsuri de izolație, de tratare cu soluții care să împiedice acțiunile distrugătoare ale unor agenți mecanici, climatici sau biologici, de restaurare a elementelor degradate. Spre deosebire de muzeele etnografice în aer liber, în care organizarea complexelor muzeale se subordonează unui plan de expoziție, reproducîndu-se cît mai fidel realitatea socială din zonele din care sînt transferate monumentele, în cazul conservărilor „in situ” planurile se adaptează realității. Folosind terminologia antropolo-

gului Ralph Linton, care mi se pare foarte sugestivă în situație pe care o analizăm, în muzeele etnografice în aer liber ne găsim în fața unor „modele culturale construite”, pe cînd în cazul conservărilor „in situ” avem de-a face cu „modele culturale reale”. De aici rezultă marea forță de impresionare pe care o au monumentele și complexele conservate „in situ”. Conservările „in situ” operează secțiuni în spațiu și timp, selecționează imagini caracteristice unei anumite epoci și unui anumit loc, le izolează și le fixează ca atare, sustrăgîndu-le transformărilor. Prin aceasta ele ne mijlocesc contactul cu realitatea social-culturală așa cum a fost, fără nici o modificare, realitate care este cu atît mai expresivă în specificitatea ei, cu cît este mai ușor comparabilă cu realitatea și viața contemporană. Un exemplu concludent în acest sens este Muzeul Loustarinmäki din orașul Turku (Finlanda), muzeu organizat într-un cartier al orașului salvat din incendiul care a distrus orașul în anul 1828 și păstrat întocmai.

Toate aceste calități fac din metoda conservărilor „in situ” unul din cele mai eficace mijloace de păstrare și protecție a monumentelor arhitecturii populare.

Metoda conservărilor pe loc are însă și dezavantaje. Fiind răspîndite pe o arie vastă, supravegherea monumentelor, intervenția la timp cu măsuri de conservare și restaurare prezintă mari dificultăți. De aceea, o rețea mai vastă de unități și complexe arhitectonice conservate „in situ” reclamă personal specializat mult mai numeros decît în cazul conservărilor prin metoda muzeală. În același timp, efectul cultural-educativ de masă este sensibil diminuat. Vizitarea lor solicită deplasări la mari distanțe, cheltuieli materiale și timp. Cel de-al doilea dezavantaj ar putea fi compensat, într-o anumită măsură, printr-o nouă organizare a turismului. Ținînd seama de acest aspect, conservările „in situ” trebuie realizate, pe cît posibil, în apropierea marilor artere de circulație pentru a deveni mai ușor accesibile, în locurile pitorești prin peisajul lor și de mare interes cultural, prin valoarea istorică și artistică a monumentelor. Teritorii istorico-etnografice ca Bucovina și Maramureșul, Valea Bistriței și ținutul Vrancei, Muscelul, Argeșul, Vîlcea, Gorjul și Mehedinții, Mărginimea Sibiului și Munții Apuseni oferă largi posibilități în acest sens.

Un program de conservări „in situ”, conceput pe scară națională ar putea cuprinde o gamă largă de forme și tipuri de unități: construcții izolate reprezentînd o deosebită valoare documentară și arhitectonică, gospodării întregi tipice, ulițe și cartiere de sat, sate în totalitatea lor. Cu tot stadiul avansat al procesului de transformare a formelor de viață și cultură rurală, dispunem încă de un important fond de monumente, a căror conservare pe loc sau în muzee ar îmbogăți patrimoniul culturii naționale, iar imaginea noastră despre drumul istoric și de creație culturală străbătut de poporul român ar deveni mai amplă și mai profundă.

Păstrarea monumentelor și valorilor culturale făurite în trecut constituie o preocupare nobilă a oricărei națiuni ajunsă la conștiința valorii de sine, la conștiința locului pe care-l deține și a rolului pe care-l joacă în cadrul popoarelor lumii. Grija pentru monumentele de arhitectură populară, pentru conservarea lor printr-o acțiune-program, riguros elaborată, se înscrie ca un aport de seamă la progresul cultural al poporului român.

RÉSUMÉ

L'Auteur souligne l'intérêt croissant manifesté depuis quelques années pour les monuments d'architecture populaire, et le fait que ces monuments sont voués à une totale disparition, dû au rythme rapide d'évolution de la société.

C'est à cause de cela que s'impose la nécessité de certaines mesures urgentes pour la restauration et la conservation de ces monuments, soit „in situ”, soit après le transfer dans les musées ethnographiques en plein air.

Dans ce sens on doit procéder à tout prix à établir l'inventaire de tous les monuments d'architecture populaire laïque et religieuse.

Biserica de lemn din Cuhea—Maramureș.

„Cea ce s-a păstrat împotriva rătăcii vremurilor și a lipsei de înțelegere a oamenilor este de așa mare preț, încât rostul nostru în Istoria civilizației se fixează mai mult de jumătate prin aceasta. Restul, vitejia, istețimea diplomatică, cultura, literatura, alcătuiește cealaltă jumătate. Dar nu oricine citește o carte literară, istorică, pe când lucrurile acestea se înfățișează imperativ înaintea oricui are puțin simț și nu poate privi fără admirație realizările acestea”¹.

N. IORGA

Vălenii de Munte, 13 aug. 1939

Atribuind astăzi muzeografiei sensul ei adevărat de izvor al documentării științifice prin mărturii autentice și înaltă școală de educație patriotică și estetică a poporului, înțelegem că și preocuparea pentru monumente este o parte integrantă a acesteia. În 1904 N. Iorga a definit monumentul istoric ca pe acel ceva ce „cuprinde în sine mai multe lucruri: un meșteșug de a clădi care nu se mai obișnuiește, o frumusețe care nu se mai poate îndeplini și, pe lângă acestea o sumă mai mare sau mai mică, de amintiri, ceva din viața oamenilor care s-au strecurat, rugându-se, luptând, trăind între acele ziduri sau între păreții aceia”².

Monumentul istoric reprezintă vechi forme de trai neschimbate³ deoarece poporul românesc, considera marele istoric, a avut de la cei mai îndepărtați strămoși ai săi un canon al frumuseții în ceea ce privește construcția, dar închipuirea lui creatoare s-a manifestat cu mult mai mult în ce privește pictura și în general artele decorative⁴.

Fundamentînd teoria sa pe adevărul incontestabil că monumentele istorice sînt indisolubil legate de viața vie a popoarelor, de modul lor de trai, N. Iorga atrăgea atenția că trebuie să revenim la formele tradiționale adaptate la trebuințele moderne. Pînă ce nu vom înțelege că această tradiție a noastră, în legătură cu clima, în legătură cu materialul întrebuițat și în legătură cu aptitudinile spirituale ale poporului, poate primi tot ce dă tehnica modernă, pînă atunci nu avem cheia de înțelegere a atitudinii față de monumentele istorice. Elementele arhitecturii noastre „pleacă de la satul milenar, rătăcește prin Bizanț, Serbia, arta gotică, iar cînd se creiază tipul definitiv, pe la 1600 și ceva, adaptat la condițiile vieții noastre sociale se întoarce la sat”⁵.

Elementului puternic al continuității noastre pe acest teritoriu îi adaugă marele istoric pe celălalt, al unității. Artă noastră de a construi este arta generală românească, o artă de unire. „Noi am făcut unirea la 1859 dar unirea artistică și literară o făcuserăm încă din secolul al XVI-lea și de aceea Unirea de mai tîrziu a fost așa de solidă, după cum și Unirea cu Ardealul supt forma culturală și artistică era făcută de pe vremea lui Brîncoveanu și de aceea Unirea definitivă este așezată pe baze atît de solide”⁶.

Preocuparea pentru muzee și monumente a mers îngemănată cu activitatea de răspîndire a dragostei și respectului față de trecutul nostru istoric. Accentuînd asupra necesității păstrării monumentelor istorice, N. Iorga arăta că prin ele noi căpătăm

o părere mai puternică despre vechimea, despre faptele, despre drepturile și datoriile noastre. În 1915, la doi ani după apariția unei legi care încerca o reglementare a activității de conservare și restaurare a monumentelor istorice, într-o conferință, marele istoric român se ocupa pe larg cu definirea monumentului istoric, al cărui preț nu stă numai în valoarea lui intrinsecă, reprezentînd arta de a construi și împodobi — ci și în consemnarea evenimentelor care s-au petrecut în apropierea sau chiar în cuprinsul său. Aici sînt enumerate: bisericile, mănăstirile, hanurile, curți domnești și boierești, casele țărănești, pivnițe, poduri, fîntîni etc. anterioare anului 1850.

„Acestea sînt monumentele noastre istorice — spunea N. Iorga — atît de multe, de la început și pînă la 1850, atît de pline de valoare materială și de sens istoric, cu încunjurimile lor devastate, cu cuprinsul lor pustiit, cu patina veacurilor așternută pe fiecare, atît de variate și originale în ceea ce privește tipurile lor. Unde le veți vedea, să le recunoașteți, să le respectați și să le ridicați, dacă aveți puterea, din ruina și părăsirea lor”⁷. După un sfert de secol de nestrămutată acțiune în direcția păstrării monumentelor istorice chema în public la datoria de a păstra cu scumpătate tot ce a rămas: „Este averea țării, averea neamului. Se poate întîmpla să fie oameni neînțelegători sau fără gust, se poate întîmpla ca obiectele de mare preț să ajungă la particulari care nu le înțeleg și le transformă sau le aruncă”⁸.

Îngrijirea monumentelor istorice nu este o preocupare recentă. Atrage atenția asupra aceluși sculptor al refacerii de la biserica episcopală din Argeș, Grigorie Cornescu „ce era foarte meșter de scrisori și de săpături la pietre și la alte lucruri”, stabilind că este autorul acelei opere „gingașă și migăloasă care a întărit tot, fără a schimba nimic — model pentru alte timpuri și a făcut astfel posibilă păstrarea pînă astăzi a frumosului monument, peste care trecuse uzura veacurilor și furia distrugătoare a năvălirilor”⁹. Se referă apoi pe larg la acțiunea de îngrijire a monumentelor istorice desfășurată de Constantin Brîncoveanu „care a ținut samă de toate frumoasele clădiri pe care le amenința ruina și pretutindeni îl întâlnești în această calitate pe dînsul”. Despre Grigore Matei Ghica amintește ca despre întîiul inspector al monumentelor istorice, culegînd cu grijă însemnările marginale referitoare la vizita pe care acesta o făcuse în 1732 la vechile curți domnești, cetăți, mănăstiri și îi reface semnificativul itinerar: Suceava, Roman, Neamț, Baia, Slatina, Horodniceni, Dragomirna, Deleni, Hîrlău, Cotnar, Dumbrava Roșie, Frumoasa, Galata (pe care o și restaurează). Pe Grigore Alexandru Ghica îl așază în rîndul aceluia care au dus la „marea împușinare, de regretat” a monumentelor istorice prin măsura luată la

¹ N. Iorga, *Ce este vechea noastră artă?* în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice” (prescurtat B.C.M.I.), XXXV, iul.—oct. 1942, p. 113—114.

² N. Iorga, *Cum s-ar cuveni să se îngrijească monumentele istorice?* în „Semănătorul”, an. III, nr. 46. 14. XI. 1904, p. 721—723.

³ N. Iorga, *Biserici din văile Teleajenului și Slănicului*, în B.C.M.I., XXVI, iul.—sept. 1933, p. 118—119.

⁴ N. Iorga, *Artă românească în Banatul muntos*, în B.C.M.I., XXXI, oct.—dec. 1938, p. 160.

⁵ N. Iorga, *Ce este vechea noastră artă?* în B.C.M.I., XXXV, iul.—oct. 1942, p. 113—114.

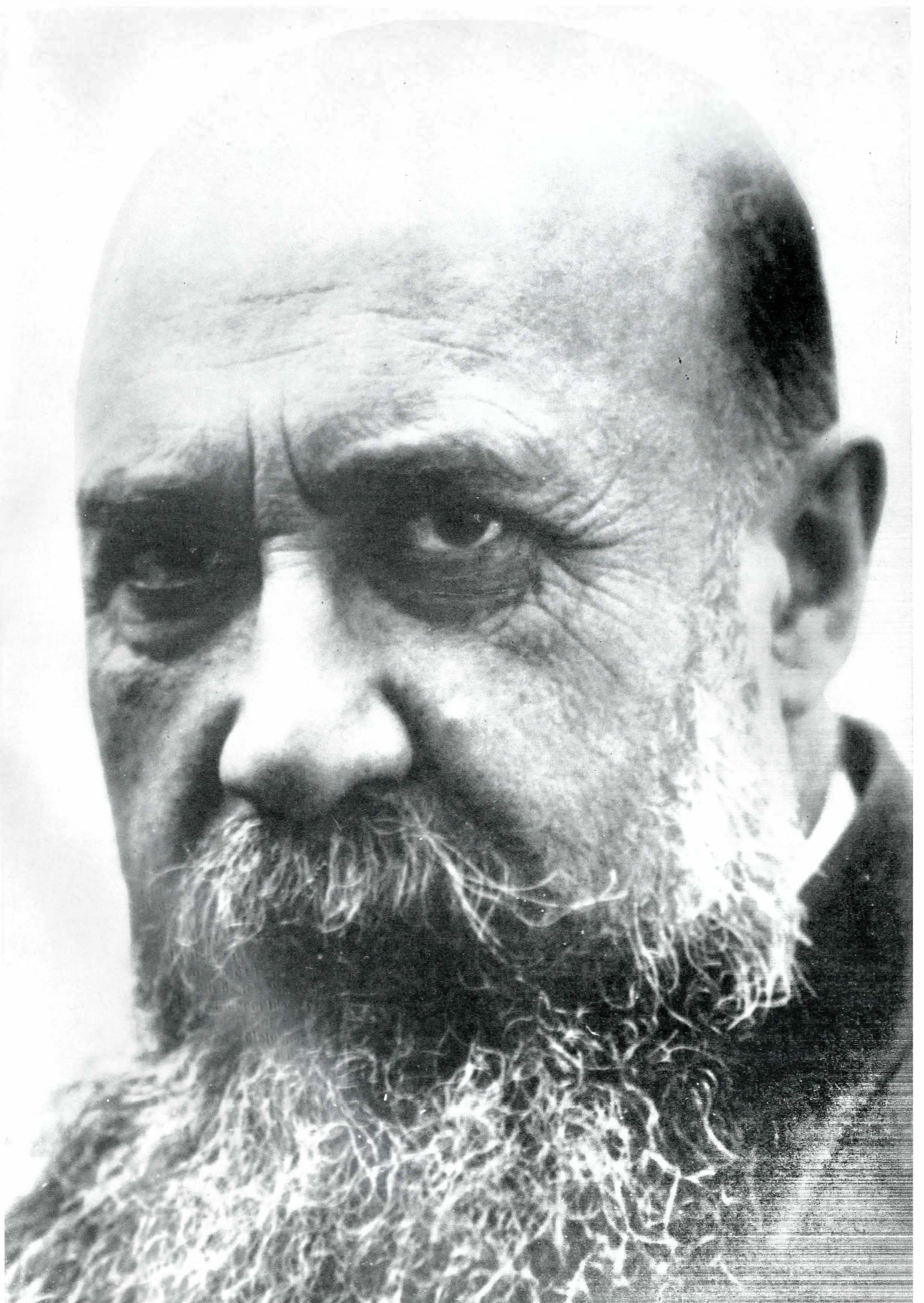
⁶ Ibidem.

⁷ N. Iorga, *Ce este un monument istoric*, în „Neamul Românesc”, nr. 4, 25. I. 1915.

⁸ N. Iorga, *Ce este vechea noastră artă?* în B.C.M.I., XXXV, iul.—oct. 1942, p. 113—114.

⁹ N. Iorga, *Sculptorul refacerii de la biserica episcopală din Argeș*, în B.C.M.I., ian.—mart. 1916; vezi și B.C.M.I. ian.—mart. 1915, p. 46.

15 iulie 1764 de limitare a ctitoriiilor. N. Iorga considera că în epoca fanarioților s-a reparat foarte puțin și de aceea amintește numai de Biserica Domnească din Tîrgoviște. Menționează apoi vizita, la 16 august 1836, a lui Mihai Grigore Sturza cu doamna, la Cetatea Neamț și ordinele Guvernului provizoriu din 26 iulie 1848 de a se ajuta la lucrul de reparație al monumentelor de la Tismana și Bistrița olteană¹⁰.

Cercetarea atentă și migăloasă a monumentelor istorice, publicarea unui material documentar bogat, uriaș prin dimensiuni, variat ca surse și gen, constituie una din laturile prețioasei activități desfășurate de N. Iorga. Pînă în 1923 cînd a fost numit președintele Comisiunii Monumentelor Istorice, el publicase în *Buletinul* acesteia numeroase studii din care amintim: *Ștefan cel Mare și mănăstirea Neamțului, Palatul de la Filipeștii de Tîrg, Portretele lui Brîncoveanu și familiei sale, Cel dintîi zugrav moldovean, Un pictor român în Ardeal, Sculptorul lui Duca-Vodă, Un zugrav la 1742, Tapițeriile Doamnei Tudosca a lui Vasile Lupu, Biserica din Bălteni, Schitul Fedeleșcioiu, Stema Moldovei pe clopotnița bisericii din Todireni, Sculptorul refacerii de la biserica episcopală din Argeș, „Arginturile” lui Constantin Brîncoveanu.*

Și astfel se conturează concepția asupra monumentului istoric. Monumentul nu este numai clădirea, numai sculptura sau pictura ci toate elementele care, legate de rolul său în viața poporului în perioada istorică dată, aduc faima sa de frumusețe și prezență. De aici și atenția acordată deopotrivă cărților, țesăturilor, veșmintelor, bijuteriilor, mobilierului, însemnărilor marginale, pietrelor funerare, pisaniilor, inscripțiilor, obiectelor de cult, legăturilor în argint ale cărților, așa-numitele ferecături. Constată cu durere: „toate vechile odăjdii și odoare, toate cărțile din cele dintîi timpuri au fost prădate ori s-au nimicit și locul lor a fost luat de tinicheluțe, de proaste cusături nouă, de tapăturile flendurite, cu litera subțiratică”¹¹. Urmează necesitatea imperioasă a cercetărilor: „ar trebui făcute cercetări în pardoseală la locul ctitorilor”¹², sau „săpături supt podele ori împrejurul bisericii ar putea să descopere și alte urme ale vremii mai vechi”¹³. Apreciază: „Cotnarii, cu toate cercetările așa de merituose ale neuitatului George Balș rezervă încă descoperiri cercetătorilor care, avînd cunoștințele istorice și tehnice de nevoie, ar începe un răbdător studiu asupra unui trecut plin de atîtea amintiri economice și culturale”¹⁴, iar descrierea amănunțită și completă a Curții de la Tîrgoviște „nu va putea fi făcută decît după îngrijite săpături”¹⁵.

În munca de neobosit cercetător al monumentelor istorice, perioada 1924—1940 a fost marcată de o adevărată erupție vulcanică. În numeroase fascicule ale *Buletinului*, N. Iorga semnează articole cu informații și relatări, de la cele mai mărunte însemnări marginale de pe vechile cărți bisericești, la inscripții și descrieri integrale ale unor — atît de vestite astăzi — străvechi monumente din țara noastră. Transcrie neobosit inscripțiile, adnotează informațiile care-i par incerte și, cu vasta-i erudiție, dezvăluie pretutindeni noile aspecte ale cunoașterii trecutului nostru, adăugînd filă cu filă la uriașa și frămîntată-i istorie. Scriind despre picturile și obiectele de artă din biserica din Șcheii Brașovului, conchide: „Oriunde vom cerceta în Ardeal, vom găsi și în cheltuiala de bani și în opera de artă dovada solidității conștiinței a poporului românesc din toate provinciile”¹⁶.

Monumentul istoric în întreaga lui complexitate constructivă și funcțională a fost obiectul unei atente și permanente confruntări cu celelalte izvoare ale istoriei. De aici și atitudinea științifică de înaltă obiectivitate a lui N. Iorga, remarcată de toți cei care l-au citit și înțeles: „Bazat pe un material enorm, d-sa face o mare sinteză asupra cunoștințelor ce avem azi asupra monumentelor noastre istorice, care în multe probleme va servi de

¹⁰ N. Iorga, *Trei conferințe de orientare*, în B.C.M.I., XXXI, apr.—iun. 1938, p. 50—77.

¹¹ N. Iorga, *Biserica din Bălteni*, în B.C.M.I., iul.—sept. 1908, p. 112—113.

¹² N. Iorga, *Biserica din Mătești*, în B.C.M.I., XXVII, apr.—iun. 1934, p. 68—69.

¹³ N. Iorga, *Bisericile din Trotuș*, în B.C.M.I., XXIV, apr.—iun. 1931, p. 79—81.

¹⁴ N. Iorga, *Cercetări noi la Cotnari*, în B.C.M.I., XXVIII, apr.—iun. 1935, p. 75—77.

¹⁵ N. Iorga, *Palatul de la Filipeștii de Tîrg*, în B.C.M.I., VIII, ian.—mart. 1915, p. 1—5.

¹⁶ N. Iorga, *Picturi și obiecte de artă din biserica Șcheii Brașovului*, B.C.M.I., XVII, ian.—mart. 1924, p. 8—11.

îndreptar oricărui cercetător al monumentelor și vechei noastre arte”. (Virgil Drăghiceanu).

Monumentul istoric în concepția lui N. Iorga, este nu numai construcția religioasă. Vechile palate domnești, cetățile, casele mari boierești, hanurile, centrele istorice ale orașelor sînt în atenția lui: „Exproprierea casei Mîrzea de la Vălenii-de-Munte, salvată așa de greu, și cu intervenția unei legi, de la furia de distrugere vandalică a vremii noastre, face necesară o statistică a clădirilor de locuință privată care au mai rămas. Astfel s-ar evita dărîmări ca aceia a splendidei case boierești de lângă Piața Neamțului, căderi în ruină ca în cartierul boieresc de la Focșani, transformările urite care se fac de la un capăt al țării la altul”¹⁷. În una din conferințele sale se preocupă îndeaproape de prăvăliile botoșănene „interesante zidiri care în domeniul profan se întîlneau odinioară” mai ales cele ale armenilor și rateșurile „care serveau drept adăpost și din care dăm unul din cele mai caracteristice, care s-a păstrat din fericire”¹⁸. Se ocupă pe larg de Palatul de la Filipeștii de Tîrg al celui „cel mai cuminte boier al Țării Românești în vremea sa, învățatul stolnic Constantin Cantacuzino”¹⁹.

Iorga întreprinde numeroase călătorii, antrenează zeci de intelectuali, supraveghează direct rezultatul investigațiilor. Pe această temeinică muncă de cercetare științifică s-a desfășurat acțiunea, lipsită însă de mijloace materiale din partea statului, de organizare a conservării și restaurării monumentelor, precum și aceea de impulsioneare a săpăturilor arheologice. În cadrul Comisiunii Monumentelor Istorice înălțătoarea muncă de organizare a cercetărilor arheologice a avut-o Vasile Pârvan.

Încă în 1904 N. Iorga scria: „Pentru a menține cît mai este vreme vechile monumente trebuie să le știm însă cîte sînt, unde sînt și în ce stare adevărată se află, trebuie a le prețui tuturora valoarea de frumusețe și vechime. Avem nevoie de un inventariu întreg, adevărat, competent al bogățiilor de artă veche ce cuprind țara”²⁰. Lipsa unui asemenea important instrument de lucru făcea să se înceapă reparații acolo unde ruina era mai puțin amenințătoare în timp ce alături, zidiri mult mai prețioase prin vîrsta și însușirile lor cădeau la pămînt sau erau înlăturate.

Sub conducerea sa Comisiunea desfășoară, cu mijloace precare, dar cu multă perseverență și pricepere, o acțiune complexă de informare, depistare, vizitare, fotografiere, întocmire de relevee și descrieri.

Potrivit unei concepții curente — scria în 1926 I. Andrieșescu — reprezentată încă de mult de N. Iorga, despre necesitatea reală a muzeelor regionale, care să salveze de la pieire și să adune pe regiuni tot ce acestea pot înfățișa mai caracteristic, din toate punctele de vedere ale vieții trecute și prezente, se stăruie ca monumentele să fie încredințate, supravegheate și popularizate de către muzee, sau aproape fiecare monument să fie un muzeu. Se militează pentru ca cetățile, castrele, mănăstirile să aibă muzeul lor.

Problema mult discutată a metodei de restaurare a monumentelor preocupa de mult pe marele istoric român. În același studiu „Cum s-ar cuveni să se îngrijească monumentele istorice” apărut în *Semănătorul* din 1904, el scria: „...monumentele vechi trebuie ținute în picioare, întărite și apărute bine. Frumosul și scumpul lucru care se chiamă restaurare — și înseamnă la noi altceva decît în țările cu socoteală la ban — nu ni este de nevoie. Sîntem datori să menținem nu să cîrșim, nu să facem la loc, nu să înnoim, să închipuim și să creăm. Oricine e slobod să facă o clădire nouă în stil vechi, dar să nu fie îngăduit a o ridica pe locul, pe ruinele unui vechi monument al țării”²¹. Referindu-se apoi la minunăția artistică a interioarelor spunea: „Cînd o zugrăveală nouă pe un strat de tencuială e gata să acopere vechi chipuri ce nu se mai văd, dar pot să iasă la iveală dărîmîndu-se ce s-a așternut asupra lor, e foarte gingaș să se hotărască dacă zugrăveala veche trebuie chemată la viață prin nimicirea celeilalte. Cea nouă poate fi frumoasă, mai caracteristică. Oricum, ea trebuie păstrată pe deplin în reproduceri fotografice”. Urmează apoi cu exemple edificatoare a ceea ce el consideră că rău s-a procedat înlăturîndu-se vechi și interesante părți sau chiar monumente întregi.

¹⁷ N. Iorga, *Cronică*, în B.C.M.I., XXIV, iul.—sept. 1931, p. 143.

¹⁸ N. Iorga, *Din tesaurul de artă botoșănean*, în B.C.M.I., XXXI, ian.—mart. 1938, p. 1—21.

¹⁹ N. Iorga, *Palatul de la Filipeștii de Tîrg*, în B.C.M.I., VIII, ian.—mart. 1915, p. 1—5.

²⁰ N. Iorga, *Cum s-ar cuveni să se îngrijească monumentele istorice?* în „*Semănătorul*”, an III, nr. 46, din 14. XI. 1904, p. 721—723.

²¹ Ibidem.

Nicolae Iorga la Universitatea din Oxford cu ocazia primirii titlului de Doctor Honoris Causa în anul 1930.

În numeroase fascicule ale *Buletinului Comisiunii* reia problema restaurării monumentelor istorice care, începînd din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au beneficiat de niște stăpîntori „foarte buni gospodari, lipsiți însă și de simț istoric și de gust artistic”. Despre perioada 1870—1890 în care frescele au fost acoperite cu picturi în ulei și au apărut noi biserici solide, fără elemente de artă, vorbește ca despre cea mai neistorică parte din toată arhitectura noastră²². Urmărește în revistele vremii îndelungatele dezbateri de la 1892 din sînul conducerii bisericii ortodoxe române și disputa stîrnită de maniera de restaurare impusă de minister, pentru a remarca cu durere: „și s-a închis cu aceasta discuția. Dar nu s-a închis — și nici pînă astăzi — calea rătăcirilor”²³. Vizitînd Mesentea constata: „Acum arhitectul Wagner a stricat delicata zidire ce-i fusese încredințată. În locul streșinilor lungi cu șindrili înegrite, eternit banal retezat ca să lase apele de ploaie să mănînce nisipul pus de reparatori la temelie; marchise de lemn abia geluit acolo unde odată era prispa adunărilor populare; în firide cruci latine din tencuială”²⁴; la mănăstirea Butoiu clădirea „se mai ține pe picioare într-o urîță formă nouă”²⁵; la Urlați a fost schimbată forma interioară „prin reparația plină de bunăvoință dar nu și de inteligență”²⁶. La Ploieștiori „o muruială infamă de zugrav de pe la 1850—1860 acoperia pereții” de sub care au răsărit apoi frescele „de un dulce ton de galben și de roz”²⁷; Popeștii pe Argeș sînt „dichisiți de o

reparație care n-a respectat datina a două secole și a așternut uniformitatea banală a varului peste cea mai mare parte a rămășițelor unei capricioase picturi exterioare de linii împletite”²⁸; biserica din Troțuș a lui Hariton este „prefăcută în chip odios”²⁹; cea din Mățești „a suferit schimbări pe care numai nepriceperea și aplicarea spre urîciune în toate domeniile le pot aproba... păstrîndu-se cu grijă ridiculul turnuleț de lemn înegrit — măcar neîmbrăcat cu și mai nesuferita căptușeală exterioară de tinichea văpsită gibastru cu care au fost așa de darnici toți restauratorii la începutul secolului al XIX-lea după marele cutremur, ai bisericilor muntene — s-a așternut ordinară văpșea cu ulei peste frescele dinăuntru”³⁰. Biserica din Tisău „încăpută pe mîinile unor călugărițe deplorabil de harnice care au prefăcut cu totul biserica, astăzi o hală oarecare, cu picturi moderne, ochioase și urîte, lăudîndu-și opera prin două inscripții pictate, în care se pomenesc toți puternicii veacului cărora li se datorește o atît de tristă ispravă de zile și ignoranță”³¹.

În mod firesc, după importanța primordială pe care o reprezentă arta de a clădi, N. Iorga se ocupă de pictură atribuindu-i un rol principal. În acest sens, apreciind valoarea ei istorică și artistică, scria: „Toate aceste chipuri trebuie fotografiate pentru acea iconografie generală românească pe care trebuie s-o facem cîndva, cu orice sacrificii și care va fi un titlu de glorie pentru civilizația noastră artistică”³². Este pe deplin mulțumit atunci cînd specialistul Comisiunii i, pictorul Tomescu, reușește să pună la punct

²² N. Iorga, *Trei conferințe de orientare*, în B.C.M.I., XXXI, apr.—iun. 1938, p. 50—77, și *Biserici dimbovițene*, în B.C.M.I., XXXII, ian.—mart. 1939, p. 34—46.

²³ N. Iorga, *Mai vechi apărători ai stilului monumentelor bisericesti*, în B.C.M.I., XXVII, apr.—iun. 1934, p. 91—95.

²⁴ N. Iorga, *Două biserici ardeleni*, în B.C.M.I., XXII, ian.—mart. 1929, p. 26.

²⁵ N. Iorga, *Două mănăstiri dimbovițene*, în B.C.M.I., XXII, ian.—mart. 1929, p. 20—25.

²⁶ N. Iorga, *Biserici muntene de curînd reparate*, în B.C.M.I., XXII, apr.—iun. 1929, p. 92—94.

²⁷ Ibidem.

²⁸ N. Iorga, *Popeștii pe Argeș, Cîteva note*, în B.C.M.I., XXII, apr.—iun. 1929, p. 70.

²⁹ N. Iorga, *Bisericile din Troțuș*, în B.C.M.I., XXIV, apr.—iun. 1931, p. 79—81.

³⁰ N. Iorga, *Biserica din Mățești*, în B.C.M.I., XXVIII, apr.—iun. 1934, p. 68—69.

³¹ N. Iorga, *Biserica din Tisău*, în B.C.M.I., XXVII, ian.—mart. 1934, p. 28—29.

³² N. Iorga, *Biserica din Margine sau Ciuta*, în B.C.M.I., XXVI, oct.—dec. 1933, p. 172.

procedul de spălare al pereților acoperiți de pictura modernă dînd la iveală frescele din secolele XVII și XVIII³³. Recomandă cu insistență procedee tehnice și pentru spălarea icoanelor și inscripțiilor.

Apreciază apoi importanța istorică și artistică a icoanelor³⁴, a broderiilor pentru care citează omagiul competent al lui Anatol Demidov³⁵, a evangheliarelor din care despre cel moldovenesc din 1551 spune că „e fără îndoială una din cele mai frumoase podoabe ale argintarilor noștri de veche tradiție”³⁶, a reliefulurilor sepulcrale ca „al lui Stroe Buzescu în luptă cu Tatarul pe care-l răstoarnă de pe cal la Stăneștii Vîlcii”³⁷, a pietrelor funerare ca aceea a vestitului dascăl trapezuntin „directorul dîntii al Academiei” din București³⁸, a miniaturilor, atît a celor aflate peste hotare³⁹, cît și a celor de la muzeul din Sinaia⁴⁰, a cărților cu minunate însemnări marginale, a candelelor, obiectelor de cult, manuscriselor. Toate acestea nu pot fi despărțite de monumentul istoric iar atunci cînd situația o impune și devin piese de muzeu, rostul lor acolo trebuie pus în legătură cu viața monumentului, a societății, a țării.

Monumente istorice sînt și crucile, cum sînt cele care au delimitat fie posesiuni, fie raza orașelor, ori ca aceea a lui Șerban Cantacuzino care „ca lucrare de artă... întrece tot ce s-a mai făcut în acest domeniu. Înaltă de vreo trei metri, lată de peste un metru e toată în complicate flori o sculptură deosebit de îngrijită. Face onoare meșterilor unei epoci de harnici și dibaci săpători care înviau epoca din care ne vine mănăstirea de la Argeș”⁴¹.

Acordă grijă și monumentelor istorice aparținînd naționalităților nlocuitoare: „...ni s-au semnalat uneori rămășițe ale moscheilor de pe vremi. Mîini vandale voiau nu odată să se atingă de dîsele. Ne-am împotrivit”⁴². Publică studiul privitor la pietrele de mormînt ale sașilor din Baia și pentru că „podoaba fiind aceeași ca la mormintele românești, se vede că lucrau aceeași meșteri”⁴³.

Se interesează de tot ce privește trecutul de istorie și frumusețe al țării aflat în afara granițelor ei; chivotul lui Neagoe și steagul lui Vintilă Vodă aflate la Cutlumuzul muntelui Athos⁴⁴; noile obiecte de artă (manuscrite, legături, candelă) găsite la Ierusalim în Mănăstirea Sf. Sava și la muntele Sinai⁴⁵; săbiile lui Constantin Brîncoveanu aflate la Constantinopol, Turin, Luvru⁴⁶.

Deși de mai puțină importanță ca astăzi, activitatea turistică, marea beneficiară a operei de îngrijire a monumentelor istorice, nu-i este indiferentă⁴⁷.

Analiza atentă a felului în care s-au restaurat monumentele istorice îl duce la constatarea că pentru a se strica frumosul așezămînt din Șcheii Brașovului din sec. al XVI-lea s-au interferat

două elemente: unul al modelului rusesc iar celălalt al execuțanților, meșterii sași deprinși cu o artă orientată după alte principii⁴⁸. La Vălenii de Munte constată că stilul clădirii a fost schimbat prin înălțarea pereților și adăugirea unor pilaștri de fațadă după obiceiul apusean⁴⁹; iar la Costeștii din Vale o reparație neinspirată a închis cu geamlîc spațiul dintre stîlpi, ale căror capiteli au fost acoperite cu pictură în ulei⁵⁰. Admiră în schimb la Fundenii Doamnei influența artei orientale⁵¹.

Atunci cînd se impune demontarea vreunui monument, cere să se facă fotografii, studii și inventare cît mai amănunțite și precise, iar restaurarea să fie concepută pe vechile fundații în mod obligatoriu. Mai bine să rămînă nepictat un monument, păstrînd acest caracter decît să i se impună niște exerciții de desen pe pereți sau vitralii în completă contradicție cu cerințele elementare ale artei și în pofida tradiției unor monumente de deosebită însemnătate și vechime.

Reluînd în martie 1910 într-o interpelare de un viguros protest în Cameră ideile exprimate răsplat în articolul scris în 1904 „Cum s-au restaurat vechile monumente?”, N. Iorga critică metoda de restaurare aplicată de Lecomte du Noüy, risipa de fonduri și lipsa de control în mînuirea lor, precum și situația de neînțeles a existenței celor două organisme de restaurare: al Comisiunii Monumentelor Istorice și al domnului Lecomte du Noüy. „Comisiunea monumentelor repară păstrînd clădirea, iar d. Lecomte du Noüy dărîmînd-o. Sistemul d-lui Lecomte du Noüy stă în aceia că clădirea cea veche este înlăturată cu desăvîrșire și în locul celei vechi se așează o clădire nouă, iar sistemul Comisiunii monumentelor istorice este să păstreze din clădirea cea veche ceia ce se poate păstra și pe lîngă rămășițele clădirii vechi să se adauge elementele care s-o facă să dureze mai departe”⁵² — arată N. Iorga. În martie 1913 el revine cerînd pe lîngă elaborarea unei noi legislații a monumentelor istorice încetarea activității lui Lecomte du Noüy, care costa mult și repara rău fiind „o administrație ruinătoare și pentru punga noastră și pentru caracterul vechilor noastre monumente”⁵³. Analizînd activitatea lipsită de control, sprijinită de corupția politicianismului epocii, efectuată printr-un aparat complicat și plătit cu salarii exorbitante, a lui Lecomte du Noüy, marele istoric român se adresa direct ministrului Instrucțiunii cerîndu-i „să aveți curajul de a înlătura această exploatare dăunătoare bugetului și stricătoare monumentelor artistice, care, întreruptă un moment, a revenit din nou în dauna frumuseților arhitectonice și picturale rămase din trecutul nostru”.

În 1937 expune detaliat toate modificările aduse de curentul inițiat de Lecomte du Noüy și Gabrielescu, ambii din vestita școală a marelui arhitect francez Viollet-le-Duc și care introdus la noi a avut rezultatele dezastruoase de la Curtea de Argeș, Craiova (Sf. Dumitru) și Iași (Trei Ierarhi)⁵⁴.

Ca președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice el denunță cu amărăciune lipsurile în care se zbătea acest organism căruia legislația din 1919 îi încredințase misiunea restaurării și conservării unei minunate părți a patrimoniului nostru cultural. Un buget ridicol, o organizație lipsită de autonomie, cu condiții materiale necorespunzătoare nevoilor, fără personal, cu posibilități reduse de deplasare pe teritoriu, fără automobil, cu un sistem financiar în care și puținele sume alocate practic nu pot fi cheltuite la momentul oportun, fără — spune N. Iorga — „un buget de prevederi pentru anul acesta ca să angajăm oameni, să începem lucrările și anul acesta se va mîntui ca și anul celălalt, cu un lucru risipit în mai multe direcțiuni, în totală incapacitate de a fixa un plan general, cu neputință de a întrebuița bine banii, care nu știm cînd vor veni”⁵⁵.

Dar nu acestea sînt singurele necazuri. La 26 noiembrie 1930 este obligat să reînnoiască denunțarea unor greutăți ale Comisiei pe care o conducea deoarece „prin interpretarea greșită a legii

³³ N. Iorga, *Nouă știri asupra bisericii mănăstirii de la Vălenii de Munte, și asupra altor antichități religioase locale*, în B.C.M.I., XIX, apr.—iun. 1926, p. 49—53.

³⁴ N. Iorga, *Cea mai veche icoană din Moldova, care însă nu e veche*, în B.C.M.I., XXIV, ian.—mart. 1931, p. 29—30.

³⁵ N. Iorga, *Tapiseriile Doamnei Tudosca lui Vasile Lupu*, în B.C.M.I., VIII, oct.—dec. 1915, p. 145—153.

³⁶ N. Iorga, *Două evanghelii ale fiilor lui Petru Rareș*, în B.C.M.I., XXVII, apr.—iun. 1934, p. 87—90.

³⁷ N. Iorga, *Mormîntul lui Udriște Năsturel?* în B.C.M.I., XXII, iul.—sept. 1929, p. 113—115.

³⁸ N. Iorga, *Piatra de mormînt a lui Sevastos Chimenitul din Trapezunt*, în B.C.M.I., XXIV, oct.—dec. 1931, p. 154—155.

³⁹ N. Iorga, *Miniaturi românești în secolul al XVII-lea*, în B.C.M.I., XXIV, oct.—dec. 1931, p. 145—153.

⁴⁰ N. Iorga, *Icoanele de la Muzeul Sinaii*, în B.C.M.I., XXIV, apr.—iun. 1931, p. 61—65.

⁴¹ N. Iorga, *Crucea de la Călugăreni*, în B.C.M.I., XXII, iul.—sept. 1929, p. 101—105.

⁴² N. Iorga, *Moschei pe pămînt românesc*, în B.C.M.I., XXII, oct.—dec. 1929, p. 184—187.

⁴³ N. Iorga, *Pietrele de mormînt ale sașilor din Baia*, în B.C.M.I., XXIV, ian.—mart. 1931, p. 1—6.

⁴⁴ N. Iorga, *Două opere de artă românești din secolul al XVI-lea la Muntele Athos*, în B.C.M.I., XXVI, ian.—mart. 1933, p. 27—31.

⁴⁵ N. Iorga, *Noi obiecte de artă găsite la Ierusalim în mănăstirea Sf. Sava și la muntele Sinai*, în B.C.M.I., XXIV, oct.—dec. 1931, p. 181—187.

⁴⁶ N. Iorga, *Sabia lui Constantin Paleologul*, în B.C.M.I., XXX, oct.—dec. 1937, p. 189; *În problema sabiei lui Brîncoveanu aflată la Turin*, în B.C.M.I., XXXI, iul.—sept. 1938, p. 143.

⁴⁷ N. Iorga, *Ce este un monument istoric*, în „Neamul românesc”, X, nr. 4, București, 25 I. 1915. „Sînt atîtea excursii care se fac în zadar numai pentru mîncare și băutură și conversații frivole și care s-ar putea preface în lucruri din cele mai folositoare dacă ar avea cineva unele cunoștințe prelabile, care se capătă foarte ușor, se uită foarte greu și se pot pune în practică cu cea mai mare lesnicie. Cred prin urmare că o conferință ca aceea de astăzi poate fi foarte folositoare și din acest punct de vedere al excursiilor care ar fi de dorit să fie la noi cît se poate mai numeroase”.

⁴⁸ N. Iorga, *Picturi și obiecte de artă din biserica Șcheii Brașovului*, în B.C.M.I., XVII, ian.—mart. 1924, p. 8—11.

⁴⁹ N. Iorga, *Mănăstirea din Vălenii de Munte*, în B.C.M.I., XVII, iul.—sept. 1924, p. 99—106.

⁵⁰ N. Iorga, *Biserici dîmbovițene*, în B.C.M.I., XXXII, ian.—mart. 1939, p. 34—46.

⁵¹ N. Iorga, *Cel din urmă manuscris de datină artistică în Muntenia*, în B.C.M.I., XXXII, iul.—sept. 1939, p. 133—140.

⁵² N. Iorga, *Cum s-au restaurat vechile monumente?*, în „Semănătorul”, nr. 43, an. III, 1904.

⁵³ N. Iorga, *Cu privire la monumentele noastre istorice*, în „Neamul românesc”, nr. 27—28, an VIII, 1913.

⁵⁴ N. Iorga, *Trei conferințe de orientare*, în B.C.M.I., XXXI, apr.—iun. 1938, p. 50—77.

⁵⁵ N. Iorga, *În chestiunea monumentelor istorice*, în „Neamul românesc”, an XXIV, nr. 168, vineri 2 august 1929.

clerului, organele bisericești au tendința, pe care o manifestă din ce în ce mai violent, de a înlătura Comisiunea Monumentelor Istorice; se amestecă în fiecare moment în opera de restaurare, iau obiectele și le întrebunțează aiurea". Procesul interminabil de la Stavropoleos, completarea arhitecturală nepotrivită de la intrarea Palatului Patriarhiei, încercarea de a organiza un muzeu bisericesc fără autorizare și cu personal incompetent, șicanarea lucrărilor de restaurare de la mănăstirea Neamț, abuzurile și violențele clerului de la mănăstirea Mihai Vodă, sînt o parte a exemplelor pe care el le folosește într-o cuvîntare plină de dragoste înflăcărată pentru vestigiile trecutului nostru⁵⁶.

Din aceiași ani avem și părerea lui N. Iorga cu privire la plăcile comemorative, rămase foarte adesea fără supraveghere, ocrotire și îndrumare. La 16 martie 1929 s-a făcut o interpelare în Parlament împotriva textului necorespunzător realității înscris pe piatra comemorativă care marca în centrul Bucureștilor locul unde fusese casa familiei Brătianu. În legătură cu aceasta N. Iorga arată că legislația în vigoare atunci nu încredința grija plăcilor comemorative Comisiunii Monumentelor Istorice, dar că în orice caz textul oricărei inscripții trebuie să țină seama de adevărul istoric⁵⁷. Despre cele mai vechi opinează: „Nu s-a produs interesanta piatră care arată în 1828 tradiția întemeierii la 1644 a școlii înalte a lui Vasile Lupu în Iași. Ea se păstrează în haoticul depozit din veșnic neisprăvita și așa de nepotrivit concepută „Sală gotică“ de lângă Trei Ierarhi. Ea ar trebui strămutată la Universitate, care s-a desfășurat din aceste începuturi și încastrată în zid”⁵⁸. (sublinierea noastră).

Ațiunea de luminare a poporului, moștenitor al unei imense avuții spirituale dar și custode obligat al ei, se înrădăcinează în stilul de muncă al președintelui Comisiunii, care publică neobosit tot ce se scrie sau s-a scris despre monumentele istorice.

Îndemnul său este urmat. Cercetători ca A. Sacerdoțeanu⁵⁹, I. Ionașcu⁶⁰, Al. Bărcăcilă⁶¹ ș. a. sînt antrenați în ațiunea de studiere a monumentelor.

În apărarea monumentelor, N. Iorga desfășoară o amplă ațiune de avizare a opiniei publice, a maselor largi, ținînd cuvîntări, publicînd articole, dînd replici unor atacuri răutăcioase, îndrumînd factorii locali ai administrației de stat, mobilizînd și încurajînd inițiativele particulare izolate, chemînd tineretul la respectul și salvarea operelor minunate, realizate de înaintași. În 1910 pe marginea discuțiilor la proiectul legii monumentelor istorice nu scapă prilejul de a pune la punct problema editării cronicilor⁶². Recenzeează în anul următor *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* și nu uită să întrebe ce s-a făcut cu materialul rezultat din săpăturile arheologice întreprinse de H. Schmidt la Cucuteni⁶³. Salută cu bucurie decretul din 1915 care declară monument istoric — pînă la alcătuirea catalogului — orice clădire construită înainte de 1834 subliniînd: „Căci cu ce ar impune țara noastră față de străini, prin ce ar putea ea să lege neconținut generațiile nouă de cele ce au fost?”. În încheiere, marele istoric scria: „Oficialitatea va face desigur ca noul decret să pătrundă în orice casă de preot, iar societatea cultă întregă trebuie să lucreze neconținut pentru acea operă de supraveghere de care organele publice singure — chiar de ar voi — nu sînt oriunde și oricînd capabile. Aceste cuvinte sînt un apel”⁶⁴. Ședințele Comisiunii, pe care le prezidează sînt lungi, obositoare, dar rodnice.

La 26 noiembrie 1925, potrivit unei păreri exprimate de el, se hotărăște ca membrii Comisiunii Monumentelor Istorice să țină o serie de conferințe pentru corpul diplomatic, relative la monumentele istorice⁶⁵. La 23 decembrie 1925 în „interesul unității de vederi ce trebuie să domine lucrările de restaurare” obligă

⁵⁶ N. Iorga, *Rolul Comisiunii Monumentelor Istorice*, în „Neamul românesc”, nr. 264, an. XXV, joi 27. XI. 1930. Comunicarea de la Cameră a d-lui profesor N. Iorga. După notele stenografiate.

⁵⁷ N. Iorga, „Monitorul oficial”, nr. 52, luni 27. V. 1929, p. 1827—1828, partea a III-a. Dezbaterile parlamentare, ședința din 16. III. 1929.

⁵⁸ N. Iorga, *Cronica*, în B.C.M.I., XXXI, oct.—dec. 1938, p. 189—191.

⁵⁹ A. Sacerdoțeanu, *Raport despre starea actuală a monumentelor istorice din com. Costești, jud. Vîlcea*, în B.C.M.I., XXX, ian.—mart. 1937, p. 46—47.

⁶⁰ N. Iorga, *O explorație arheologică și istorică a județului Olt*, (I. Ionașcu), în B.C.M.I., XXVI, iul.—sept. 1933, p. 121—123 și *Contribuții la istoricul mănăstirii Hurez*, (I. Ionașcu), în B.C.M.I., XXX, oct.—dec. 1937, p. 189.

⁶¹ N. Iorga, *Cronică*, în B.C.M.I., XXVII, apr.—iun. 1934, p. 91—95.

⁶² N. Iorga, *Comisia monumentelor istorice*, în „Neamul românesc”, an V, nr. 20, București, 12. II. 1910, p. 317.

⁶³ N. Iorga, *Știri nouă despre monumentele noastre*, în „Neamul românesc literar”, an. III, nr. 7 din 27. II. 1911, p. 125.

⁶⁴ N. Iorga, *Apărarea monumentelor istorice*, în „Drum drept”, X, nr. 25, din 19. VII. 1915.

⁶⁵ ***. Proces-verbal nr. 10. Ședința din 26. XI. 1925. Președinte N. Iorga, în B.C.M.I., XIX, apr.—iun. 1925, p. VII—VIII. Oficiale.

secțiunile să se ocupe numai de întreținerea monumentelor, lucrările de restaurare trebuind să se facă numai cu autorizația Comisiunii centrale⁶⁶.

În articolul intitulat „A cui e vina”, din 17 ianuarie 1927, atrage atenția asupra unei carențe fundamentale a întregii ațiuni desfășurate cu atîta însuflețire și sacrificii de Comisia al cărei președinte a fost aproape șaptesprezece ani: lipsa de control, supraveghere și punere în valoare. „Comisia Monumentelor Istorice — scrie N. Iorga — are o singură cădere: aceea de a repara clădirile în legătură cu trecutul nostru. Nu le poate și administra. Pentru aceasta îi lipsesc nu numai mijloacele materiale — bugetul fiind foarte restrîns — dar și cele administrative. Prin cine ar putea pune paza la monumente care supt acest raport nu-i sînt încredințate? După ce norme i-ar alege, cu ce drept i-ar numi, cu ce bani i-ar plăti?”⁶⁷.

Cunoașterea profundă a istoriei patriei și dragostea neîmurmurată pentru poporul ei au fost imboldul unei activități rodnice, închinată cu prinos de recunoștință strămoșilor de către marele istoric român, savantul de renume mondial N. Iorga. „A pierit dintre noi în chip năpraznic și neașteptat acela care a fost președintele Comisiunii Monumentelor Istorice de la 1923 și pînă la 28 noiembrie 1940”⁶⁸, pentru că nu o dată s-a ridicat împotriva violenței și barbariei.

Idea de bază a concepției lui N. Iorga despre monumentul istoric este aceea de argument grăitor al trecutului patriei. De aici necesitatea imperioasă a conservării, studierii și popularizării monumentelor. Restaurarea trebuie prin urmare să mențină și să pună în evidență modalitățile succesive în arta de a construi și înfrumuseța, unitatea spirituală a poporului român, trînicia și continuitatea sa pe acest pămînt. N. Iorga a atras atenția asupra importanței pe care o are monumentul istoric în viața culturală și științifică a popoarelor și cu multă putere de convingere a fixat-o pentru viața și lupta poporului român. El, cel dintîi, s-a ridicat în public împotriva sistemului dăunător practicat de Lecomte du Nouÿ de „modernizare și reconstituire” prin distrugere a monumentelor.

Școala românească de restaurare a monumentelor istorice a preluat în tezaurul ei concepția și activitatea lui N. Iorga. I-a adăugat și altele ale colaboratorilor și elevilor acestuia. A ridicat-o însă pe o treaptă înaltă ideologia și baza materială date de statul socialist. Numai în deceniul care se încheie anul acesta au fost restaurate sau s-a început temeinic restaurarea celei mai mari părți a patrimoniului nostru, comoară de frumusețe și carte de căpătîi a istoriei noastre.

Avem astăzi, în anii de fărîrire conștientă a propriei noastre istorii, o intensă activitate de restaurare și conservare a monumentelor, o puternică rețea de muzee, adînc împlîntate în conștiința maselor, temeinic fundamentate pe singura concepție științifică despre lume și societate, învățătura marxist-leninistă. Avem condiții materiale pe care înaintașii nu și le puteau imagina nici în visurile lor cele mai îndrăznețe. Ne amintim cu dragoste și respect, cu emoție și căldură de toți cei care au gîndit pentru propășirea activității de păstrare a vestigiilor noastre istorice și artistice.

RÉSUMÉ

Le sens propre de la muséographie en tant que science implique entre autres, une intense préoccupation pour les monuments historiques. C'est dans ce sens que l'auteur encadre la conception du savant Nicolae Iorga. Celui-ci a donné une définition convainquante de la notion de monument historique, en accentuant sur les fonctions utilitaires et artistiques, sans toutefois négliger l'attribut de document.

N. Iorga a attiré l'attention sur l'importance qu'a le monument historique dans la vie culturelle et scientifique des peuples. Il a écrit des admirables articles pour la sauvegarde des monuments historiques. Il fut le premier qui prit position envers le système promu par Lecomte du Nouÿ de „modernisation et reconstitution” des monuments, par leur destruction.

N. Iorga a conduit l'activité de la Commission des monuments historiques depuis 1923 jusqu'à sa mort dramatique en 1940. Son activité scientifique, pleine de patriotisme est, aujourd'hui, dans les conditions admirables créées par l'État socialiste pour la mise en valeur et la conservation du patrimoine muséographique de notre pays, un véritable guide.

⁶⁶ ***. Proces-verbal nr. 11. Ședința din 23 dec. 1925. Președinte N. Iorga, în B.C.M.I., XIX, apr.—iun. 1925, p. VIII—IX. Oficiale.

⁶⁷ N. Iorga, *A cui e vina?* în „Neamul românesc”, nr. 3, an. XXII, 1927.

⁶⁸ V. B. (Victor Brătulescu), † N. Iorga. 1871—1940, în B.C.M.I., XXXIII, oct.—dec. 1940, p. 145—146.

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA CUNOAȘTEREA EVOLUȚIEI CASTELULUI CORVINEȘTILOR DE LA HUNEDOARA*

ALEXANDRU BOGDAN

Fig. 1. Vedere generală a laturii de vest a castelului.

Nu o dată, cercetătorii ai trecutului nostru s-au ocupat de lunga istorie a Castelului Corvineștilor din Hunedoara, remarcabil ansamblu de arhitectură militară medievală din țara noastră.

Lucrările respective s-au bazat, ori pe exegeza celor mai vechi documente privind castelul — documente care lăsa în însă tot mereu problema deschisă —, ori pe elemente materiale descoperite în cursul unor cercetări, elemente care aveau mai ales valori interne și nu cuprindeau valori generale externe, care să permită datări precise, bazate pe analogii sigure.

Totuși, cercetătorii problemei au reușit uneori să refacă, în linii generale, istoria castelului de-a lungul veacurilor¹.

Rîndurile de mai jos au nu numai menirea de a comunica rezultatele unor recente cercetări arheologice executate la castel, — cercetări care s-au bazat pe metoda stratigrafică, fapt ce trebuie subliniat în acest caz —, ci și intenția de a preciza, într-un mod cât mai ferit de erori, evoluția complexului medieval hunedorean, prezentînd totodată specialiștilor în domeniu, posibilitatea unor analogii ferme, în cazul unor cercetări similare.

Desigur, în cele ce urmează, se vor întîlni o serie de detalii de ordin tehnic, a căror discutare se justifică însă pe deplin, întrucît o schemă a fazelor de evoluție ale unui astfel de complex, nu poate funcționa, fără a se prevala — în mod obligatoriu —, de atari detalii.

O prezentare a istoricului cercetărilor asupra castelului de la Hunedoara — cercetări legate tot mereu, de încercările de a-l restaura —, va trebui să menționeze în special, după primele lucrări datînd încă din secolul trecut, pe acelea efectuate în anii 1907—1914 sub conducerea lui István Möller, autorul celei dintîi încercări de restaurare științifică a castelului².

Întrucît însă etapele propuse de I. Möller privind evoluția castelului, nu au fost bazate pe observații stratigrafice — săpăturile fiind executate de-a lungul zidurilor, metodă știută ca fundamental greșită —, astăzi nu mai putem ține seama decît în parte, de concluziile acestei încercări de periodizare.

* Prezenta lucrare se bazează pe rezultatele cercetărilor arheologice pe care le-am efectuat la Castelul din Hunedoara, în anii 1966—1967. Campania din 1967 a fost condusă de R. Heitel, căruia ținem și cu acest prilej să-i mulțumim pentru sprijinul și informațiile date, în cursul studiilor efectuate privind tema acestui articol.

¹ Din bibliografia referitoare la castel, vezi în principal: W. Schmidt, *Die Stammburg der Hunyaden — Hermannstadt 1865*; Arany Lajos, *Vajdahunyadi vára 1452, 1681, 1865, szóban és képen — Pozsony 1867*. Möller István, *A vajdahunyadi vár építési korai* în „Magyarország műemlékei” III, 1914, p. 78 sqq. [extrasul lucrării]. V. Vătășianu, *Castelul Corvinilor din Hunedoara*, în „Boabe de Grîu”, anul IV, nr. 7, iulie 1933, p. 420 sqq. O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara — scurtă privire istorică*, în „Monumente și Muzeu”, I, 1958, p. 57—72. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, Editura Academiei R.P.R., Buc., 1959, în principal, la pag. 14, 269—276, 608—609 ș.a. O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, în colecția „Monumente Patriei”, Ed. Meridiane, Buc. 1961, vezi și ed. a II-a revăzută, Ed. Meridiane, Buc. 1968. V. Vătășianu, *Istoria artei europene — Epoca medie*, vol. I, Ed. didactică și pedagogică, Buc. 1968, pag. 561—562, 576 și fig. 741—743. Colectiv de autori, *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, Ed. Meridiane, Buc. 1968; vezi în capitolele privind artele în Transilvania, redactate de prof. V. Vătășianu, paginile 119, 209 și 413, referitoare la Castelul de la Hunedoara.

² Pentru stadiul cunoștințelor, privind Castelul Corvineștilor în secolul al XIX-lea, vezi lucrările lui W. Schmidt (*op. cit.*) și Arany Lajos (*op. cit.*). Referitor la lucrările de restaurare executate la castel — după mistuitorul incendiu din 1854, care-l transformase în ruină —, la finele veacului trecut, sub conducerea lui Fr. Schulcz, Steindl ș.a., lucrări care au alterat arhitectura castelului, prin transformări nefericite, vezi la O. Velescu, *st. cit.*, p. 70 și *lucr. cit.* ed. I, p. 22—24. István Möller a încercat să înlăture greșelile precedente, dar lucrările începute în 1907 au fost întrerupte de primul război mondial. În periodizarea propusă — meritorie pentru acel stadiu al cunoștințelor privind evoluția castelului — Möller a dat prima cetate în sec. al XIII-lea (*op. cit.*, p. 8 sqq.) însă fără argumente. Această datare s-a bazat, mai ales, pe criterii de ordin constructiv (compoziția mortarului hidraulic etc.). Celelalte etape stabilite de Möller, ale căror planuri el a reușit să le precizeze, nu sînt suficient de circumstanțiate. Unele datări propuse de I. Möller pentru o serie de ancadrame de piatră descoperite în cursul cercetărilor lui, s-au dovedit eronate (vezi mai jos nota 13).

Primele săpături arheologice la castel, nepublicate încă, au fost practicate de-abia în anii 1956—1957³, sub conducerea lui O. Floca (Muzeul din Deva) și au avut drept obiective, legate de lucrările de restaurare, Capela, Curtea Urșilor. Tot atunci s-au efectuat și cercetările de parament în Sala Dietei.

Reluarea lucrărilor de restaurare de către Direcția Monumentelor Istorice a prilejuit efectuarea unor noi cercetări arheologice în anii 1966—1967⁴ (vezi fig. 2 — planul general al săpăturilor), cercetări care au reușit să stabilească o schemă generală a evoluției monumentului.

Secțiunile și sondajele executate în diferite locuri ale complexului cercetat, ca de pildă, în subsolul aripei Zolyomi (sudul castelului), parterul aripei Bethlen (est), terasa Bethlen (colțul de nord-est al castelului) au condus pe lîngă altele și la identificarea unei serii de elemente materiale necesare restaurării⁵.

Dar schema evolutivă propusă de noi, se bazează mai ales pe secțiunile arheologice, care au cercetat următoarele obiective: „Bastionul Alb” (secolul al XVII-lea) și în continuarea bastionului, turnul estic de poartă (secolul al XV-lea), pe axele lor orientate est-vest (secțiunile H1 și H2), precum și curtea din colțul de sud-est a castelului, prin două secțiuni (S4 și H2a) dispuse pe axele paralele aceluiasi turn de poartă (vezi fig. 2)⁶.

Concluziile la care s-a putut ajunge, bazate pe rezultatele cercetărilor arheologice privind datarea primei cetăți și apoi a întregului complex și a transformărilor lui, au permis delimitarea a cinci faze principale în evoluția castelului, încadrate între veacurile XIV și XVIII.

FAZA I

Din punct de vedere stratigrafic, secțiunile practicate au dovedit că stratul constructiv al cetății inițiale (I) — depus uneori direct pe stîncă, alteori în adînciturile naturale ale stîncii —,

³ Cf. O. Floca, *Raportul preliminar de cercetări — 1956—1957*, în Arhiva D.M.I., cercetări nepublicate. În legătură cu aceste cercetări efectuate în capelă, menționăm că s-au găsit resturile a două nivele de pardoseli din cărămidă, precum și fundația zidului primei incinte desființat de construcția capelei. Ni se pare hazardată ipoteza lui O. Velescu (*op. cit.*, p. 61), după care „Un pavaj — precizăm că este vorba de una din pardoselile de cărămidă, descoperită în capelă — ar aparține unei încăperi din epoca primei cetăți... încăpere dintr-un bastion de colț[?], sau unui turn-locuință” (ibid). Cu alte cuvinte am avea aici de a face eventual cu un donjon, înlăturat de constructorii capelei, în veacul al XV-lea, fapt ce și-ar găsi, din nou, cu greu explicații. Referitor la rezultatele cercetărilor de parament executate pentru restaurarea Sălii Dietei, vezi la O. Velescu, *lucr. cit.* ed. I, p. 38—43 și fig. 6, 7, 8.

⁴ Al. Bogdan, *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Castelul din Hunedoara în anul 1966* (în Arhiva D.M.I.); R. Heitel, și Al. Bogdan, *Raport preliminar de cercetări în campania 1967* (Arhiva D.M.I.); și R. Heitel și Al. Bogdan, *Contribuții arheologice la datarea Castelului Corvineștilor din Hunedoara — comunicare prezentată la 5 feb. 1968, la cea de-a 4-a Sesiune științifică a muzeelor din C.S.C.A.* (nepublicată).

⁵ Noi lucrări de restaurare au fost efectuate în anii 1966—1969, de către Direcția Monumentelor Istorice din C.S.C.A. (Arh. șef de proiect E. Chefneux), în cursul cărora au fost restaurate aripa Bethlen, aripa Zolyomi, galeria Huniazilor și Sala Dietei, corpul de nord cu aripa Matei și terasa Bethlen. Secțiunile arheologice, executate în diferite locuri ale castelului (vezi fig. 2, planul general al săpăturilor), au fost numerotate de la S1 la S14. În secțiunea S12 (săpată în umplutura terasei Bethlen), au fost descoperite printre altele un fragment al unui balustru de piatră — ce făcea parte, inițial, din balustrada loggiei Matei, — și un fragment de piesă decorativă, cu stema familiei Corvineștilor (se află acum în lapidariul Muzeului). Cercetările de parament necesare lucrărilor de restaurare au dus la descoperirea unor interesante elemente arhitectonice, precum și a unor fragmente sculptate, în general nervuri, console, numeroase alte piese, dintre care o parte au fost rafolosite, iar celelalte se află în lapidariul Muzeului. Pentru rezultatele cercetărilor de arhitectură vezi E. Chefneux, *Loggia Matei și alte elemente de arhitectură puse în valoare prin lucrările de restaurare a Castelului de la Hunedoara*, comunicare la Sesiunea științifică a D.M.I., mai 1968.

⁶ Secțiunile arheologice executate în 1967, ale căror rezultate au adus aportul cel mai însemnat în rezolvarea problemelor obiectivelor principale, adică datarea cetății inițiale precum și evoluția întregului complex, au fost următoarele: (v. fig. 2, 4, 6); H1 de 15,20 m lung. x 1,50 m lățime, H2 de 12,40 m lung. x 1,00 m lățime. ele străbătînd prin frîngere axul est-vest al „Bastionului Alb” și în continuare turnul estic al porții, S4 — executată în 1966 — de 3,90 m. lung. x 1,50 m lățime (în curtea interioară din colțul sud-estic al castelului), continuată spre vest prin secțiunea H2a, cu o lungime de 2,60 m și o lățime de 1,50 m.

Legenda:

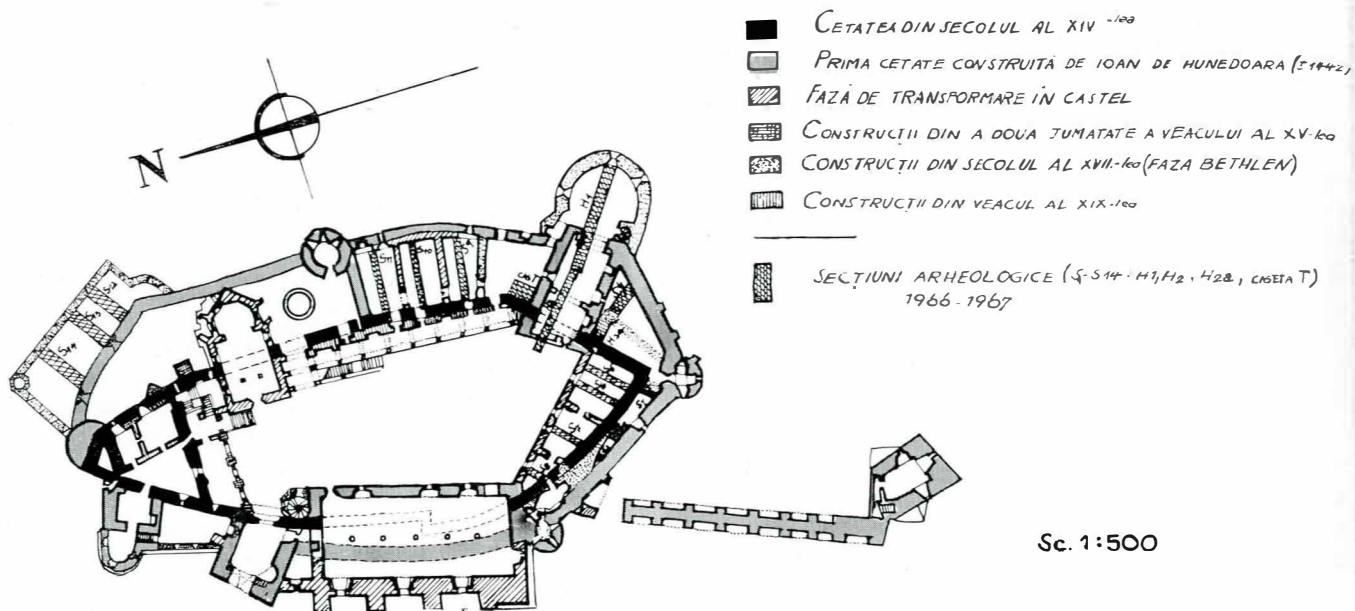

Fig. 2. Planul general al săpăturilor arheologice din anii 1966—1967, și etapele de construcție ale Castelului Corvineștilor de la Hunedoara.

Fig. 3. Turnul rotund, pictat, din colțul de nord al castelului.

suprapunind lentile⁷ dintr-un strat de humus vechi, era format din sfărâmături de piatră, pietriș de râu, și granule de mortar (vezi fig. 4 — profile la sc. 1:20, ale secțiunilor S4 și H2a) element care provin cu siguranță de la prelucrarea materialului între buințat în construcția primei cetăți.

Sub stratul constructiv al celei dintâi cetăți a fost descoperit un fragment ceramic (de tipul Kragenrand), care are analogie frapantă cu fragmentele descoperite la Cîlnic, datate acolo cu toată siguranța, pe baza unor monede descoperite „in situ”, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea⁸. De altfel acest tip ceramic este cunoscut și în alte locuri din Transilvania, unde se datează la fel, în a doua jumătate a aceluiași veac⁹.

Stratul constructiv inițial (I), este suprapus la rândul lui (în S4 și H2a) de un alt strat de humus vechi care îl desparte de cel de-al doilea strat de construcție (II), cu o compoziție similară legat de ridicarea celei de-a doua centuri de fortificație (fig. 4)

Analiza raportului dintre materialele arheologice descoperite în stratul format de primele construcții și materialele din stratul constructiv al centurii exterioare (II), datat în veacul al XV-lea, au arătat că distanța cea mai mare în timp dintre ele nu depășește un secol.

⁷ În lentilele de humus, uneori destul de groase (v. fig. 2, 6, profilele secțiunilor H1 și H2 la scara 1:20, precum și profilele secțiunilor S1 — S3) au fost descoperite fragmente ceramice, databile în epoca bronzului și în prima perioadă a epocii fierului (Hallstatt). Cercetările noastre din 1966—1967 au infirmat ipoteza lui Arany (*op. cit.*), după care Castelul din Hunedoara ar fi fost construit pe locul unui castru roman, ipoteză respinsă de I. Möller (*op. cit.*), dar reluată de O. Velescu (*st. cit.*, p. 58). Vezi și Al. Bogdan, *Raport preliminar de cercetări la Castelul din Hunedoara, în anul 1966* — în Arhiv. D.M.I. Referitor la resturile de fortificații medievale de pe dealul vecin Sînpetru vezi și O. Velescu (*st. cit.*, p. 57) ele sînt în legătură cu întăriturile din exteriorul castelului. Privind aceeași problemă, vezi de asemenea la I. Möller (*op. cit.*, p. 11. sqq), un comentariu asupra acestor ruine și o gravură din anul 1823 (*idem*, fig. 51), în care se mai poate observa traseul continuu al unui zid ce lega, foarte probabil, castelul cu dealul vecin, pe o direcție aproximativă nord-vest, sud-est. De altfel aceste ziduri în ruină, care aparținut probabil fortificațiilor din timpul lui Iancu de Hunedoara, mai erau încă vizibile pe la 1883 (I. Möller, *ibidem*).

⁸ Cf. R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, în Colecția „Monumentele Patriei” în Ed. Meridiane, București 1968, p. 10—11.

⁹ Informație R. Heitel: la Sebeș, Cisnădioara și Cricău, au fost descoperite astfel de fragmente ceramice (tipul Kragenrand), datate în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Pentru rezultatele cercetărilor de la Cricău și datările în același veac, vezi R. Heitel și Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*, I, în „Apulum” VII/1, 1968, p. 483—498.

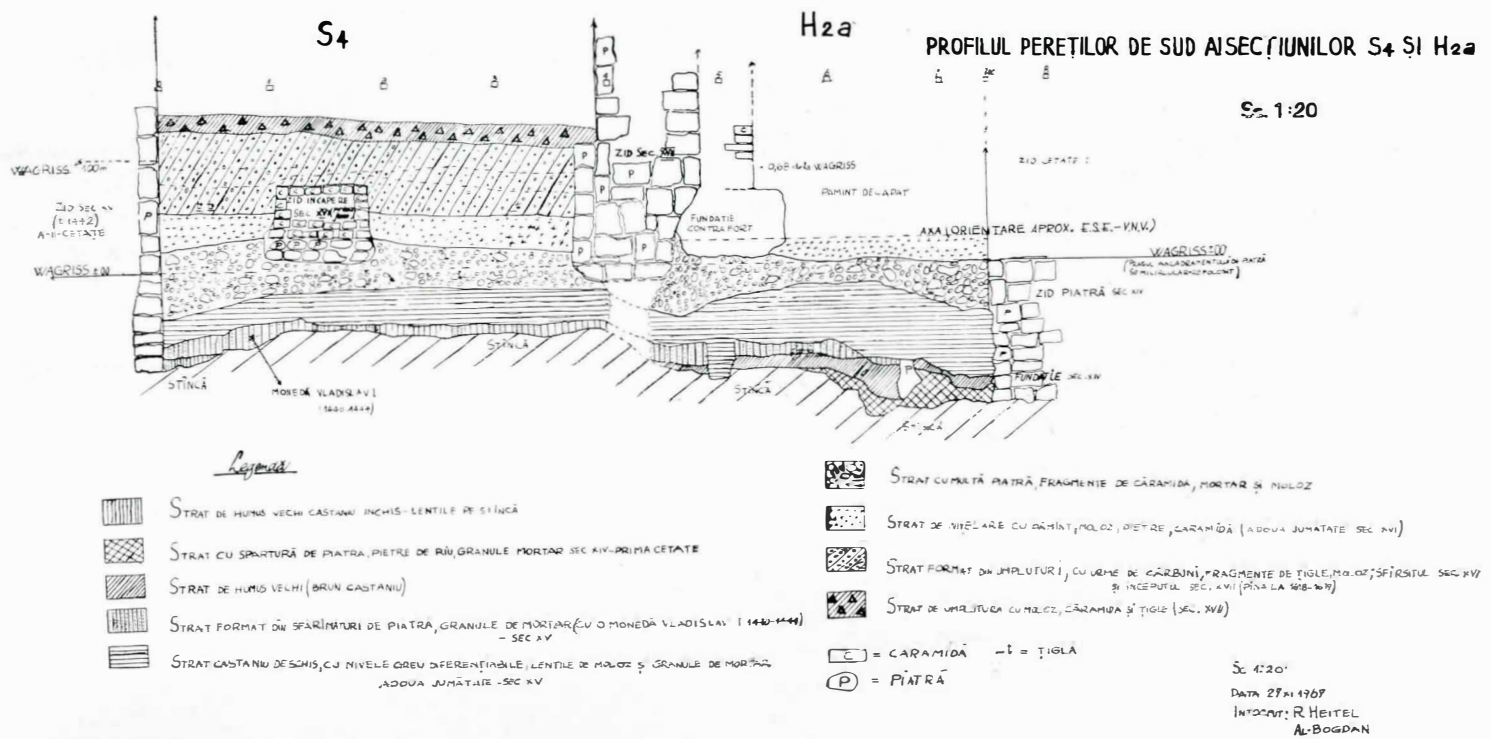

Fig. 4. Profilul pereților de sud ai secțiunilor S4 și H2a

Dacă ținem seama că — după cum am precizat —, sub stratul de construcție al celei mai vechi cetăți, a fost descoperit un fragment ceramic din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, și că tratul constructiv al celei de-a doua cetăți, strat ce îl suprapune —, a fost datat — pe baza unei monede descoperite „in situ” —, în jurul anului 1442, atunci datarea cetății inițiale, este stabilită pe la mijlocul veacului al XIV-lea.

De altfel, aceste constatări de ordin arheologic vor înlătura, perăm, ezităriile privind încadrarea cronologică a primei cetăți. Această datare este coroborată și de documentele citate de specialiștii în istorie și istoria artelor, documente care menționează astrul cercetat, de-abia în a doua jumătate a secolului al XIV-lea¹⁰.

Într-adevăr primul document care atestă din punct de vedere storic cetatea de la Hunedoara datează din anul 1364¹¹.

Din castrul regal, (fig. 2), de formă elipsoidală, (cu ziduri de piatră de carieră, marcate la colțuri cu șenaje din piatră de talie)¹² care a constituit nucleul întregului complex, s-au mai păstrat și câteva ancadramente de piatră, dintre care amintim pe cele de la intrările de pe latura estică (fig. 5). Aceste ancadramente semicirculare cu muchii teșite, constituind însă elemente de tradiție

Fig. 5. Ancadrament semicircular cu muchii teșite (sec. XIV)

¹⁰ I. Möller, *idem*, p. 8 sqq, fără a se baza pe argumente arheologice, datat cea dintâi cetate de la Hunedoara pe la mijlocul secolului al XIII-lea. În comentariile privind această datare, I. Möller, uzează și de prezența mortarului hidraulic, pe care îl socotește caracteristic. V. Vătășianu *op. cit.*, p. 420 sqq și în *Istoria artei feudale* ..... p. 14 și fig. 4, 5) propune datarea castrului pe la începutul secolului al XIV-lea, sau, „pe la sfârșitul secolului al XIII-lea” (în *Istoria artei europene* ..... p. 561—562). O. Velescu *op. cit.*, p. 59—61 și *lucr. cit.*, ed. II rev., p. 6—7), bazat pe considerente și documente istorice, atribuie construirea celor dintâi fortificații veacului al XIV-lea.

¹¹ Referitor la documentul din 1364, care menționează pentru prima dată un castelan la Hunedoara, cf. D. Csánki, *Magyarország történelmi öldrāja a Hunyadiak korában*, Budapest 1913, V, p. 46; vezi și la V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ..... p. 14, O. Velescu, *lucr. cit.*, ed. II, p. 6 sqq, și *op. cit.*, p. 59 sqq, crede că primul document care menționează cetatea de la Hunedoara ar data de-abia din anul 1399.

¹² Pentru tehnica de construcție a zidurilor primei cetăți, și referitor la planul ei, care urma configurația terenului stîncos, vezi la I. Möller, *op. cit.*, loc. cit.; la prof. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale* ..... p. 14 și 609, și fig. 4; și la O. Velescu, *st. cit.*, p. 61 și *lucr. cit.*, ed. I, p. 13. Zidul de piatră, legat cu mortar hidraulic, avea o grosime de 1,30 m—1,40 m. O. Velescu (*st. cit.*, loc. cit.) dă grosimea de 1,90 m privind resturile descoperite în capelă.

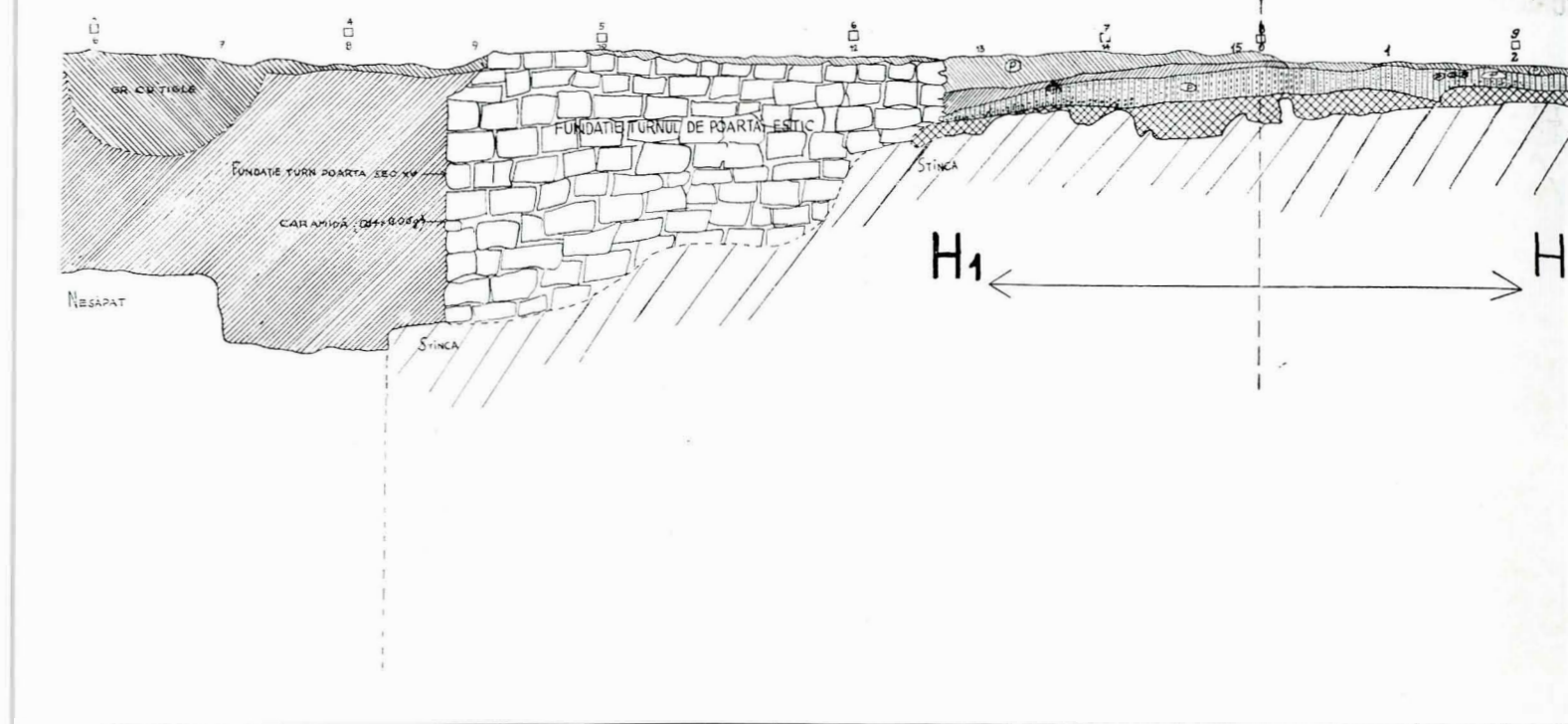

Fig. 6. Profilul pereților de sud ai secțiunilor H1 și H2 (scara 1:20).

romanică în cadrul manifestărilor goticului transilvan, au mai fost comentate atât de prof. V. Vătășianu, cât și mai recent de O. Velescu¹³.

În afara celor două ancadramente citate, dintre care cel al portalului din colțul sud-estic al castelului, a fost invocat tot mereu în discuțiile privind datarea cetății inițiale¹⁴, subliniem descoperirea, în cursul cercetărilor noastre din 1967, a încă două ancadramente contemporane, unul semicircular și altul în arc frânt, ancadramente aflate la o mică distanță unul de altul, tot pe latura estică a cetății, în subsolul aripei Bethlen¹⁵. Ancadramentul cu arc semicircular prezintă frapante analogii cu ancadramentul deschiderii din colțul de sud-est al castrului.

¹³ În ceea ce privește ancadramentul semicircular al portalului din colțul sud-estic al castelului, V. Vătășianu, (*op. cit.*, loc. cit. și fig. 5) consideră că acesta se poate atribui primei cetăți; vezi și la O. Velescu (*op. cit.*, loc. cit., și fig. 2 și *lucr. cit.*, ed. I, p. 13 și fig. 19), unde se reiau în esență comentariile prof. V. Vătășianu. În legătură cu elementele rămase din deschiderea cu ancadrament semicircular, situată la mijlocul laturii estice a curții primei cetăți — dată fiind poziția lor actuală — se poate formula următoarea ipoteză: după tăierea ulterioară a arcului, montantul din dreapta a fost reîntrebuințat (v. fig. 5), (ipoteză R. Heitel). Totodată subliniem faptul că nu se poate accepta, ca poartă a cetății inițiale spre sud, cea amintită, — în mod greșit de I. Möller în *op. cit.*, la p. 8, fig. 43, deoarece ancadramentul păstrat în acest loc poate fi atribuit cel mai devreme celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea. (În legătură cu această problemă vezi și comentariul prof. V. Vătășianu, *op. cit.*, loc. cit., p. 14, nota 3).

¹⁴ I. Möller, *op. cit.*, p. 9 și fig. 42. Muchiile montanților și arcul ancadramentului semicircular citat fiind teșite, prof. V. Vătășianu a fost determinat să-l dateze în veacul al XIV-lea (ibidem), adăugând că aceasta ar justifica o „datăre eventuală a castrului pe la începutul sec. al XIV-lea”. Dacă stilistic portalul este databil în acel veac, observațiile pe care le-am putut efectua dovedesc încăstrarea lui ulterioară. Ținem însă să precizăm faptul că această observație nu afectează datarea propusă. Poziția lui în paramentul original, situarea la peste 1 m deasupra nivelului inițial de călcare (v. fig. 2), ne determină să-i acordăm, eventual, un rol în sistemul de apărare al primei cetăți; și anume acela de a permite unor grupuri din garnizoană ieșiri rapide, împotriva unor eventuali asediați. Această ipoteză formulată de R. Heitel se bazează pe observații efectuate și la alte cetăți din Transilvania, de pildă, la Cetatea bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara, unde asemenea deschideri în zid sînt destul de numeroase (cf. R. Heitel, *Studiu monografic privind ansamblul fortificat Sf. Mihail de la Cisnădioara*, în curs de publicare). Deschideri similare există și în alte locuri în zidurile cetății inițiale de la Hunedoara (vezi și nota 15).

¹⁵ Cele două deschideri cu ancadramente de piatră descoperite de noi se găsesc foarte aproape unul de celălalt, aproximativ sub galeria neogotică din veacul al XIX-lea, la circa 10—13 m nord de turnul estic al porții.

În legătură cu prezența tuturor acestor ancadramente, ar trebui rediscutată și problema amplasării porților celei dintîi fortificații.

Cercetările arheologice din zona turnului estic al porții celei de-a doua incinte (faza a II-a), au arătat faptul că în interiorul turnului, zidul primei incinte era întrerupt și nu demantelat ulterior, și deoarece stratul constructiv inițial nu a mai apărut aici, s-a putut considera că o poartă a primei cetăți, va fi existat în acest loc, confirmîndu-se astfel o ipoteză anterioară¹⁶.

Eventual, o altă poartă va fi funcționat la vestul incintei¹⁷.

Se pare că în zona de est a cetății din veacul al XIV-lea, au existat și unele construcții, eventual clădiri aparținînd garnizoanei. Această aserțiune se leagă și de prezența, în zidul primei incinte, a unui arc de piatră, — descoperit în cursul lucrărilor de restaurare în dreptul celei de-a doua încăperi a parterului aripei Bethlen —, arc ce a fost tăiat ulterior, fie de transformările din veacul al XVII-lea, fie de constructorii galeriei neogotice (secolul al XIX-lea).

Aceste eventuale construcții de pe latura estică se adaugă celor propuse deja de V. Vătășianu, pentru colțul de nord al castrului, unde ar fi existat două încăperi¹⁸. Așadar cea mai plauzibilă ipoteză privind locuințele din incinta primei cetăți pare a fi aceea a situării lor sub locul actualei aripi Matei¹⁹ și în parte, în zona estică.

Această cetate inițială va fi dăruiată, împreună cu domeniile ei, de către Sigismund de Luxemburg în anul 1409, lui Voicu și urmașilor săi, pentru merite militare, ceea ce va marca din punct de vedere istoric, trecerea de la faza de castru regal, la aceea a unei cetăți nobiliare.

FAZA a II-a

În veacul al XV-lea, complexul de fortificații — aflat de acum în posesia Corvineștilor —, va cunoaște noi transformări și amplificări potrivit dezvoltării artei militare a epocii.

Primejdia invaziilor otomane, care după anul 1421 se vor repeta mereu în Transilvania, îl va determina pe lăncu de Hunedoara să ridice o nouă cetate, construind o altă incintă, mai mare,

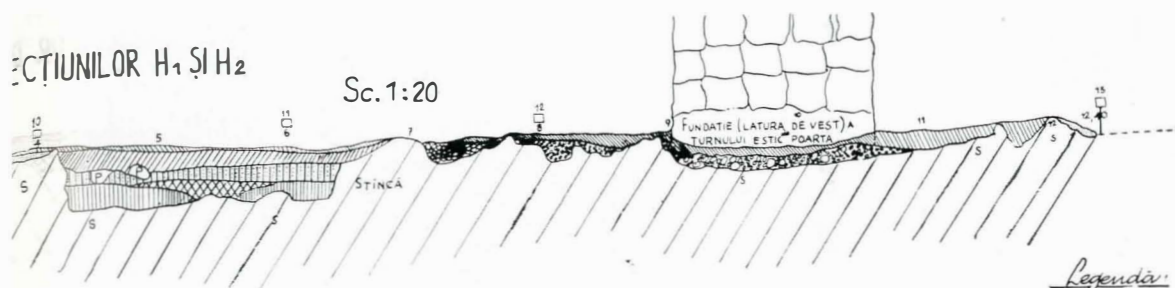
¹⁶ Cf. O. Velescu, *st. cit.*, p. 61.

¹⁷ Vezi și planul primei cetăți (fig. 2). Și la vestul incintei, există un portal cu ancadrament semicircular.

¹⁸ Cf. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...* p. 14 și 609, vezi și fig. 4.

¹⁹ I. Möller, *op. cit.*, p. 8 sqq; V. Vătășianu, *idem*.

Legendă:

- STRAT HUMUS VECHI (CASTANIU)
- STRAT CU SPĂRTURA DE PIATRĂ ȘI GRANULE MORTAR - SEC. XIV.
- SCURGERE DE MORTAR CE MARCHEAZĂ NIVELUL CONSTRUCTIV DIN SEC. XV.
- STRAT FORMAT DIN SFĂRÎMATURI DE PIATRĂ ȘI GRANULE DE MORTAR — SEC. XV.
- STRAT FORMAT DIN NIVELE TELESCOPATE
- STRAT CU NIVELE NEDIFERENȚIABILE FORMAT DIN MOLOZ, PIETRIȘ, MORTAR (SEC. XVII - XVIII)
- STRAT UMLUTURĂ MODERNĂ
- P=PIATRĂ
- S=STINCĂ
- C=CARĂMIDĂ

DATA: 26 XI. 1967
 ÎNȚOCIT: R. HEITEL
 AL. BOGDAN

cu patru turnuri rotunde la colțuri — ceea ce vădește experiența as militară în occident — și cu două puternice turnuri pătrate ale porților, la est și la vest²⁰.

Momentul construirii celei de-a doua cetăți a fost datat precis, pe cale arheologică, prin descoperirea unei monede emise de Vladislav I, (1440—1444)²¹, aflată spre baza stratului constructiv al centurii exterioare, în secțiunea de la sudul turnului estic de poartă (S4, în careul I, la adâncimea de 1,93; vezi fig. 4).

Stratul de construcție al celei de-a doua faze era compus, la fel ca și primul strat constructiv (I), din sfărâmaturi de piatră, care proveneau de la ridicarea zidurilor celei de-a doua centuri (fig. 4, 6), datată în mod cert, în jurul anului 1442. Acest strat (II) este similar cu stratul constructiv al turnului de poartă estic, surprins (în secțiunile H1 și H2), în legătură cu fundația turnului zidită din blocuri de piatră, direct pe stîncă, la marginea placului (fig. 4, 6).

Turnul estic de poartă a fost construit probabil pe locul vechii porți a primei cetăți²².

FAZA a III-a

Stratigrafia secțiunilor arheologice reflectă în mod edificator evoluția construcțiilor din faza a III-a, datată în cea de-a doua jumătate a veacului al XV-lea.

Stratul constructiv (II), amintit mai sus, este suprapus de un strat (III), format din mai multe nivele greu diferentiale, legat de unele lucrări executate între cele două centuri de zid, ceea ce a și explicat prezența în structura sa a lentilelor de moloz și a granulelor de mortar. (Faza a III-a).

La rîndul său, acest strat este acoperit (în S4 și H2a) de un alt strat constructiv (IV), care marchează cea de-a patra fază de evoluție a castelului.

Pe de altă parte, observațiile efectuate pe parament, prilejuite de lucrările de restaurare din zona sud-estică a castelului, au demonstrat următoarea suită a transformărilor prin care trec

²⁰ Referitor la cea de-a doua cetate, ridicată de către lancu de Hunedoara, vezi la: I. Möller, *op. cit.*, loc. cit. și planul respectiv; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 269—276; O. Velescu, *op. cit.*, p. 62, idem *lucr. cit.*, ed. I, p. 14—15; V. Vătășianu, *Istoria artelor plastice...* vol. I, p. 209.

²¹ Identificarea monedei, s-a făcut de către Octavian Iliescu, șeful Cabinetului Numismatic al Academiei R.S. România.

²² O altă intrare, largă (astăzi astupată), mai este încă vizibilă în colțul sud-vestic al castelului, sub puntea de legătură între curtea sudică a incintei a doua și galeria Neboisea. Intrarea datează probabil din faza a doua a fortificațiilor, dar este evident anterioară construcției galeriei menționate, și a fost astupată foarte probabil în momentul construcției acesteia.

Fig. 7. „Guri de păcură“ (mâchicoulis) pe console, la Turnul lui Capistrano (colțul sud-vestic al castelului).

Fig. 8. Vedere generală a colțului de sud-est al castelului. Se văd „Turnul Pustiu” (cu urmele crenelurilor) și curțina exterioară datată pe la 1442.

construcțiile militare de la Hunedoara, în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Dacă turnul circular („Turnul Pustiu”) din colțul de sud-est al castelului și curțina, datată pe la 1442, dintre el și turnul de poartă estic (vezi fig. 8) au avut la început (ca și alte cetăți europene), creneluri (ale căror urme se pot observa încă și azi), la un moment dat, în fața a treia, prin supraînălțarea turnurilor și a curținelor, se ajunge la construirea unei serii de „guri de păcură”²³ pe console (fig. 7) și „guri de tragere”, elemente venite tot din ambianța occidentală. Sistemul „gurilor de păcură” și al celor de „tragere”, se va extinde de altfel și la alte curține ale cetății, cum ar fi de pildă la cea de pe latura de est.

Tot acum, probabil, au fost ridicate galeria (fig. 1, 2) și turnul Neboisea (eventual prin refacerea unui turn mai vechi), o ingenioasă adaptare a sistemului de apărare prin barbacane²⁴. Remarcăm și faptul că, supraînălțarea curținelor, ca și galeria amintită, întrebunțează drept material de construcție cărămida. În Transilvania cărămida este folosită cu precădere începând din secolul al XV-lea.

Cea de-a treia fază, identificată stratigrafic, corespunde construcțiilor ample din interior, executate după ce lancu de Hunedoara, devenit guvernator al Ungariei (1446), va renunța la întărirea, în continuare, a celei de-a doua cetăți, devenită acum, într-un anumit sens, inutilă. Amplele lucrări de transformare ale

cetății într-un castel, terminate, — după cum se știe — către anii 1452—1453²⁵, au fost marcate de construirea capelei de pe latura răsăriteană a incintei, precum și a corpului de vest — ridicat pe piloni, direct de pe malul Zlaștiului — cuprinzând Sala Cavalerilor, la parter, Sala Dietei și galeria Corvineștilor, cu bovindouri, la etaj (vezi din nou fig. 1).

FAZA a IV-a

Dacă fazei a treia, îi corespund cele mai vechi niveluri din stratul menționat mai sus, cel care îl suprapune, reflectă o altă fază (a IV-a), din evoluția castelului.

Stratul constructiv (IV) — constituit de data aceasta, dintr-o mare cantitate de pietre, fragmente de cărămidă, mortar și moloz — evidențiază o intensă activitate de construcție, legată foarte probabil de prefacerea suprastructurii turnurilor în camere locuibile²⁶. Remarcăm în treacăt, că același strat constructiv încăleacă și pragul portalului semicircular din colțul sud-estic al castelului (fig. 4).

Totodată subliniem faptul că, în componența acestui strat, datat prin poziția sa în a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-au putut identifica granule de mortar de praf de var, căzute din straturile de tencuială așezate pe turnuri în vederea decorării lor cu o pictură în frescă²⁷ (fig. 3), datată în aceeași fază a IV-a, a evoluției ansamblului.

²³ Referitor la lucrările de transformare a lui într-un castel, vezi la V. Vătășianu, *Istoria artei feudale...* p. 269—276, idem capitolul respectiv în *Istoria artelor plastice...* p. 209, O. Velescu, *st. cit.*, p. 62—63, și *lucr. cit.* ed. a II-a p. 11 sqq.

²⁶ În cadrul fazei de transformare în încăperi locuibile, susținute pe console de piatră, a suprastructurii turnurilor circulare, se încadrează și așa-numita „cameră a lui Capistrano”, din colțul de sud-vest al castelului (vezi din nou fig. 7). Cercetările legate de restaurare au descoperit pardoseala originală, din cărămidă, a camerei.

²⁷ Cercetările de parament, prilejuite de lucrările de restaurare, au dus la descoperirea unor fragmente de pictură în frescă, pe paramentul exterior al Turnului rotund de est („Turnul Toboșarilor”) și pe „Turnul Pustiu”. Aceste picturi sînt asemănătoare celor de pe „Turnul Pictat” (fig. 3) din colțul de nord al castelului și de pe Turnul estic al porții, fiind realizate în aceeași tehnică și gamă cromatică (în alb, roșu și negru), formînd diferite motive geometrice.

²⁴ Pentru „gurile de păcură” (mâchicoulis) vezi considerațiile lui E. Viollet-Le-Duc în *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-e au XVI-e siècle*, t. VI, Paris 1863, p. 196—213, și fig. 1—13, în legătură cu prezența acestora în fortificațiile occidentale.

²⁵ Vezi și la R. Heitel: *În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră medievale, din Transilvania*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 2/1970. (p.26). S-ar mai putea adăuga că sistemul barbacanelor, adică al unor galerii fortificate, care uneori se termină în fortificații exterioare cetății propriu-zise, îl găsim în aceeași epocă, cu precădere, în ambianța arhitecturii militare de natură occidentală aparținînd coloniștilor (un exemplu clasic l-ar putea constitui barbacana de la Prejmer, cf. R. Heitel, *st. cit.*) În continuare, este ca atare evident nepotrivită formularea pe care o găsim la O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, ed. a II-a, Buc., 1968, p. 10 unde „turnul Neboisea devine un turn de apărare din avantposturi” iar originile sistemelor, se subînțelege, sînt central europene.

Datarea straturilor constructive III și IV și a nivelurilor respective în veacul al XV-lea este asigurată prin aceea că suprapun stratul datat pe la 1442 și, la rândul lor, sînt tăiate de zidurile unei camere (vezi din nou fig. 4, profil la sc. 1:20 S4), construite în veacul al XVI-lea.

Toate acestea, ne determină — avînd în vedere raporturile între fundația zidului camerei și straturile anterioare — să încadrăm mai precis suprapunerile stratigrafice discutate, aparținînd fazelor III și IV, între mijlocul secolului al XV-lea și începuturile celui de-al XVI-lea.

Nu mai insistăm acum asupra lucrărilor — îndeajuns de comentate²⁸ — de transformare a castelului, într-o reședință permanentă a familiei Corvineștilor, lucrări continuate de către Elisabeta Szilagyi, pînă către anul 1480.

În această fază a IV-a, s-au construit camere de locuit, și s-au realizat acele transformări de pe latura nordică (de pildă, „camera aurită“, aripa lui Matei cu loggia etc.), care ilustrează pătrunderea primelor elemente ale Renașterii și în Transilvania. Tot atunci — după cum am văzut — s-au realizat și frescele castelului (pictura decorativă de pe turnuri, precum și frescele loggiei Matei).

În veacul al XVI-lea — după stingerea familiei Corvineștilor (1507) și trecerea castelului și a domeniului în posesia familiei de Enning (Török)²⁹, s-au executat construcții și amenajări de mai mică întindere.

Dintre acestea, am citat deja și o încăpere de plan rectangular — cercetată arheologic —, ale cărei fundații descoperite la sud de turnul estic al porții, erau suprapuse de un zid aparținînd cu siguranță fazei Bethlen³⁰, deci începutului celui de-al XVII-lea secol.

FAZA a V-a

Ultima fază care a fost determinată (a V-a) este marcată de desființarea vechilor sisteme de apărare, și a sistemului de „guri de tragere“ (o dată cu fostul drum de strajă), prin ridicarea unei zidării de cărămidă și piatră (vezi fig. 8), zidărie care a acoperit în parte, în veacul al XVII-lea, vechea pictură de pe „Turnul Pustiu“.

În aceeași fază au fost construite „Terasa Bethlen“ din colțul nord-estic al castelului, precum și „Bastionul Alb“ (1619) în fața fostului turn estic al porții, ca o adaptare a sistemului de apărare prin „zid-scut“ („Schildmauer“).

Construcțiile ample, ce au transformat în mare parte, arhitectura castelului, (și compartimentarea sa interioară) adaptîndu-l epocii, aparțin fazei Bethlen, fiind date precis, pe baza unei serii de inscripții, în anii 1618—1619³¹.

În secolele XVIII — XIX, pînă la incendiul din anul 1854, castelul — care devenise după 1722, prin trecerea în stăpînire austriacă, un sediu administrativ și loc de refugiu (ca de pildă în timpul răscoalei din 1784³²), — va cunoaște doar reparații curente și mici amenajări.

*

Ajunși aici, este locul să reamintim în mod succint, cele cinci faze principale — stabilite pe baze arheologice coroborate cu observații de ordin arhitectural — ale evoluției Castelului de la Hunedoara, între veacurile XIV — XVII.

²⁸ Vezi comentariile privind fazele de transformare ale castelului în reședință permanentă, executate în a doua jumătate a veacului al XV-lea, la: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*..... p. 608—609, idem în *Istoria artelor plastice*.... p. 413; și la O. Velescu, *st. cit.*, p. 63—65 și *lucr. cit.*, ed. I, p. 17 sqq.

²⁹ Pentru istoria castelului în secolele XVI—XIX vezi O. Velescu, *st. cit.*, p. 65—70. În cercetările din 1966 în secțiunea S4, în careurile 2—4 (fig. 4) s-au descoperit resturile unor ziduri din cărămidă pe fundații de piatră; aceste ziduri în grosime de 0,48 m — 0,50 m aparțineau unei camere rectangulare, adosată în secolul al XVI-lea zidului incintei a 2-a și erau tăiate de un zid din etapa Bethlen (secolul al XVII-lea).

³⁰ Ne referim la zidul median, aflat în curtea interioară din colțul de sud-est al castelului. Situația stratigrafică (vezi fig. 4, profilele S4 și H2a) precum și tehnica de construcție (alternarea rîndurilor de piatră cu asize de cărămidă, tehnică prezentă și în alte locuri ale castelului), datează acest zid la începutul veacului al XVII-lea, deci în faza Bethlen. Vezi și nota 29.

³¹ O inscripție de pe paramentul laturii de vest a turnului estic al porții — pierdută astăzi — a fost reprodusă de I. Möller (*lucr. cit.*, fig. 74). Dintre inscripțiile vizibile încă, amintim pe cea de pe latura estică a „Bastionului Alb“, (1619), sau pe cele de pe ancadramentele de ferestre, din aceeași perioadă.

³² Cf. O. Velescu, *st. cit.*, p. 68—70.

— Faza I corespunde cetății inițiale, a cărei datare pe cale arheologică în veacul al XIV-lea, este sprijinită și de caracteristicile ancadramentelor discutate, precum și de suitele documentelor istorice.

— Faza a II-a, datată cu siguranță în jurul anului 1442, relevă efortul lui Iancu de Hunedoara de a întări prima cetate, prin ridicarea unei a doua centuri de zid, cu turnuri rotunde la colțuri, precum și a unei serii de alte lucrări de fortificare.

— Faza a III-a, este marcată prin supraînălțarea turnurilor și prin construirea unor „guri de păcură“ pe console. Tot acestei faze îi pot fi atribuite și lucrările de transformare ale cetății într-un castel, transformări date între anii 1446—1453.

— Faza a IV-a, datată în a doua jumătate a veacului al XV-lea, corespunde transformării castelului într-o reședință a familiei Corvineștilor. (Corespunde deci, istoric, perioadei Elisabetei Szilagyi).

— Faza a V-a, ultima dintre fazele stabilite, se situează la începutul secolului al XVII-lea (etapa Bethlen) și corespunde lucrărilor de transformare ale castelului și de adaptare din punct de vedere civil și militar, cerințelor epocii.

Castelul de la Hunedoara — restaurat astăzi, într-un mod care a căutat să respecte principiile de bază ale restaurărilor cu caracter istoric —, reprezintă acum, pentru evoluția arhitecturii militare din Transilvania, un document material cu semnificații deosebite.

Dacă în prima sa fază, fortificația se integrează în seria obișnuitelor cetăți regale, fazele castelului date în veacul al XV-lea, îl individualizează, întrucît ele conservă elemente cu analogii directe în ambianța arhitecturii feudale occidentale.

Așadar, concluzia apare evidentă: Castelul Corvineștilor de la Hunedoara, dacă ilustrează o evoluție — comparabilă cu aceea a altor ansambluri medievale fortificate transilvănene — de la faza de castru regal la aceea de reședință nobiliară, de la acest punct își găsește ca atare cu greu analogii aici, constituind astfel încă o mărturie de o edificatoare autenticitate în legătură cu posibilitățile arhitecturii feudale din Transilvania, în cel de-al XV-lea veac.

ZUSAMMENFASSUNG

In der Einleitung wird vom Verfasser hervorgehoben, dass die Entwicklungsphasen des Schlosses von Hunedoara insbesondere dank der in den Jahren 1966—1967 für Restaurierungszwecke durchgeführten archäologischen Ausgrabungen festgestellt werden konnten. Weiterhin nimmt der Verfasser zu den Ergebnissen der vorhergehenden Forschungen Stellung.

Auf Grund der Stratigraphie werden folgende Phasen für die Entwicklung des mittelalterlichen Komplexes von Hunedoara festgestellt:

1. Phase: eine Burg — königliches Castrum — ungefähr Mitte des 14. Jh., bestehend aus einer Umfassungsmauer, wahrscheinlich von Quadrattürmen (auf jeden Fall der Torturm) geschützt.

2. Phase: eine zweite Mauer — mit Rundtürmen und 2 rechteckigen Tortürmen — die um das Jahr 1442 gebaut wurden; dieser Bau wird Iancu von Hunedoara zugesprochen, da die Burg im Jahre 1409 vom ungarischen König, der Huniadyfamilie abgetreten wurde.

3. Phase: die Türme und Umfassungsmauern werden erhöht und mit Pechnasen und Schiesscharten versehen. Die Barbacane und der Turm Neboisea (eventuell Wiedererrichtung eines älteren Turmes) werden gebaut. Zur selben Zeit — zwischen 1446—1453 — werden die ersten Teile des eigentlichen Schlosses errichtet.

4. Phase: diese entspricht der zweiten Hälfte des 15. Jh., im Schloss werden einige Wohnräume gebaut. In diesem Zusammenhang gibt es Elemente die stilistisch der Renaissance angehören. Historisch ist diese Zeit mit der Tätigkeit der Gattin Jancus von Hunedoara, Elisabeth Szilagy, verbunden.

5. Phase: fällt in das 17. Jh., als eine Reihe von Wohnräumen errichtet und der süd-östliche Teil mit einer Schildmauer (halbkreisförmige Bastei) befestigt wurden.

Historisch gehört diese Phase der Zeit des Fürsten G. Bethlen an.

Als Schlussfolgerung wird die Individualität des Schlosses durch seine vorwiegend westeuropäischen Elemente im Rahmen der damaligen siebenbürgischen Befestigungen hervorgehoben. Zugleich stellt dieses ein aufschlussreiches Zeugnis der mittelalterlichen Kriegsbaukunst Siebenbürgens dar.

In den Aufsatz „Historische Schlussfolgerungen über die archäologischen Ausgrabungen bei dem mittelalterlichen Schloss von Hunedoara (weiter unten in „Buletinul Monumentelor Istorice“, nr. 2, 1970, S....) gelangt Roland Schilling auf Grund einer eingehenden Untersuchung der ersten historischen Urkunden, betreffend das Schloss von Hunedoara zu Schlussfolgerungen die vollkommen die archäologischen Betrachtungen bestätigen, wonach die erste Burg aus dem 14. Jh. stammt. Die erste Urkunde in welcher das Schloss von Hunedoara erwähnt wird, stammt aus dem Jahre 1364.

ÎN LEGĂTURĂ CU UNELE PROBLEME ALE ARHEOLOGIEI CETĂȚILOR DE PIATRĂ, MEDIEVALE, DIN TRANSILVANIA

RADU HEITEL

Dacă ținem seama de stadiul actual al cercetărilor arheologice în domeniul arhitecturii militare medievale din țara noastră, atunci, o reluare a unor probleme privind acest domeniu, nu credem că ar fi, acum, prematură sau lipsită de interes.

Această convingere ne-a și determinat să încercăm într-o primă intervenție — acordând prioritate Transilvaniei — unele comentarii în legătură cu necesitatea unor studii arheologice privind monumentele de arhitectură militară, și totodată felul cum par să fi evoluat; atari precizări fiind, credem, necesare arheologiei monumentelor.

Se impune, din capul locului, definirea tipurilor de fortificații caracteristice arhitecturii militare medievale transilvane.

În general, Transilvania medievală cunoaște următoarele tipuri de fortificații.

În primul rând — pentru că, trebuie să fie și cele mai vechi — sînt *cetățile regale* sau, cum li se mai spune în mod curent, *castrele regale*. Ele ar putea constitui — în special cele ce au marcat zonele de frontieră ale regatului feudal arpadian — în mod separat obiectul unor cercetări arheologice, cercetări care ar trebui să aibă drept obiectiv principal datarea fazelor de evoluție.

Ar urma *cetățile nobiliare*, cetăți cu care castrele regale prezintă analogii principiale, atît de ordin constructiv cît și planimetric.

În al treilea rînd s-ar situa *cetățile bisericesti*, cetăți ridicate de ordinele religioase ori de puterea laică sau de comunitățile țărănești — cu precădere, cele libere săsești — pe a căror pămînturi se aflau bisericile respective.

Acest tip se confundă uneori, cu o a patra categorie, aceea a *cetăților țărănești* — creații ale unei țărănime libere (în cazul de față, cea săsească) — întrucît, de multe ori, aceste cetăți sînt construite în jurul bisericilor; și atunci cînd bisericile fortificate aparțin unor așezări rurale, amîndouă tipurile de fortificație au același rol: acela de a apăra o dată cu biserica și pe membrii comunității refugiați între zidurile lor. Dar, la o analiză mai atentă, între aceste două tipuri există și deosebiri fundamentale, de ordin arhitectural, uneori și de dispoziții în plan, deosebiri care — mai ales în faza actuală a cercetărilor — nu pot fi trecute cu vederea.

Un ultim tip l-ar constitui *fortificațiile orașelor*.

Se pare că — pînă acum — nu putem vorbi, înainte de veacul al XIII-lea, de existența pe teritoriul transilvan, a unei arhitecturi militare în piatră, propriu-zise.

Din punctul de vedere al arheologiei medievale, aserțiunea este justificată de faptul că nu avem date concludente — datări bazate pe observații stratigrafice asigurate și nu pe considerente de ordin istoric sau observații și analogii de ordin tehnic — pentru a situa oricare din cetățile din piatră cunoscute, mai devreme de secolul al XIII-lea.

În această situație se află, o serie de cetăți care — cel puțin în parte — pot fi încadrate în seria castrelor regale. Ca atare, ele aparțin — pînă acum — celui mai vechi grup reprezentînd arhitectura militară din piatră transilvană; ceea ce, revenind, înseamnă că celelalte categorii citate nu pot fi, oricum, date înaintea acestui prim grup și că datarea precisă a acestora, ar constitui, pentru istoria arhitecturii militare transilvane, un *terminus postquem*, edificator.

Eventual, date fiind căile de pătrundere ale feudalismului maghiar în Transilvania, ar putea fi citate printre cele mai vechi castre regale — și printre cele care ar interesa, acum, cel mai mult — pe de o parte, cetățile de la Moldovenești, Dăbîca și „Clus“ (ultima fiind amintită documentar încă din anul 1173,

dar pînă azi neidentificată în mod sigur), iar pe de altă parte, în legătură cu pătrunderile spre Țara Birsei, castrele de la Hălmașiu și Noilgiant, la fel, neidentificate, după cum și Cetatea Crucii — socotită ca identificată — dăruită cavalerilor teutoni în 1212.

Săpăturile efectuate, pînă acum, la Moldovenești și Dăbîca nu au putut data încă, în mod sigur, zidurile de piatră ale cetăților descoperite acolo, înainte de veacul al XIII-lea. În ceea ce privește celelalte castre amintite, nici chiar din punct de vedere documentar, nu pot fi datate înaintea celui de-al XIII-lea veac¹.

Există însă și o altă serie de cetăți, cărora li se atribuie începuturi timpurii — unele chiar înainte de veacul al XIII-lea — concurînd, deci, în vechime pe cele de mai sus. Este vorba de seria cetăților din sudul Transilvaniei, situate la vest de Turnul Roșu, de la Sebeșel, Săsciori, Jina, Tilișca, Orlat și Rășinari — la care am adăuga, bazați însă numai pe considerente de ordin tipologic, cetățile de la Tăuți și Piatra Craivii, — precum și cele de la est de Turnul Roșu, cetățile de la Avrig și Breaza. Dar și aici sîntem astăzi, în măsură să intervenim, întrucît săpăturile efectuate — de colective diferite — la Tilișca și Breaza, Tăuți și Piatra Craivii, au datat aceste fortificații *cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XIII-lea*².

Mai departe, cel mai devreme construit — pe la mijlocul veacului al XIII-lea, după retragerea teutonilor (în anul 1225) — ar fi și castrul regal Brasovia de pe vîrfurile Timpei (Brașov).

Alte castre regale, ca cele de la Ciceu și Deva, sînt sigur construite după 1241³. Abia pe la mijlocul veacului al XIV-lea se construiește castrul regal de la Hunedoara⁴.

Cetățile secuiești din piatră — dat fiind modul, în mare cunoscut, în care s-au deplasat secuii spre estul Transilvaniei — nu pot fi nici ele mai timpurii de veacul al XIII-lea⁵.

Discutabile rămîn și cetățile atribuite teutonilor — cum ar fi cele de la Feldioara, Codlea și Cetatea Crucii — deoarece săpăturile recente efectuate la Codlea nu au descoperit nimic

¹ Vezi, pentru castrele amintite, V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, editura Acad. R.S.R., p. 11, 13 și 15. Pentru situația de la Moldovenești, cf. K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei — secolele IV—XIII*, Ed. Acad. R.P.R., 1958, p. 143. Pentru Dăbîca, Șt. Pascu, M. Rusu, P. Jambor, N. Edroiu, P. Gyulai, V. Wollmann, Șt. Matei, *Cetatea Dăbîca*, în „Acta Musei Napocensis”, V, 1968, p. 165 sq. În acest loc, se amintește un turn care după descrierea și poziția pe care o ocupă în ansamblul fortificațiilor, a fost, foarte probabil, un donjon. Ca atare — așa cum se întîlnește peste tot și în special în Transilvania — construcția lui trebuie să fi precedat construcția curtinelor și nu altminteri. Vezi mai jos, în text și note, situații similare.

În general — pentru funcțiile turnurilor și a donjonurilor și în legătură cu etapele de construcție ale unor cetăți, în lumea medievală — rămîn, deosebit de sugestive, studiile lui E. Viollet-le-Duc, din *Dictionnaire Raisonné de l'architecture française du XI-ème au XVI-ème siècle*, în special, Tome III-ème.

² În legătură cu cetățile amintite, vezi comentariile lui V. Vătășianu, în *Istoria...* p. 10 și 267 (Cetatea Tălmaci), privind cercetările de la Tăuți și Piatra Craivii cf. Gh. Anghel și I. Berciu, *Cetăți Medievale din sud-estul Transilvaniei*, Ed. Meridiane, Buc., 1968, p. 46. sqq. Pentru cercetările de la Tilișca și Breaza, vezi Th. Nägler, respectiv, „...Tilișca”, în, „Forschungen zur Volks und Landeskunde”, 10/1, V. d. Akad. d. R.S.R., Buk., 1970, și „... Breaza”, în „Studii și comunicări”, 14, Sibiu, 1969.

³ Cf. V. Vătășianu, *idem*, p. 12 și 13. Pentru castrul Devei am propune — pe baza unor analogii de ordin stilistic între ancadramentul unei bifore păstrată la cetatea Devei și a uneia păstrată la cetatea din Cîlnic, cetate datată de noi, pe baze sigure, în jurul anilor 1270—1272 — o datare înainte de anul 1269 și oricum după anul 1241. Vezi, R. Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, Ed. Meridiane, Buc., 1968, p. 7, 10, 13 sq și fig. 12 și 14.

⁴ Pentru castelul de la Hunedoara, vezi, în volumul de față, articolele lui Al. Bogdan și Roland Schilling.

⁵ Cf. V. Vătășianu, *ibidem*, și p. 15—16; vezi și Kurt Rein, *Der Siedler Horst von Urwegen und sein Niederschlag im Mundartenbild Siebenbürgens*, în „Siebenbürgisches Archiv, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, Dritte Folge, Band 1, „Böhlau Verlag”, Köln-Graz, 1962, p. 90 sqq.

mai vechi de-a doua jumătate a veacului al XIII-lea, materialul recoltat fiind databil, cu precădere, în veacul al XIV-lea — iar teutonii, se știe, vin în Țara Bîrsei, în anul 1211⁶.

Să vedem acum situația istorică a cetăților nobiliare.

În anul 1268, contele Rotho — din regiunea Bistriței — vinde o casă din lemn cu *un turn de piatră*, și o curie înconjurată de ziduri⁷. (Aceasta, ar fi, una dintre cele mai vechi mențiuni, în legătură cu existența cetăților nobiliare transilvane).

Cuiburi feudale, cetățile nobiliare avînd drept element arhitectural caracteristic *donjonul* (în ansamblurile arhitecturale ale unor castre regale donjonurile pot, eventual, lipsi) par să fi fost, în Transilvania, destul de numeroase, mai ales în a doua jumătate a veacului al XIII-lea. Se cunoaște faptul că, în 1309, sașii din zona Sibiului distrug o serie de cetăți aparținînd unor nobili care, conform acelei cunoscute „anarhii feudale”, terorizau regiunea⁸.

Cetăți, sau resturile unor astfel de cetăți, datate — în cazul cetății nobiliare din Cîlnic, pe cale arheologică — cu toată siguranța în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, se mai păstrează la Gîrbova (germ. Urwegen; cetatea se află pe o înălțime greu accesibilă, lîngă așezare), la Cîlnic, Crizbav, (cetatea devine, din sec. XIV, castru regal) Chereșig și eventual, cea de la Sîngeorgiu-Trăscău⁹.

Ca exemple de cetăți bisericesti — toate datate însă, după năvălirea tătară din 1241 — ar putea fi date următoarele:

În categoria celor construite de ordine religioase ar intra incintele mănăstirii din Cîrța, ale bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara; catedrala romano-catolică din Alba Iulia (în parte dispărută), biserica Sf. Bartholomeu din Brașov; foarte probabil fortificațiile bisericii care a precedat biserica Neagră din Brașov ș.a. În categoria celor construite de puterea laică pentru protecția unor centre religioase ar fi de citat, printre altele, fortificațiile bisericii reformate din Tg. Mureș și acelea ale bisericii din Odorhei, datate în veacul al XV-lea¹⁰.

Extrem de numeroase sînt bisericile fortificate de comunitățile libere săsești, cu precădere din veacul al XV-lea, — aceste fortificații constituind o consecință a pericolului otoman. Fortificarea lor însă, începe încă de pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea — cazul bisericii din Sebeș-Alba — și continuă, pe calea amplificării fortificațiilor inițiale, uneori pînă în veacul al XVIII-lea¹¹.

⁶ Cf. V. Vătășianu, „Istoria...” p. 11 sq.

În ceea ce privește cercetarea efectuată la cetatea medievală de la Codlea, datorăm informațiile și totodată posibilitatea de a fi văzut materialele recoltate în cursul acestor cercetări tov. Costea Florea, de la Muzeul Brașovului și al Țării Bîrsei, fapt pentru care îi mulțumim și cu acest prilej.

Nu ar fi, credem, lipsit de interes ca — după efectuarea unor cercetări, atît la Feldioara cît și la Cetatea Crucii —, să se ia din nou poziție față de unele aserțiuni exprimate în lucrări mai vechi, în legătură cu construcțiile teutonice, cum ar fi, de pildă, cele ale lui Herman Phleps.

⁷ Cf. V. Vătășianu, *idem*, p. 17.

⁸ Cf. V. Vătășianu, *ibidem*.

⁹ Cf. V. Vătășianu, „Istoria...” p. 17 și 18, cu bibliografia citată. Pentru datarea Cetății din Cîlnic, vezi și Radu Heitel, *Cetatea din Cîlnic*, Ed. Meridiane, București, 1968.

¹⁰ Pentru Cîrța, Cisnădioara, Catedrala romano-catolică din Alba Iulia și Sf. Bartholomeu din Brașov, vezi opiniile exprimate de V. Vătășianu, în „Istoria...”; după indice. Pentru Cîrța vezi și Entz Geza *Le Chantier Cistercien de Kerc (Cîrța)*, în „Acta Historiae Artium Hungaricae”, Tom. IX, fasc. 1—2, Budapesta, 1963. Pentru Cisnădioara, mai jos, în text și note, rezultatele cercetărilor noastre, cercetări care, datînd fortificația bisericii Sf. Mihail spre sfîrșitul veacului al XIII-lea, nu au confirmat opiniile exprimate pînă acum.

În legătură cu Biserica Neagră din Brașov, cercetări proprii și informații Al. Bogdan. La fel, informații Al. Bogdan, privind fortificarea bisericii reformate din Tg. Mureș și biserica din Odorhei.

¹¹ Cf. V. Vătășianu, *idem*, capitolele respective, cu comentariile privind datările prea timpurii, propuse pentru unele monumente săsești.

Rămîn însă — în legătură cu cele spuse, pînă acum, de noi — deosebit de sugestive lucrările lui Walter Horwath, *Die Landnahme des Altandes im Lichte der Kirchenbauten*, în, „Siebenbürgische Vierteljahrsschrift”, 1936, cu o hartă a răspîndirii inițiale a arhitecturii romanice, săsești și pentru fortificări, în special, *Siebenbürgisch-Sächsische Kirchenburgen, zweite, verbesserte Auflage*, Verlag der Honterus-Buchdruckerei, Sibiu — Hermannstadt, 1940. În legătură cu Sebeș, vezi și Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș Alba*, în Ed. Meridiane, București, 1969 și în general, Pentru contextul problemei, Radu Heitel și Al. Bogdan „...Cricău”, în, „Apu-lum”, VII/1, 1968.

Datarea celor mai vechi fortificații de biserici, în veacul al XIII-lea, a fost intuită, mai de mult, și de E. G. Sebestyen; vezi, *German fortified Churches in Transylvania*, în, „Antiquity”, VI, 1932, p. 303.

Începînd, poate, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, — cum ar putea fi date fazele inițiale ale cetăților din Rupea și Rîșnov — dar dezvoltîndu-se cu deosebire în veacul al XV-lea, cetățile țărănești se individualizează în cadrul sistemelor de fortificații transilvane, ori prin faptul că constituie mari ansambluri de fortificații în afara așezărilor, (fiind foarte probabil, rezultatul unor eforturi comune a mai multor comunități săsești), ori — *ceea ce ar constitui o caracteristică de ordin general a acestor cetăți* — prin adosarea la zidul de incintă, a unor „cămări” construite pe mai multe nivele, încăperi unde se refugiau membrii comunității în timp de primejdie.

Pe lîngă cele de acum amintite, cetăți țărănești, — am putea spune clasice — pot fi numite, de pildă, cetatea construită pe la începutul veacului al XV-lea în jurul bisericii din Prejmer, cetatea din Slimnic și cetatea din Cîlnic transformată din cetate nobiliară în cetate țărănească după anul 1430¹².

În ceea ce privește fortificațiile de oraș, printre cele mai vechi sînt citate fortificațiile orașului Cluj (veacul al XIII-lea) eventual ale vechiului Sibiu; din veacul al XIV-lea, cele ale Sebeșului. În jurul orașelor, fortificațiile se înmulțesc începînd cu veacul al XV-lea, o dată cu apariția pericolului otoman. Exemple clasice ar putea constitui fortificațiile orașelor Sibiu și Brașov (cu precădere din secolul al XV-lea, Sibiul avînd întîietatea)¹³.

Printre ultimele fortificații orășenești construite în Transilvania — înainte de răspîndirea sistemului Vauban — se află și Tg. Mureș (terminat pe la 1650)¹⁴.

O analiză generală, atît din punct de vedere planimetric cît și arhitectural, a tuturor fortificațiilor citate — a celor, mult mai numeroase, necitate aici dacă este vorba de a identifica originile sistemelor de fortificații din piatră transilvane — orientează spre ambianța arhitecturii militare occidentale.

Excepțiile apar, semnificativ, nu în dispozițiile de plan ci în formele în care sînt realizate unele din componentele arhitecturale ale acestor fortificații.

Astfel, planurile tuturor cetăților transilvane, aproape fără excepții, urmăresc relieful terenului, fie situate pe înălțimi greu accesibile, fie pe terase și — revenind, un moment, la cele amintite pînă acum — fie că sînt cetăți regale, nobiliare, țărănești sau bisericesti. Avem deci de-a face cu așa-zisul „plan teutonic”, plan care însă este tot atît de caracteristic teutonilor cît și — în special după cruciade — întregului occident. (În occident, însă, se mai mențin și cetățile de plan rectangular, de veche tradiție romană folosit uneori și de teutoni în teren plan).

Aceste planuri, în mare, nu se modifică în Transilvania pînă la sfîrșitul arhitecturii militare feudale, nici atunci cînd în secolul al XVIII-lea, apar cetățile de tip Vauban.

În Transilvania s-ar putea totuși încerca, în evoluția arhitecturii militare în piatră, delimitarea a două mari faze, care să reflecte nu atît schimbări de plan sau de ordin tehnic ci evoluția elementelor arhitecturale componente ale sistemelor de apărare faze care evident, nu vor trebui judecate în mod rigid.

Prima fază ar cuprinde secolele XIII și XIV, prelungindu-se și pînă în primele decenii ale secolului al XV-lea — deci pînă la apariția, remarcabilă, a armelor de foc —, a doua fază încheindu-se, în mare, în secolul al XVIII-lea, o dată cu introducerea și răspîndirea arhitecturii militare de tip Vauban. (De pildă, cetatea de la Alba Iulia, terminată în anul 1738)¹⁵.

¹² Vezi, din nou, V. Vătășianu, *Istoria... „Slimnic” și alte „cetăți de refugiu”* la p. 280 sq. și 606 sq.

Pentru Cîlnic, Radu Heitel, *lucr. cit.*

Un alt caz, clasic, îl constituie fortificația din centrul satului Gîrbova (cercetări proprii).

Cum spuneam și în text, aceste cetăți nu trebuie confundate cu cetățile bisericesti, ceea ce — provocînd încurcături — se întîmplă uneori, vezi de pildă, biserica Sf. Mihail din Cisnădioara, devenită — o dată cu alte monumente — cetate țărănească, la O. Velescu *Cetăți țărănești din Transilvania*, Ed. Meridiane, Buc., 1964.

¹³ Cf. Șt. Pascu, Viorica Marica, *Clujul medieval*, Ed. Meridiane, Buc., 1969, p. 13 și V. Vătășianu, *idem*, p. 16 și 605 sq. Pentru Sebeș, Radu Heitel *lucr. cit.*, p. 20.

¹⁴ Informații Al. Bogdan.

¹⁵ Cf. Al. Popa, I. Berciu, *Cetatea Alba Iulia*, Ed. Meridiane, Buc., 1966. p. 30 sq.

În funcție de tipurile amintite să încercăm acum câteva precizări.

Caracteristice, pentru cetățile regale sau nobiliare care ar intra în prima fază, sînt donjonurile și clădirile garnizoanei — cu precădere pentru cetățile regale. Aceste cetăți au, îndeobște, cortinele apărate de turnuri rectangulare. Între turnuri se diferențiază — dată fiind menirea lor — turnurile de poartă.

Cetățile construite pe terase, lângă ape, sînt cîteodată înconjurate de șanțuri de apărare, uneori umplute cu apă, turnurile de poartă fiind construite de așa manieră încît să permită utilizarea sistemului numit *Pont Levis*. În acest sistem, ultimul tronson al podului de peste șanțul de apărare este, cu ajutorul unor scripeți, rabatabil. Astfel el acoperă poarta propriu-zisă, ca un scut. Pe lângă acest *Pont Levis*, porțile mai erau apărate și de așa-zisele *Herse* (grătare, de obicei din metal, situate în fața porților și care puteau fi ridicate sau coborîte — pe niște uluce — rezervate în grosimea zidurilor turnului de poartă — în genul unei ghilotine).

O altă caracteristică a cetăților vechi, din prima fază, o constituie *crenelurile*.

Sistemele amintite pînă acum au fost identificate — în ceea ce privește apărarea zidurilor prin creneluri — cu toată siguranța, atît, de pildă, la cetatea bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara — aparținînd construcțiilor din prima ei fază, fază datată în a doua jumătate a secolului al XIII-lea¹⁶ — cît și la cortinele aparținînd fazei a doua a castelului din Hunedoara — cortine datate la mijlocul secolului al XV-lea (deci în acest caz, avem de-a face cu un arhaism)¹⁷.

Sistemul *Pont Levis* a existat, de pildă, și la cetatea nobiliară din Cîlnic (instalat pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea), la castelul din Hunedoara (în secolul al XIV-lea), precum și la cetatea țărănească din Prejmer, (construită în secolul al XV-lea).

Accesul la creneluri se făcea, după cum se știe, pe *drumul de strajă*.

Toate sistemele amintite pînă acum sînt, neîndoios, venite în Transilvania din ambianțe occidentale.

Înainte de a trece la elementele caracteristice ale fazei a doua, trebuie remarcată în Transilvania prezența, încă de pe la sfîrșitul veacului al XIII-lea, a *turnurilor circulare*.

Turnurile circulare apar în arhitectura militară transilvană, într-un mod, care, cel puțin pînă acum, își găsește, dificil explicațiile — pe de o parte la o cetate zisă „a secuilor“ de lângă Turda, iar pe de altă parte, la cetățile de la Sibiel și Breaza, găsindu-și analogii — după noi, doar principiale — spre versantul sudic al Carpaților, de pildă, la cetățile de la Poenari și Rucăr.

În legătură însă cu aceste analogii și cu discuțiile privind originea acestor turnuri, trebuie precizate următoarele:

În cetățile transilvane turnul circular are obișnuita funcție de *donjon* și cu certitudine precede ridicarea cortinelor; deci, în ultima analiză, fortificația este, principal, de natură occidentală.

În schimb, la Poenari, un turn de plan rectangular pare să fi precedat cortinele flancate de turnuri circulare, iar la Rucăr, turnul circular aparține, la fel, cortinei.

Cercetările arheologice recente au dovedit edificarea cetății din Breaza, cel mai devreme pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, iar în ceea ce privește pe cele din Poenari și Rucăr, data cea mai coborîtă ar fi în secolul al XIV-lea¹⁸.

¹⁶ Analiza fortificațiilor și datarea lor pe cale arheologică a fost efectuată de noi, în cursul lucrărilor de restaurare a monumentului. Rezultatele acestor cercetări — pe care se bazează datarea precizată în text — sînt în curs de publicare în numărul 15, „Studii și comunicări“, Sibiu 1971.

Pentru datări, care s-au dovedit în general, mult prea timpurii, cf. V. Vătășianu, *Istoria...* p. 16.

¹⁷ Vezi, din nou, în prezentul volum, Al. Bogdan „...Hunedoara“ (p. 18); de remarcat că sistemul de apărare prin creneluri a funcționat foarte puțin timp, fiind înlocuit cu guri de tragere.

¹⁸ Pentru Breaza, Thomas Nägler, *lucr. cit.* Pentru Poenari și Rucăr, informații Gh. Cantacuzino.

Istoria arhitecturii militare cunoaște turnuri circulare sau semicirculare cu tradiții de veacuri — cu precădere, în ambianța arhitecturii militare balcanice. Dar, în același timp, turnuri circulare, este drept, în mod cu totul izolat, apar și în occident, încă din veacul al XII-lea¹⁹.

Din punct de vedere istoric, discuțiile privind această problemă, nu pot ocoli faptul că, Amlașul și Făgărașul, au fost, din vechime, feude românești, Făgărașul fiind pomenit, documentar, încă din anul 1369²⁰.

Ca atare, problema rămîne deschisă sub toate aspectele ei — atît din punct de vedere al istoriei arhitecturii militare cît și din punct de vedere al arheologiei și istoriei zonei de formare a primelor cnezate românești, bază social-politică a întemeierii Țării Românești. În consecință, ni se pare prematură avansarea unor noi ipoteze, care să se adauge la cele formulate pînă acum, înainte ca arheologia să rezolve — poate în mod exhaustiv — problema relațiilor între nordul danubian și sudul balcanic și între aceeași zonă și Transilvania, în veacurile XI—XII și XIII—XIV.

Înainte de a trece la faza a doua a arhitecturii militare din Transilvania, mai amintim că, din a doua jumătate a veacului al XIII-lea, o altă consecință a raidului tătar: construirea la vestul bisericilor, cu precădere la cele construite inițial în stil romanic, a unor turnuri rectangulare, înalte, — ulterior turnuri clopotniță — avînd și un rol în apărarea așezărilor și a clădirii respective, devine o adevărată modă. Din veacul al XV-lea aceste turnuri vor fi, o dată cu bisericile, fortificate în adevăratul sens al cuvîntului, prin înzestrarea lor cu așa-zisele guri de păcură, și guri de tragere²¹.

În special după puternicele atacuri turcești, din anii 1421, 1430 și 1438, arhitectura militară transilvană cunoaște un nou impuls, asemănător celui căpătat cu aproape două veacuri înainte, după cruda experiență tătară.

Planurile cetăților se complică, atît prin dublarea incintelor cît și prin varietatea sistemelor de apărare.

În unele locuri — de pildă la cetatea din Cîlnic — zidul unei noi centuri, este construit în escarpa șanțului de apărare inițial, renunțîndu-se, acolo unde situația de fapt nu mai permite, în mod complet la șanțurile de apărare umplute cu apă.

Apărarea porților — una din problemele fundamentale pentru „inginerii militari“ ai evului mediu, — se complică și ea prin apariția *barbacanelor*, galerii fortificate care, construite în fața porților, împiedicau în cursul unor lupte, atacul direct asupra acestora²².

¹⁹ Cf. V. Vătășianu, *Istoria...* p. 131 sqq., comentariile în legătură cu această problemă, cu referințe la bibliografia ei. În general, datările prea timpurii sînt, pe drept cuvînt, respinse. Ultimele cercetări, infirmă și unele datări și într-un anumit sens, unele soluții ale problemei, propuse de Bako Geza — de pildă pentru Breaza și Sibiel — în lucrarea, *Elemente de origină locală și răsăriteană în arhitectura militară a epocii feudale timpurii*, în „Studii și articole de istorie“ III, 1961, p. 63 sqq.

Pentru occident, cf. E. Viollet-le-Duc, *op. cit.* Tom I., p. 375.

²⁰ „Documenta Romaniae Historica“, B. Țara Românească vol. I, Ed. Acad. R.S.R., Buc, 1966, p. 12 sq, doc. nr. 3.

²¹ Această „modă“ a fost constatată de noi, în toate zonele cercetate și datările s-au bazat — acolo unde acest lucru a fost posibil — pe cercetări arheologice, în directă legătură cu monumentele respective ca, de pildă, la Cricău, Sebeș-Alba și Rodbav (vezi, Radu Heitel, *lucrări citate*).

Exemple sugestive se găsesc și la W. Horwath, în, *Siebenbürgisch-Sächsisches...* În legătură cu această problemă de reținut, un document din 1291, unde sînt pomenite, cu rolul de fortificații, turnurile bisericilor „...*Turres sive castra super ecclesiis aedificata...*“, cf. Zimmermann — Werner, *Urkundenbuch*, I, nr. 242, și „Doc. C. Transilvania“, II, nr. 397.

²² Astfel de barbacane există la Cîlnic, Prejmer și în alte numeroase locuri. Tot barbacană, dar adaptată configurației terenului, este și galeria de zid care, la Hunedoara, face legătură între castel și turnul „Neboisea“. Ceea ce, în continuare, revine a spune că nu ne este ușor să găsim — ex abrupto — „originea locală“ a acestei soluții, de ordin arhitectural, de la Castelul Huniazilor (cf. Bako Geza, *st. cit.*, p. 67).

Drumurile de acces au fost bariate și de așa-zisele *ziduri scut*, (de pildă la Prejmer și Codlea)²³, iar în jurul zidurilor de incintă, acolo unde nu au fost dublate, au apărut — la Prejmer, s-au păstrat resturi decisebit de sugestive — așa-zisele *Zwinger*.

Întrebuițarea termenului s-a generalizat dar, *stricto sensu* — în cadrul sistemelor de apărare — el denumește un zid, cu o grosime relativ mică, construit în escarpa șanțului de apărare, între turnurile exterioare ale curtinelor și înălțat deasupra nivelului apei din șanțul de apărare, cu aproximativ 1,50 m. Spațiul dintre el și zidul de incintă — deci berma șanțului — era uneori pardosită cu pietre. O serie de intrări înguste, asigurau accesul rapid din cetate în spatele acestuiinel protector, ușurând astfel apărătorilor respingerea unor asalturi directe ale zidului de incintă, atunci când turnurile exterioare se dovedeau ineficiente. (Un astfel de sistem a fost identificat și la Prejmer).

În locul vechilor creneluri apar acum, peste tot, *gurile de tragere*, uneori dispuse pe mai multe registre. În unele cazuri (când se adaptau cetăților din sec. al XIII-lea noile sisteme), partea superioară a zidurilor este reclădită sau spațiul dintre creneluri zidit, păstrându-se numai deschiderile necesare gurilor de tragere. (De pildă fortificațiile bisericii Sf. Mihail din Cisnădioara și ale Castelului din Hunedoara).

Cărămida, ca material de construcție, este acum mult mai des întrebuițată²⁴.

Se generalizează sistemul *gurilor de păcură*, realizate în diferite forme (ele apar și la clădirile bisericilor fortificate în această perioadă, o dată cu gurile de tragere, în special la părțile superioare ale turnurilor și ale navelor centrale).

La unele fortificații de oraș sau de alt tip — însă destul de rar — se pot identifica și un fel de „balcoane” exterioare zidului de incintă (de pildă la Sebeș și Hunedoara) sprijinite pe console de piatră. (Ele sînt cunoscute în Franța, în secolele XIII—XIV, sub numele de *Hourds*; inițial erau sprijinite pe console de lemn).

În sfîrșit mai trebuie amintită și apariția *bastioanelor semicirculare* care, spre deosebire de turnurile circulare sau semicirculare — cu care uneori sînt confundate — nu depășesc înălțimea curtinelor și au fost construite pentru utilizarea mai eficace a armelor de foc. (De pildă la Cricău, Sebeș, Cîlnic, Tg. Mureș, Racoșul de Jos ș.a.).

Bastioanele, în arhitectura militară, constituie răspunsul dat artileriei de asediu. Pe platforma lor se puteau instala baterii de artilerie care să răspundă, în mod direct, celei de asediu. Totodată, planul semicircular constituia, pe de o parte, o țintă mai nesigură, iar pe de altă parte, paramentele exterioare ale unui astfel de bastion, nu prezentau un plan continuu, ceea ce determina ricoșa proiectilelor artileriei inamice. (După cum se știe, pe vremea aceea proiectilele erau lipsite de încărcătură explozivă).

Bastioanele care s-au mai păstrat în Transilvania sînt, în general, de proporții minore — în comparație cu prototipurile lor, occidentale — și au fost construite pentru utilizarea unor arme de foc de calibru redus.

Există însă din această perioadă și *turnuri de plan poligonal-rotund*, sau chiar *circulare*. (Respectiv turnurile orașului Sibiu și Bastionul Alb din orașul Brașov).

Ultimele tipuri de bastioane — construite în cărămidă și de plan unghiular, — vor fi, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, bastioanele cetăților de tip Vauban. (Vezi Alba Iulia).

²³ Cf. Vătășianu, *Istoria...* p. 11; Prejmer, cercetări personale.

²⁴ Cu precădere din veacul al XV-lea — continuînd pînă în veacul al XVIII-lea — apar, în zidurile construite din piatră, registre din cărămidă, avînd o dată cu rolul de ordin constructiv (de strat de orizontalizare a zidăriei din piatră) și un rol decorativ. De asemenea, cărămida este acum mult mai des întrebuițată, la supraînălțarea sau refacerea vechilor zidăriei din piatră brută.

Să încercăm acum, la sfîrșitul acestei priviri de ansamblu asupra arhitecturii militare transilvane, în legătură cu cele spuse, câteva concluzii de ordin general.

După părerea noastră, cercetările arheologice transilvane din ultima vreme, au între altele și meritul de a fi precizat două consecințe principale ale procesului istoric, dificil și complex, de încorporare a „țării de peste pădure” — între veacurile X—XIII — în structura politică a regatului feudal din Cîmpia Panonică.

Prima consecință — cu deosebite implicații de ordin istoric — o constituie *întreruperea evoluției arhitecturii militare autohtone*. A doua consecință, a fost introducerea și în spațiul intrasilvan, atît prin filieră maghiară cît și — în mod direct — prin coloniștii germani, a sistemelor de fortificații occidentale.

În ceea ce privește arheologia monumentelor de arhitectură militară, nu credem că ar trebui să studieze, în primul rînd, planurile cetăților sau elementelor lor de ordin tehnic, constructiv — elemente care, cu unele clare excepții dat fiind hieratismul arhitecturii militare medievale se întîlnesc, de multe ori, aceleași, în locuri diferite și de-a lungul timpului, — ci, acest întreg efort, trebuie subordonat *precizărilor de ordin stratigrafic*. Aceste precizări, pot înlesni istoriei arhitecturii militare o serie de date bazate pe date concludente, date care la rîndul lor să conducă la o cunoaștere — ferită de erori grave — a evoluției diferitelor tipuri de fortificații, coroborînd astfel într-un mod hotărîtor, intențiile de a le clarifica sensurile morfologice și semnificațiile istorice.

ZUSAMMENFASSUNG

In der mittelalterlichen Kriegsbaukunst Siebenbürgens werden folgende Festungstypen unterschieden:

- Königsburgen; (Königscastrum)
- Adelsburgen, Kirchenburgen, Bauernburgen und Stadtbefestigungen.

Da die Königsburgen schon imner zu den ältesten gerechnet wurden, wird angenommen, dass ihre Zeitbestimmung auf archäologischem Wege einen aufklärenden *Terminus post-quem* für die gesamte Kriegsbaukunst Siebenbürgens bilden könnte.

Da bis heute, auf archäologischem Wege, keine ältere Datierung als das 13. Jh. festgestellt werden konnte (wie z. B. bei Moldovenești, Dăbîca, Breaza u. a.) muss man für die Anfänge der mittelalterlichen Kriegsbaukunst Siebenbürgens eben dieses Jahrhundert annehmen.

Die Entwicklung der Kriegsbaukunst in Siebenbürgen beträgt zwei Phasen, nicht nur auf Grund der Bauformen, sondern auch durch das Verteidigungssystem.

Es wird festgestellt, dass im 13.—14. Jh. die Zinnenkranzmauern, die auch von Quadrattürmen verteidigt werden, die Donjons, und, dort wo die Bodengestaltung es erlaubte, waren die Burgen auch mit Verteidigungsgraben umringt (ausnahmsweise, besonders im Süden Siebenbürgens erscheinen auch Rundtürme).

Vom 15. Jh. an, gleichzeitig mit der Erfindung der Feuerwaffen erweitern sich die Innenhöfe, es treten Schildmauern, Barbacanen, Schießscharten, Pechnasen, Artilleriebasteien auf.

Die Ziegeln werden immer mehr als Baumaterial verwendet.

Durch die Verbreitung in Osteuropa der Vaubanfestungen im 18. Jh., wird die Entwicklung dieser Architektur unterbrochen.

Als Schlussfolgerung wird hervorgehoben, dass sich die Kriegsbaukunst Siebenbürgens nach der Eroberung dieses Gebietes von den Ungarn — im 11.—12. Jh. — entwickelt, Eroberung welche die einheimische militärische Architektur — die rumänische — in ihrer Entwicklung aufhielt.

Diese Baukunst ist vorwiegend abendländischen Ursprungs und wurde, im allgemeinen auf ungarischem Wege, von den deutschen Kolonisten einge-

CU PRIVIRE LA UNELE MONUMENTE DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI, ÎN LUMINA RELAȚIILOR CU ȚARA ROMÂNEASCĂ

IOANA CRISTACHE-PANAIT

Falnicii munți ai Făgărașului la sud, apa Oltului la nord, masivul Perșani la est și hotarul celor două comune Porumbacul la vest¹ delimitează o depresiune sculptată de numeroasele izvoare ce coboară grăbite din munți și pe care oamenii au locuit-o din cele mai îndepărtate vremi.

Tăinuitoare de resurse istorice bogate, această zonă, cunoscută sub numele de Țara Oltului sau Țara Făgărașului, așteaptă arheologul spre a scoate la lumina istoriei întreaga sa comoară de vatră românească. (Recent, s-au descoperit urme ale culturii dacice la Cuciulata și Breaza).

Considerente politice și strategice determină pe Ludovic I, regele Ungariei, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, să dea domnului Țării Românești în posesiune Țara Făgărașului².

Prețioasele rezultate arheologice de la cetatea voievodală de la Breaza aruncă o lumină nouă asupra stăpînirii Țării Făgărașului de către Țara Românească, încă din zorii formării statului feudal muntean³.

Începînd din a doua jumătate a veacului al XV-lea, Țara Făgărașului va trece dintr-o stăpînire în alta⁴, dar tradițiile autonomiei sale vor persista în tot decursul acestor etape istorice, mai ales sub forma unor instituții de vechi drept românesc⁵.

În secolele ce au urmat ruperii ei de Țara Românească, a avut cu aceasta permanente și strînse legături politice, economice și culturale, consemnate atît de izvoarele scrise, dar și de prezențele încă vii ale unor creații materiale din acele vremuri în satele făgărășene.

Intensitatea relațiilor economice cu Țara Românească este determinată de faptul că importantul drum de comerț ce lega Brașovul cu Sibiu trecea prin Țara Făgărașului.

Folosind vechi drumuri publice, Turnu Roșu, Bran, Teleajen, și Prahova, sau „*multe căi piezișe*“, cum le numește un document din 1583⁶, comerțul cu Țara Făgărașului face parte integrantă din relațiile comerciale tradiționale ale Țării Românești cu Transilvania.

Rolul politic al luptei pentru atragerea populației românești din Transilvania la calvinism în secolele XVI—XVII, la catolicism spre sfîrșitul secolului al XVII-lea și în secolul următor, este cunoscut. Domnii Țării Românești au sprijinit biserica ortodoxă din Transilvania, tocmai pentru a nu se rupe din trupul poporului român această parte integrantă a sa. Apropierea de Țara Românească, precum și numeroasele sate stăpînite aici de domni și boieri, cu ctitorii ridicate de aceștia, au dat un impuls luptei împotriva unirii religioase. Este grăitoare în acest sens lupta pe care făgărășenii au dus-o pentru biserica lui Brîncoveanu din Făgăraș, pe parcursul mai multor decenii⁷. Teama de „*turburațiile schismaticilor*“ (ortodocșilor) în satele făgărășene urmărea permanent autoritățile⁸. Rezultatul acestei lupte ni-l prezintă cifric conscripția din 1760—62. În cele 63 sate ce alcătuiau districtul, se aflau 5 344 familii ortodoxe și numai 472 unite⁹.

Pentru nici o altă zonă din Transilvania izvoarele nu au păstrat consemnarea unui număr atît de mare de mănăstiri și schituri ca în Făgăraș. În unele sate existau două sau chiar mai

multe mănăstiri, dintre care amintim cele două mănăstiri de la Breaza¹⁰, precum și pe cele 5 din Șinca¹¹, din care astăzi mai dăinuie cea săpată în stîncă de pe dealul Crețu. Ridicată în general de boierimea locală sau de preoți, multe mănăstiri făgărășene își leagă însă existența de ctitori din Țara Românească. Printr-un document din 1391 dec. 27, Mircea cel Bătrîn dăruiește satul Scorei egumenului mănăstirii de acolo¹². Tradiția ridicării fostei mănăstiri din Scorei de către voievodul muntean Mircea se păstrează și astăzi. În 1657, vornicul Preda Brîncoveanu se afla în Transilvania pentru a ridica o mănăstire, desigur pe proprietatea sa de la Sîmbăta¹³. După 1724, cu o „Evanghelie cu tîlc“ din 1580 a lui Coresi, luată de la Cozia, se strîngeau în Oltenia, în amintirea voievozilor Mircea și Mihai, bani pentru reconstrucția schitului de la Viștea de Jos¹⁴. În primul an al secolului al XVIII-lea, Constantin Brîncoveanu ridică, pe moșia sa de la Sîmbăta de Sus, mănăstirea ce dăinuie și astăzi. Desigur, nu trebuie să ne închipuim mănăstirile făgărășene ca pe niște dezvoltate așezăminte monahale cum sînt cele din Țara Românească și Moldova. Unele vor fi fost mai mari, precum una din cele trei mănăstiri ale Drăgușului pe care o conscripție din 1750 o numește „*mănăstirea cea mare și bătrîna*“¹⁵, sau mănăstirea cea de piatră din Mărgineni¹⁶, mănăstirea Buciumenilor, tot din piatră, făcută de vataful Dobrin¹⁷, sau mănăstirea Sîmbăta. Majoritatea acestora erau însă construcții modeste, unele din lemn ca cele de la Dejeni și Netot¹⁸ și care ocupau o mică suprafață. Întreaga suprafață a mănăstirii de la Șercăița, cu chiliile cu tot, era de 80 de pași în lung și 50 în lat, iar aceea a mănăstirii lui popa lane de la Vaida Recea, măsura — inclusiv chiliile — 60 de pași în lung și 3 în lat¹⁹. Dar locul pe care aceste așezăminte l-au avut în istoria politică și culturală a Transilvaniei este mare. Focare de cultură, unde se desfășura întreaga viață spirituală a populației românești, mănăstirile țineau în chiliile lor școli în limba slavonă, apoi română, sprijinite de domnii din Țara Românească, iar caligrafi destoinici copiau manuscrise pe care le răspîndeau în întreaga Transilvanie. Călugării acestor lăcașuri treceau dintr-o țară în alta, aducînd cărțile manuscrise și tipărite în Țara Românească. Dintre mănăstirile recunoscute ca ateliere de caligrafie, amintim pe cele de la Drăguș²⁰ — unde în secolul al XVIII-lea a lucrat vestitul caligraf și zugrav Matei Voileanu — care fusese la mănăstirea Bistrița oltenească — și pe cea de la Bucium unde a activat pe tărîm literar religios ieromonahul Ambrosie²¹. Centre de cultură românească, mănăstirile făgărășene — ca și cele din restul Transilvaniei — s-au impus ca vajnice apărătoare ale religiei ortodoxe împotriva unirii cu biserica Romei, luptă în care au fost susținute de celelalte două țări românești. De aici, arderea și dărîmarea lor în iunie 1761, de către generalul Bukov. Au căzut pradă toate mănăstirile făgărășene, în afară de cea de la Sîmbăta, menținută în urma stăruitoarelor intervenții ale familiei ctitoricești²². Mănăstirea de acolo va continua să dețină rolul neoficial de centru superior ierarhic al bisericilor din Țara Făgărașului, fapt recunoscut cu amărăciune de episcopul unit Atanasie Rednic la 24 ian. 1768: „*întreaga Țara Oltului ascultă de călugării din mănăstirea de aici*“²³. În 1785 urmează și ea soarta

¹ Delimitarea este făcută după satele făgărășene cuprinse în conscripția din 1760—1762 și care nu diferă ca zonă de situația consemnată în 1589 sau 1601, cf. Șt. Mețeș, *Drăguș, un sat din Țara Oltului*, București, 1945, p. 14.

² *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească*, vol. I, București, 1960, p. 12—17.

³ T. Năgler, *Cetatea feudală de la Breaza*, comunicare expusă la cea de-a IV-a sesiune științifică a muzeelor.

⁴ De la Universitatea săsească (Hurmuzaki, *Doc. II*, 2, p. 224) la principii Transilvaniei și apoi la sfîrșitul sec. al XVII-lea în stăpînirea habsburgică.

⁵ Menținerea tribunalului boieresc; N. Densușianu, *Monumente pentru istoria Țării Făgărașului*, București, 1885, p. 8—9, 10—12, 36—38, 49—52, 63; stăpînirea în obște a unor munți și dealuri; Șt. Mețeș, *Contribuție nouă la istoria românilor din Țara Făgărașului în veacul al XVII-lea*, București, 1942.

⁶ I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, Cluj, 1940, p. 235—238.

⁷ S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în sec. al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, p. 38, 95, 99—107, 199; A. Bunea, *Episcopul Ioan Inochentie Klein (1728—1751)*, Blaj, 1900, p. 33—34.

⁸ Arh. St. Blaj, Mitrop. Gr. Cat., 1769—1771, sub data 1 iunie 1769.

⁹ V. Ciobanu, *Statistica românilor ardeleni în anii 1760—62*, în „Anuarul Inst. de Ist. Naț.“ Cluj, III, 1926, p. 637—674.

¹⁰ Șt. Mețeș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 77; Idem, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930, p. 41—42.

¹¹ Idem, *Mănăstirile românești*, p. 97—99.

¹² *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Rom. I, p. 36—39.

¹³ Șt. Mețeș, *Mănăstirile românești*, p. XVI.

¹⁴ Șt. Semyen, *Tipărituri ardeleni din veacul al XVI-lea în biblioteca filialei din Cluj*, în: Prima sesiune științifică de bibliologie și documentare, 1944, Buc., 1957.

¹⁵ Șt. Mețeș, *Mănăstirile românești*, p. 79—81.

¹⁶ Arh. St. Blaj, Mitrop. Gr. Cat. 1765—1768, sub data 27 iulie 1767.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Idem.

¹⁹ Idem.

²⁰ Șt. Mețeș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 49—50; Idem, *Mănăstirile românești*, p. 79—81.

²¹ Idem, *Mănăstirile românești*, p. CII—CIII.

²² A. Bunea, *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici*, Blaj, 1902, p. 226, 324, 331—334.

²³ Șt. Mețeș, *Mănăstirile românești*, p. LXXXVI, nr. 1.

celorlalte²⁴. Mănăstirile transilvănene au fost distruse și o dată cu ele o întreagă comoară de istorie și artă. Documente, cărți, odoare și alte obiecte, lucrate aici sau aduse de peste munți, au fost nimicite.

Cartea tipărită la sud de Carpați s-a revărsat cu dărniciie în satele făgărășene și transilvănene în genere, prezența ei fiind încă destul de puternic simțită și astăzi cu toate vitregiile vremilor trecute. Ele veneau aici prin darurile domnilor, ale boierilor, aduse de negustori, dar și de preoți transilvăneni care primeau hirotonisirea peste munți. Dintr-o conscripție din 1767, reiese că din cei 33 preoți atestați în 20 de sate făgărășene în acest an, 25 primesc harul în țările române²⁵.

În urma cercetărilor noastre am găsit, în 16 monumente de cult românești din Făgăraș, 43 de tipărituri din secolele XVII și XVIII, dintre care 33 ieșite de sub teascurile tipografice de la București, Tîrgoviște, Buzău și Rîmnic.

În cele ce urmează vom aminti, așa precum tradiția ne-a păstrat și izvoarele ne-au confirmat, câteva biserici din Țara Făgărașului ridicate de ctitori din sudul Carpaților și care astăzi nu mai există. Făuritorul celei dintîi uniri politice a celor trei țări române, Mihai Viteazul, a ridicat în marginea de miazăzi a cetății Făgărașului o biserică, deja dispărută în martie 1617²⁶. În 1669, un boier din Muntenia, al cărui nume nu ne este cunoscut, ridică în satul Lisa o biserică de piatră²⁷. Biserica românească din Șercaia, pe care Nicolae Iorga o mai vede în peregrinările sale ardeleni în 1906²⁸, a fost înălțată de negustorul Staicovici din Țara Românească la 1702²⁹.

În satul Vaida Recea, moștenit de la stolnicul Constantin Cantacuzino, Ștefan, viitorul domn al Țării Românești, ridică în 1709 un lăcaș de cult³⁰.

Bisericile monumente de arhitectură, existente în zona istorice delimitată a Țării Făgărașului, pot fi grupate după ctitori în trei categorii.

Prima grupare este constituită din lăcașurile înălțate de boieri locali, preoți sau de obștea satului.

Începem prezentarea acestei categorii cu prețioasa biserică Sf-ții Arhangheli din Viștea de Jos. Naosul și altarul lăcașului au rămas din biserică ridicată de boieroaica Hanoe, probabil în secolul al XV-lea³¹. Vechimea apreciabilă a lăcașului este confirmată într-o însemnare din 1785, în care este numită „biserica cea bătrînă”³². Frumoasa pictură din această parte a lăcașului este opera zugravului făgărășan Pantelimon, din 1819. Lipsa de pictură în pronaos ne determină să presupunem ridicarea acestuia, precum și a turnului, curînd după executarea picturii.

Din al XVIII-lea veac se păstrează din această categorie 13 lăcașuri pe care le vom aminti în ordinea cronologică a înălțării lor.

Biserica Buna Vestire din Copăcel, a fost ridicată în anul 1725 de boierul Mihai Deac³³. Existența unei însemnări pe pristol din 1793, pare să amintească refacerea altarului. În 1797 a fost adăugat turnul-clopotniță.

În anul 1730, conform inscripției, era săvîrșită biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor, ctitoria protopopului Ionașcu Monea din Veneția de Jos, care, în 1718, cu ocazia înobilării sale, își pornea arborele genealogic de la Radu Negru, legendarul descălecător al Țării Românești³⁴.

În 1767, obștea satului Perșani ridică biserica Sf. Ioan Botezătorul. Decorația picturală, astăzi probabil sub zugrăveală, a fost executată în 1789, după cum amintește inscripția de pe catapeteasmă.

În răstimpul 1769—1773, Stan Bîlea din Ohaba înălță biserica Sf. Maria din acest sat, în locul celei foarte vechi, zidită de boieri³⁵. Bolțile naosului și altarului păstrează pictura originală.

²⁴ Idem, p. 93—94.

²⁵ Arh. St. Blaj, Mitrop. Gr. Cat. 1765—1768, sub data 27 iulie 1767.

²⁶ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, IX, Buc., 1937, p. 130—131.

²⁷ Atanasie Rednic, *Vizite canonice, 1769*, în „Cultura Creștină”, XVI, 1936, nr. 2, p. 97.

²⁸ N. Iorga, *Neamul românesc în Ardeal și Țara Ungurească la 1906*, Buc., 1939, p. 32.

²⁹ C. Stan, *Școala poporană din Făgăraș și de pe Tîrnave*, II, Sibiu, 1928, p. 392—393.

³⁰ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 96—97.

³¹ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 99.

³² N. Iorga, *Studii și doc.*, XIII, Buc., 1906, p. 205—206.

³³ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 95.

³⁴ Șt. Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 117.

³⁵ În 1769 Atanasie Rednic vizitează la Ohaba biserica „foarte veche zidită de boieri”, cf. Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 95. Într-o cerere de preot pentru biserică, din 1773 octombrie 7, semnează primul „Stan Bîlea ctitor”, cf. Arh. St. Blaj, Mitrop. Gr. Cat. pachet 1772—1779, sub dată.

Pronaosul și pridvorul cu turnul-clopotniță au fost adăugate în 1823³⁶.

În locul vechiului lor lăcaș de cult din Mîndra, locuitorii construiesc în anul 1779, pe delușorul „Bastia”, biserica cu hramul Înălțarea Domnului³⁷. Sava zugravul de la Făgăraș a împodobit lăcașul în 1821, după cum consemnează inscripția de deasupra arcului dublou dinspre altar.

În urma insuccesului luptei pentru dobîndirea bisericii lui Brîncoveanu din Făgăraș, făgărășenii cer învoire pentru a-și ridica un lăcaș nou. Construcția a fost începută în 1783, prin ajutorul important al breslei negustorilor. Domnul Țării Românești și-a dat prinosul prin dăruirea celor 600 de zloți³⁸. Biserica cu turnul-clopotniță a fost săvîrșită în 1791³⁹. Pictura altarului, făcută în 1793, și cea a catapetesmei de zid, din anul următor, se păstrează; restul lăcașului, cu pictură din 1813 a fost repictat în 1950.

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus-Răsăriteană a fost ctitorită în anul 1786 de egumenul Visarion al mănăstirii lui Brîncoveanu de la Sîmbăta⁴⁰, fiul popii Ionașcu, autorul picturii din 1767 de la mănăstire.

În anul 1790, cu banii strînși de la locuitorii dar și cu ajutorul negustorului Dimitrie Scurtu din Șcheii Brașovului, se începe ridicarea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Veneția de Josi⁴¹. Conform inscripției, altarul a fost zidit și pictat (pictură ce se păstrează), cu cheltuiala boierului David Lațcu, în 1801. Pictura naosului și pronaosului a fost retușată în 1935.

Lucrările pentru înălțarea bisericii Cuvioasa Paraschiva din Cuciulata au început înainte de anul 1790, în zilele împăratului Iosif al II-lea și au luat sfîrșit în 1794, așa cum aflăm din inscripția de pe latura de vest a turnului. Pictura originală, păstrată de bolțile pronaosului și ale naosului, pare să fie executată de zugravii Gheorghe, Ioan și Constantin din Șcheii Brașovului, după asemănarea ce o prezintă cu pictura veche (înlocuită în 1960) a bisericii din Mateiaș, executată în 1798 de acești zugravi.

La 1 mai 1796, biserica cu hramul Nașterea Domnului din Sărata putea fi sfințită⁴². Lucrările pentru finisarea construcției, ca și podoaba picturală, au luat însă sfîrșit între 1806—1810. Frumoasa decorație pictată a bisericii pare a fi opera zugravilor Ioan și Alexandru Grecu din Săsăuși.

Din materiale documentare inedite rezultă că biserica Adormirea Maicii Domnului din Șona a fost ridicată între 1798 și primii ani ai secolului al XIX-lea, cu banii rezultați din vînzarea unei moșii⁴³. Inscripția, de pe catapeteasma cu pictură din secolul al XVIII-lea, îmbină datele istorice ale noului lăcaș cu cele ale bisericii vechi făcute în 1717 de negustorul Dimitrie Ciurcu din Brașov.

După cum amintește interesanta inscripție cu elemente de astrologie, biserica Cuvioasa Paraschiva din Șercăița a fost zidită în anul 1798 de preoții locului cu ajutorul sătenilor și a fost pictată în 1810 de Teodor Zugravul. Decorația pictată a fost regăsită în nișe și pe fațada de sud a lăcașului.

Data ridicării bisericii actuale din Arpașul de Sus este cuprinsă între 1799 și 1809. Ea a fost înălțată cu cheltuiala satului, așa precum reiese din inscripția pentru zugrăvire. La sfîrșitul acestei pisanii, aproape ștearsă, Nicolae Grecu din Săsăuși mărturisește că lăcașul a fost pictat de el în octombrie 1815.

Categoria edificiilor cu ctitori locali cuprinde și două monumente înălțate în secolul al XIX-lea. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Jos a fost înălțată de baronul Brukenenthal în anul 1802. Pictura, plătită de sat, este opera din 1806 a zugravului Pantelimon, cu excepția celei din pridvor, lucrată 8 ani mai tîrziu de Sava zugravul de la Făgăraș.

Biserica Buna Vestire din Oprea Cîrțișoara, încheie seria monumentelor primei categorii. Ea a fost terminată, cu toată podoaba picturală, la 2 august 1824. Pictura este atribuită zugravilor din familia Grecu din Săsăuși.

A doua categorie de monumente făgărășene cuprinde lăcașurile ctitorite de domni sau boieri din Țara Românească.

Tradiția leagă construirea bisericii Cuvioasa Paraschiva din Comăna de Jos de numele lui Matei Basarab. Tradiția tinde să

³⁶ C. Stan, *op. cit.*, p. 329.

³⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 302—303.

³⁸ N. Iorga, *op. cit.*, XII, p. XXI—XXIII; Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 67—69.

³⁹ Nicolau Aron, *Monografia bisericilor, școlilor și reuniunilor române din Făgăraș, Făgăraș, 1913*, p. 6, 25.

⁴⁰ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești*, p. 87; Idem, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 98—100.

⁴¹ Idem, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 129.

⁴² Arh. St. Blaj, Mitrop. Gr. Cat., Protocol 6, 1796.

⁴³ Idem, pachet 1798, (sub dată); pachet 1802.

fie confirmată de grija acestui domn pentru biserica din Comăna de Jos, amintită documentar, pe care o înzestrea cu toate cărțile de cult, veșminte și odoare⁴⁴. Pictura ce dăinuie pe pereții lăcașului aparține secolului al XVIII-lea.

Țara Făgărașului păstrează trei dintre ctitoriile transilvănene ale lui Constantin Brîncoveanu.

Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș a fost înălțată de voievod, la rugămintea făgărășenilor, între 17 iunie 1697—30 septembrie 1698. Altarul și naosul conservă pictura veche a lui „Preda zugrav sin Predii zugrav ot Dolgopolé”, semnat în altar, pe haina Sf. Spiridon. Cheltuiala de 800 de florini pentru pictură a fost împlinită de făgărășeni. Pictura pronaosului a fost făcută după anul 1772, cu cheltuiala jupînului Nițu Pătrașcu, „cinstitul meșter bătrîn” din breasla timarilor⁴⁵. În anii 1921—1922, biserica Sf. Nicolae a fost reparată de Comisia Monumentelor Istorice prin grija arh. N. Ghica-Budești⁴⁶, lucrare apreciată de N. Iorga⁴⁷.

Pe moșia sa de la Sîmbăta de Sus, Constantin Brîncoveanu construiește o mănăstire care era gata la 1700—1701, după cum rezultă dintr-o însemnare așternută în acel an pe un Triod de Buzău⁴⁸. Cu ocazia unei reparații din 1766—67 se pictează lăcașul mănăstiresc, cu cheltuiala lui Manolache și Nicolae Brîncoveanu, de către popa Ionașcu și zugravul Pană Mihai, pe care îi regăsim și la biserica din Avrig. Rolul de puternic centru al ortodoxiei în Ardeal jucat de așezarea monahală de la Sîmbăta a determinat dărîmarea ei în 1785⁴⁹. Un secol și jumătate a stat biserica mănăstirii părăsită, cu bolțile ruinate, tablou care îl impresionează pe Ilarion Pușcariu în 1889, cu care prilej îi admiră pictura: „Înăuntru și înafară este zugrăvită frumos”⁵⁰. Restaurarea mănăstirii de la Sîmbăta s-a terminat în 1946, prin grija mitropolitului Nicolae Bălan.

În locul bisericii de lemn de la Poiana Mărului, cumpărată de ortodocșii din Viștea de Jos⁵¹, Constantin Brîncoveanu ridică un lăcaș nou în jurul anului 1707, cînd apare stăpîn al acestui sat⁵². Data refacerilor acestei biserici ne este consemnată într-o însemnare de pe Penticostarul (București, 1764), dăruit acesteia „la anii de la Hs. 1777 noemb. zile 20, la tîrnosirea bisericii”.

Reparații ulterioare au modificat cu totul structura inițială a monumentului.

Tradiția consideră pe doamna Marica, soția lui Constantin Brîncoveanu, ctitorul bisericii din Berivoii Mari, satul fiind moșia sa.

În Sîmbăta de Sus-Apuseană, Nicolae și Manolache Brîncoveanu, ridică în 1784, biserica cu hramul Sf. Teodor Tiron. Decorația pictată, executată în 1795, se păstrează în naos și parțial în altar.

În a treia categorie de monumente făgărășene am inclus ultimele 10 biserici din această zonă, ai căror ctitori nu sînt consemnați de izvoare. Începem enumerarea acestor monumente cu biserica Adormirea Maicii Domnului din Voivodenii Mari, al cărei naos constituie partea conservată dintr-o veche biserică. Episcopul Atanasie Rednic, care vizitează lăcașul în 1769, menționează despre ea că este foarte veche, dar nici măcar tradiția ctitorului nu o află⁵³. Într-o adresă din 1860, către Mitropolitul Andrei Șaguna, administratorul protopopesc din Avrig relatează despre acest lăcaș în stil gotic, care, „prin vechimea sa se deosebește de toate celelalte biserici din toată Țara Oltului”. Anul 1613, pe care l-a găsit săpat în stîlpul ușii, amintește numai o reparație făcută construcției⁵⁴. Bolta naosului păstrează pictura din vremea episcopului Grigore Maior (1772—1782), fragmente picturale regăsindu-se și la exterior. Altarul a fost pictat în 1812 de Pantelimon zugravul, după cum aflăm în însemnarea din proscomidie. Pronaosul și turnul actual au înlocuit în 1951 pe cele din prima jumătate a secolului al XIX-lea.

⁴⁴ Șt. Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 42—43; Idem, *Istoria bisericii*, I, p. 355—356; C. Stan, *op. cit.*, p. 208—210.

⁴⁵ Date despre pictură: Șt. Meteș, *Zugravii bisericilor românești*, în „An. Com. Mon. Ist. Trans.”, 1926—1928, p. 121—122; Idem, *Istoria bisericii*, I, p. 428—430; N. Iorga, *Studii și doc.*, XIII, p. 93—97; V. Literat și Moise Ionașcu, *Orașul și Țara Făgărașului. Cetatea Făgărașului*, Făgăraș, 1943, p. 16—17.

⁴⁶ Al. Lapedatu, „Com. Mon. Istorice Secția din Transilvania” *Raport*, Cluj, 1922, p. 11.

⁴⁷ N. Iorga, *În Ardealul anului încoronării*, Buc., 1923, p. 14.

⁴⁸ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești*, p. 84—87.

⁴⁹ N. Iorga, *Sate și breoți din Ardeal*, Buc., 1902, p. 269.

⁵⁰ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești*, p. 93—94.

⁵¹ Șt. Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 120.

⁵² N. Iorga, *Brașovul și românii* (Studii și doc., X), Buc., 1905, p. 25.

⁵³ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 98.

⁵⁴ Șt. Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, p. 125.

Localnicii din Comăna de Sus, spun că actul de fondare al bisericii lor cu hramul Adormirea Maicii Domnului, din anul 1600, s-a pierdut cu ocazia lucrărilor de pictură din 1773⁵⁵. Turnul bisericii este adăugat în 1828—1829. Pictura din veacul al XVIII-lea a fost înlocuită în 1945.

Biserica Sf. Nicolae din Săsciori, aparține secolului al XVII-lea⁵⁶, cu pronaosul adăugat de ctitorul Talaba Ianos, în 1759.

Biserica Sf. Nicolae din Voivodenii Mici, a fost ridicată în 1769, sau foarte curînd după acest an, în locul vechiului lăcaș, ctitoria boierilor din sat, ajuns în acel an, în „stare slabă”⁵⁷. Inscripțiile bisericii amintesc numai despre decorarea picturală a acesteia, de zugravii Nicolae și Gheorghe Grecu din Săsăuși, la 1820.

În anul 1769, episcopul Atanasie Rednic vizitează biserica veche, din secolul al XV-lea, din Mărgineni⁵⁸. Lăcașul actual a fost construit în secolul al XVIII-lea, după 1769 și înainte de 1776, cînd apare într-o însemnare făcută pe un Triod de Blaj. Biserica Sf. Nicolae are o frumoasă decorație pictată din 1791, după cum se mai poate descifra dintr-o inscripție aproape ștearsă. Biserica Cuvioasa Paraschiva din Veneția de Sus a înlocuit vechiul lăcaș de cult în 1778.

În 1794, s-a înălțat biserica Adormirea Maicii Domnului din Arpașul de Sus, al cărei turn a fost adăugat în 1823. Interiorul bisericii păstrează o frumoasă pictură în care se recunoaște mîna unui zugrav din familia Grecu din Săsăuși. Prezența semnăturii lui Nicolae zugravu din Săsăuși (1810), pe un Chiriadromion al bisericii, întărește credința că el este autorul picturii.

Trei monumente din secolul al XIX-lea, încheie această categorie de monumente cu ctitori incerti.

Biserica Adormirea Maicii Domnului din Beclean, a fost săvîrșită în 1804 și pictată de Nicolae Grecu din Săsăuși, pictură curățată și în parte retușată la 1950.

Biserica Sf. Nicolae din Calbor a fost înălțată la 1802; valoarea ei constă în decorația pictată, executată la 1813 de Sava zugravul din Făgăraș.

Biserica Sf. Nicolae din Oprea Cîrțișoara a fost construită în 1806. Podoaba picturală terminată la 28 iunie 1809, amintește picturile de la Arpașul de Jos și Voivodenii Mici, deci penelul artistic al lui Nicolae Grecu din Săsăuși.

Aceasta este istoria celor 32 de monumente de zid din secolele XV—XIX, păstrate în Țara Făgărașului, așa cum ea ne-a fost consemnată de documente, inscripții murale, însemnări de pe cărți și de tradiție. Istoria unora grăiește ea însăși despre trainicele relații culturale dintre Țara Românească și Țara Făgărașului, iar altele, poartă amprenta acestor legături în chiar ființa lor arhitecturală.

RÉSUMÉ

Le Pays de Făgăraș est délimité par les massifs des Făgăraș au sud et de Perșani à l'est, par la rivière de l'Olt au nord et par les limites administratives des deux villages Porumbacu vers l'ouest. Les documents concernant cette région et datant de 1222 attestent l'existence de la „Terra blachorum” (Terre des Valaques), qui a représenté une étape supérieure d'organisation des formations politiques. Avec l'instauration de la domination hongroise dans le sud de la Transylvanie, les Carpathes sont devenues la frontière entre les trois provinces roumaines.

D'étroites relations politiques, économiques et culturelles ont subsisté pourtant entre la Valachie et le Pays de Făgăraș, ce dernier ayant appartenu aux princes valaques pendant un siècle (à partir de la seconde moitié du XIV-ème).

Comme témoignage de l'intensité des relations culturelles on peut relever, encore aujourd'hui d'ailleurs, le grand nombre d'ouvrages imprimés au sud des Carpathes, qui sont parvenus dans les villages de la région, ainsi que l'architecture de ses églises roumaines.

Les 32 églises roumaines du Pays de Făgăraș appartiennent à trois catégories, selon les fondateurs. La première catégorie comprend 16 églises édifiées du XV-ème au XIX-ème siècle par les boyards, les prêtres et les communautés villageoises. La seconde catégorie concerne les églises fondées par les princes et les boyards de Valachie, dont les plus importantes sont les églises édifiées à Făgăraș et au monastère de Sîmbăta de Sus par le prince Constantin Brîncoveanu. La troisième catégorie comprend 10 églises dont les fondateurs n'ont pas encore été identifiés.

Les fondations des princes et des boyards de Valachie constituent — par leur histoire même — quelques-unes des preuves les plus évidentes des relations ayant existé entre la Valachie et le Pays de Făgăraș; la plupart des autres églises démontrent par leur structure la puissante influence de l'architecture du sud des Carpathes.

⁵⁵ Idem, p. 213.

⁵⁶ C. Stan, *op. cit.*, p. 384.

⁵⁷ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 98. Curînd după 1769, dacă nu chiar în acest an, se sfințește o nouă biserică ortodoxă, cf. Șt. Meteș, *Mănăstirile românești*, p. 88.

⁵⁸ Atanasie Rednic, *op. cit.*, p. 94—95.

ȚARA FĂGĂRAȘULUI, ZONĂ DE RADIAȚIE A ARHITECTURII DE LA SUD DE CARPAȚI*

Arh. EUGENIA GRECEANU

Trecutul Țării Făgărașului (fig. 1), ținut cu istorie permanent condiționată de legăturile cu statul feudal de la sud de Carpați, ocupă un loc important în bibliografia referitoare la Transilvania. Nu același lucru se poate spune despre studiile privind arhitectura românească din această zonă, deși ea reprezintă o mărturie concretă a apartenenței aproape exclusive a teritoriului la aria de cultură a Țării Românești. Astfel, dintre cele 32 de biserici românești selecționate pentru noua listă a monumentelor istorice, în campania de cercetări din 1963–1967 a Direcției monumentelor istorice, doar 15 figurau în listele aprobate anterior, ca o consecință a absenței lor din bibliografie. Menționăm că și dintre monumentele declarate, singure ctitoriile

* Datele istorice sînt din lucrările: Ioana Cristache-Panait, *Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului, în lumina relațiilor cu Țara Românească*, în „Buletinul monumentelor istorice”, nr. 2, 1970, (p. 26); Ioana Cristache-Panait și Eugenia Greceanu, *Bisericile românești — monumente istorice — din Țara Făgărașului* (lucrare în manuscris).

Releveele și clișeele aparțin autorului, în afară de cele cu mențiune specială.

lui Constantin Brîncoveanu de la Făgăraș și mănăstirea Sîmbăta sînt descrise în lucrările de sinteză privind istoria arhitecturii¹.

Analiza arhitectonică a bisericilor românești de zid din Țara Făgărașului a condus la următoarea constatare: în diversitatea formelor autohtone, ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu au declanșat o adevărată școală de arhitectură locală, reprezentată printr-un grup de construcții compact și unitar, care realizează o valoroasă sinteză a elementelor de arhitectură din Țara Românească, grefate pe tradiția constructivă transilvăneană. Tendința de asimilare a acestor elemente este vădită și la unele biserici anterioare ctitoriilor brîncovenești; acestea din urmă îndeplinesc însă rolul de catalizator, contribuind la conturarea unor trăsături de stil ce se impun în întreaga arhitectură a secolului al XVIII-lea și a primelor decenii din veacul următor.

Adăugată la studiul istoric, constatarea aduce o lumină nouă asupra intensității legăturilor cu Țara Românească și sperăm că extinderea acestor cercetări la întreaga Transilvanie va îmbogăți

¹ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Buc., 1963.

Fig. 1. Harta bisericilor românești de zid — monumente istorice — din Țara Făgărașului.

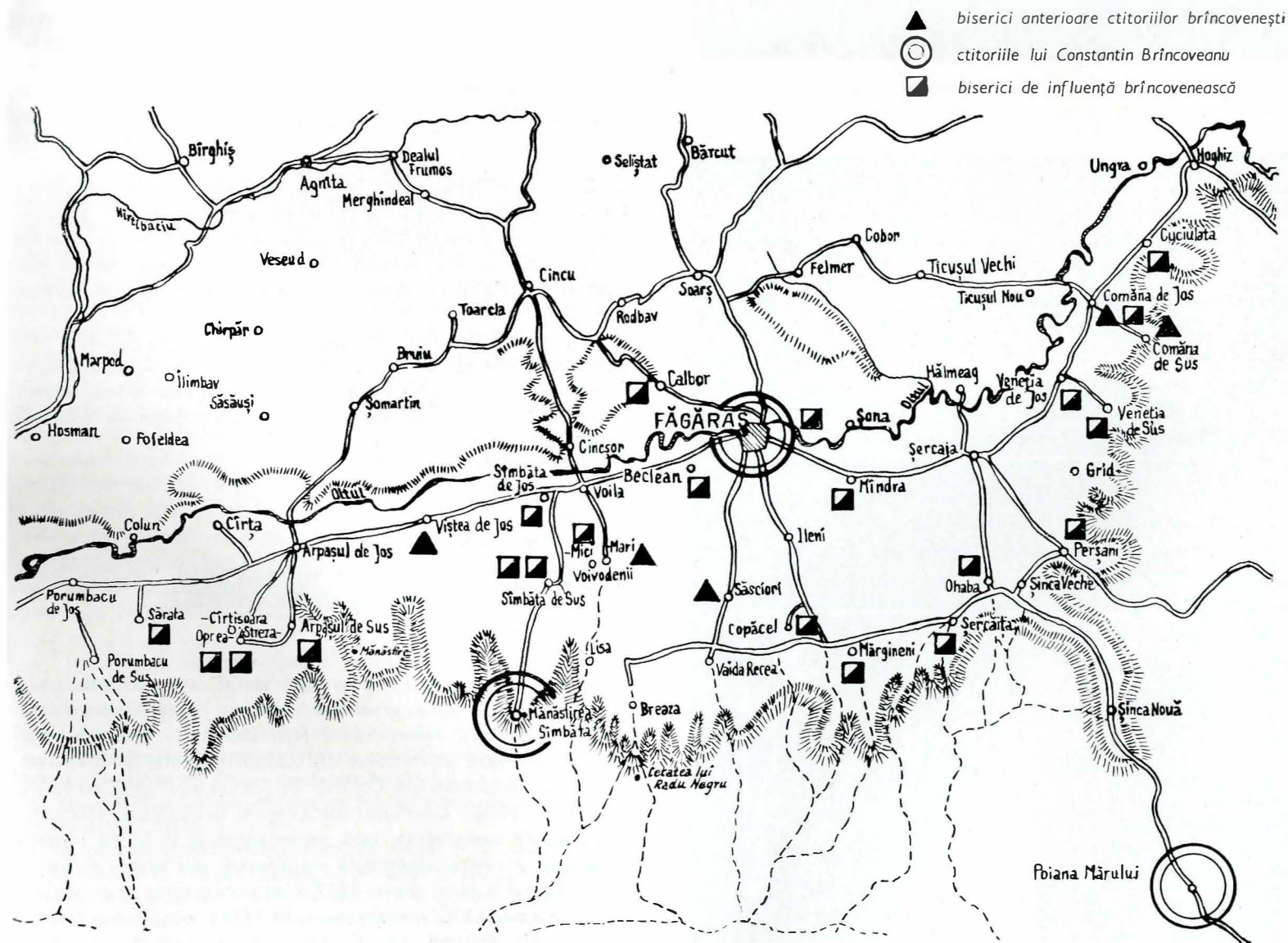

Fig. 2. Biserica Bunavestire din Copăcel. Detaliu al fațadei de nord, înainte de restaurare.

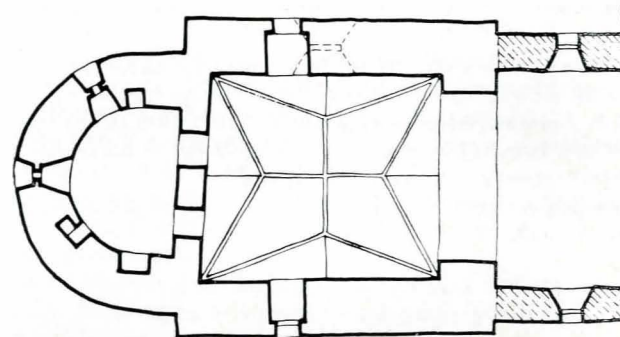
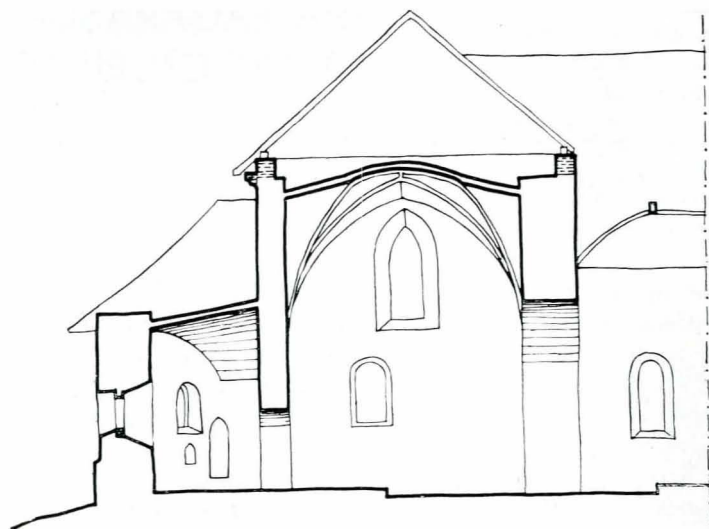

Fig. 3. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Voivodenii Mari. Plan și secție longitudinală.

dovezile materiale privind un fenomen incontestabil, ale cărui izvoare documentare sînt relativ sărace, ca urmare a distrugerii multora din ele pe parcursul atîtor secole de frămîntată istorie.

De la bun început considerăm necesară precizarea corectivelor pe care le va suporta studiul de față, în funcție de evoluția cercetărilor viitoare.

În primul rînd, analiza fenomenului arhitectonic într-un perimetru limitat, chiar dacă el constituie — din punct de vedere istoric — o unitate încheată, implică completări pe măsura efectuării unor studii similare în zonele învecinate. În cazul de față este cert că cercetarea monumentelor din zona Sibiului, cu focarele de radiație pe care le-au reprezentat ctitoriile lui Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu de la Turnu Roșu (Porcești) și Ocna Sibiului, vor aduce date noi asupra originii și a răspîndirii unor forme, pe care le derivăm deocamdată de la Făgăraș — în principal — și de la Sîmbăta.

În al doilea rînd, săpăturile arheologice vor aduce lumină asupra planului unor biserici dispărute, cum au fost, de exemplu, biserica ridicată de Mihai Viteazul lîngă cetatea Făgărașului, ctitoria lui Ștefan Cantacuzino de la Vaida Recea, sau numeroasele biserici distruse în 1761.

În sfîrșit, urmărirea consecventă a efectuării unor cercetări pe parament, cu ocazia oricărei reparații care va avea loc la obiectivele declarate monumente istorice, va descoperi cu certitudine noi elemente de plastică arhitectonică, specifice Țării Românești, deoarece, din nefericire, majoritatea bisericilor au suferit transformări lipsite de discernămint, care au ascuns și uneori distrus prețioase detalii decorative și structuri constructive. Concludente pentru acest fenomen sînt: Biserica din Poiana Mărului, ridicată

de Constantin Brîncoveanu în 1707, care este atît de denaturată încît nu a putut fi încadrată în categoria monumentelor de arhitectură, fiind propusă doar ca monument memorial, și biserica din Copăcel, al cărei prețios decor de fațadă a fost parțial mutilat și în întregime ascuns cu ocazia unei retencuiri tardive (fig. 2).

În lumina datelor de care dispunem pînă în prezent, vom prezenta bisericile românești de zid din Țara Făgărașului împărțite în trei categorii: bisericile anterioare ctitoriilor brîncovenești, ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu și arhitectura de influență brîncovenească.

I. BISERICILE DIN ȚARA FĂGĂRAȘULUI, ANTERIOARE CTITORIILOR BRÎNCOVENEȘTI

Cele cinci biserici din Țara Făgărașului care alcătuiesc acest grup, sînt: Sf-ții Arhangheli din *Viștea de jos* (probabil din secolul al XV-lea), Adormirea Maicii Domnului din *Voivodenii Mari* (cca. 1500), Sf. Nicolae din *Săsciori* (secolul al XVII-lea), Cuvioasa Paraschiva din *Comăna de Jos* (secolul al XVII-lea) și Adormirea Maicii Domnului din *Comăna de Sus* (cca. 1600). Nu toate aceste monumente, însă, ne-au parvenit în forma inițială. Pronaosul și turnul clopotniță ale bisericii din *Viștea de Jos* au fost refăcute în jurul anului 1819, cînd s-a executat noua pictură, suferind apoi și alte transformări. În 1759 s-a refăcut pronaosul bisericii din *Săsciori*, ale cărui bolți au fost ulterior dărîmate. Biserica din *Voivodenii Mari* a păstrat doar absida și naosul ori-

ginar, pronaosul actual fiind rezultatul unei transformări nepri-cepute efectuate în 1951. Bolțile bisericii din Comăna de Sus sînt — cel puțin în parte — refăcute în veacul al XVIII-lea, o dată cu arcadele dintre pronaos și naos.

Unica trăsătură comună o constituie planul dreptunghiular alungit al navei, încheiat spre răsărit cu o absidă decroșată. Forma absidei, sistemele de boltire și proporțiile volumelor vădesc variația caracteristică arhitecturii românești din Transilvania, în perioada secolelor XV-XVII, rezultată din interpretarea locală a elementelor romanice și gotice, împletite de timpuriu cu influențe de arhitectură bizantină din Țara Românească.

Tradițiile constructive specific locale au determinat compoziția bisericilor din Voivodenii Mari și Săsciori.

Biserica Adormirea Maicii Domnului din *Voivodenii Mari* combină o absidă semicirculară, de reminiscență romanică, cu un naos patrat, bine conturat stilistic prin bolta gotică în formă de stea (fig. 3). Din datele documentare², ar rezulta că absida a fost refăcută „în vremile mai nouă”, conform scrisorii adresate mitropolitului Șaguna, în 1860, de către Vasile Maxim, administratorul protopopesc din Avrig. Examinarea construcției arată însă că absida semicirculară, cu ziduri de aceeași grosime cu cele ale naosului (1,30 m), este țesută organic cu naosul, avînd și o sedilie pe latura de nord, fapt care infirmă refacerea absidei către 1800. Boltirea absidei, în sistemul unui semicilindru orizontal, intersectat direct de semicilindrul vertical al peretelui, se întîlnește la biserica din Viștea de Jos, fapt care demonstrează vechimea acestei structuri, pe care, pînă nu de mult, o consideram tardivă (exemplu, faza 1763 a bisericii Sf. Treime — Maieri II — din Alba Iulia)³.

Naosul este acoperit cu o boltă stelată, ale cărei nervuri se desprind direct din zid, fără intermediul consolelor. Forma stelată apare în Transilvania către mijlocul secolului al XV-lea, la biserica Sf. Mihail din Cluj și la sacristia mănăstirii romano-catolice din Teiuș, ridicată în prima sa formă de Ioan Corvin. Materialul ceramic și profilul⁴ nervurilor de la bolta stelată din Voivodenii Mari, precum și acceptarea unui decalaj în timp față de prototipurile amintite, împing datarea acestei biserici către 1500.

Catapeteasma de zidărie, cu două deschideri, a constituit suportul unui timpan ce închidea spre răsărit învelitoarea în două ape a navei. Timpanul a fost dărîmat în 1951, pentru a permite executarea unei inexpressive învelitori cu patru pante.

Biserica Sf. Nicolae din *Săsciori* (fig. 4) are o interesantă soluție de boltire a altarului, care surprinde tranziția de la bolta gotică pe încrucișare de ogive, racordată cu penetrații convergente, la bolta semicilindrică cu penetrații, adaptată planului poligonal. Într-adevăr, dacă spre cheie, bolta în leagăn se racordează cu o semicalotă, planul de naștere este intersectat nu numai de timpanele celor trei penetrații clar conturate, dar și de două timpane dispuse pe laturile oblice, ale căror penetrații sînt schițate doar în treimea inferioară a bolții, pierzîndu-se apoi în semicalotă prin intermediul unor suprafețe vag ondulate.

Una din primele manifestări ale influențelor arhitecturii din Țara Românească se întîlnește la absida bisericii Sf-ții Arhangheli din *Viștea de Jos*, care are forma semicirculară în interior și poligonală cu 7 laturi în exterior⁵. Bolta în leagăn, din piatră, a

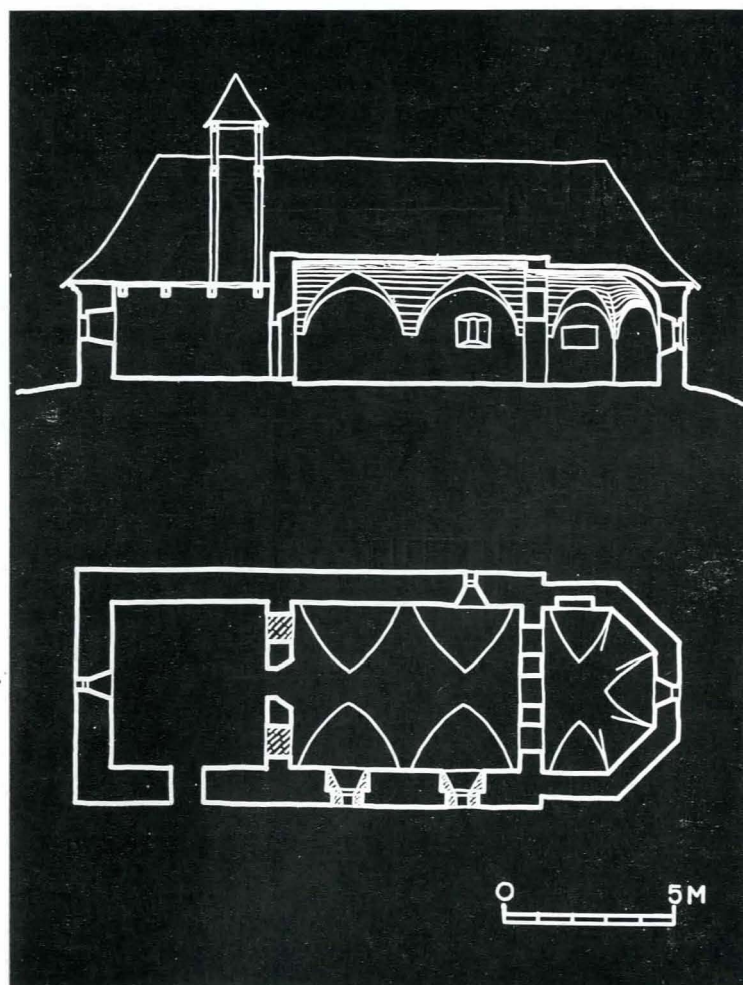
absidei, intersectează direct semicilindrul vertical al peretelui răsăritean. Toate celelalte elemente arhitectonice aparțin tradiției locale romanico-gotice: bolta în leagăn — de asemenea din piatră — a navei, contraforturile care întăresc zidurile, precum și forma de arc frînt a ferestrelor și a ușilor catapetesmei (fig. 5).

La o tradiție gotică, deja prelucrată și asimilată într-un specific românesc, se atașează bisericile Cuvioasa Paraschiva din Comăna de Jos și Adormirea Maicii Domnului din Comăna de Sus, ambele avînd forma de absidă cu patru laturi, prezentînd o muchie în ax. Această particularitate planimetrică, întîlnită la bisericile de lemn în întreaga Transilvanie, apare în arhitectura românească de zid doar la un grup de monumente din ținutul Hunedoarei⁶, unde este explicabilă prin filiația cu capela castelului Corvinilor din Hunedoara și cu absida bisericii reformate din Rapoltul Mare, jud. Hunedoara. Regăsirea acestui element la limita apuseană a Munților Perșani constituie un interesant aspect de circulație a formelor arhitectonice.

Biserica Cuvioasa Paraschiva din *Comăna de Jos* (fig. 6) utilizează boltirea semicilindrică cu penetrații atît în navă cît și în absidă, conform modului de acoperire al grupului hunedorean (de la care face excepție doar biserica Sf. Nicolae din Hunedoara). O manifestare sensibilă a influențelor din Țara Românească o constituie existența pe latura de vest a unui pridvor deschis, care nu se întîlnește la nici una din bisericile din Hunedoara. Formele pridvorului sînt rudimentare: două arcade înguste și cu înălțimea redusă (45x85 cm) încadrează arcul intrării de pe fațada de vest. În interiorul pridvorului șarpanta rămîne aparentă, iar turnul clopotniță se descarcă pe două arce dublouri. Cu toată simplitatea sa, pridvorul de la Comăna de Jos are o deosebită importanță deoarece demonstrează că, în Țara Făgărașului, originea acestui element compozițional este anterioară ctitoriilor brîncovenești, putînd fi explicată prin legăturile culturale cu Țara Românească în epoca lui Matei Basarab.

⁶ Sf. Nicolae din Hunedoara, Bîrsău, Cinciș (demolată) și Băcia.

Fig. 4. Biserica Sf. Nicolae din Săsciori. Plan și secție longitudinală.

² Ștefan Metes, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, 1930, p. 125.

³ Eugenia Greceanu și Ioana Cristache-Panait, *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în „Mitropolia Ardealului”, anul XI, nr. 4-6, p. 317.

⁴ Profile similare de nervuri ceramice se întîlnesc la bolțile stelate ale bisericii evanghelice din Rîșnov (executate probabil o dată cu pictura din altar, datată 1500) și la bolțile în rețea ale bisericilor evanghelice din Movile (1519) și Bunești (1519).

⁵ Argumentul propus de Ștefan Metes (Șt. Metes, *op. cit.*, p. 119) pentru datarea în veacul al XV-lea a bisericii din Viștea de Jos, pe baza asemănării cu biserica mănăstirii din Rîmeți, nu este valabil, aceasta din urmă avînd o absidă semicirculară. Totuși, arhaismul formelor și execuția în piatră a bolților justifică datarea în veacul XV.

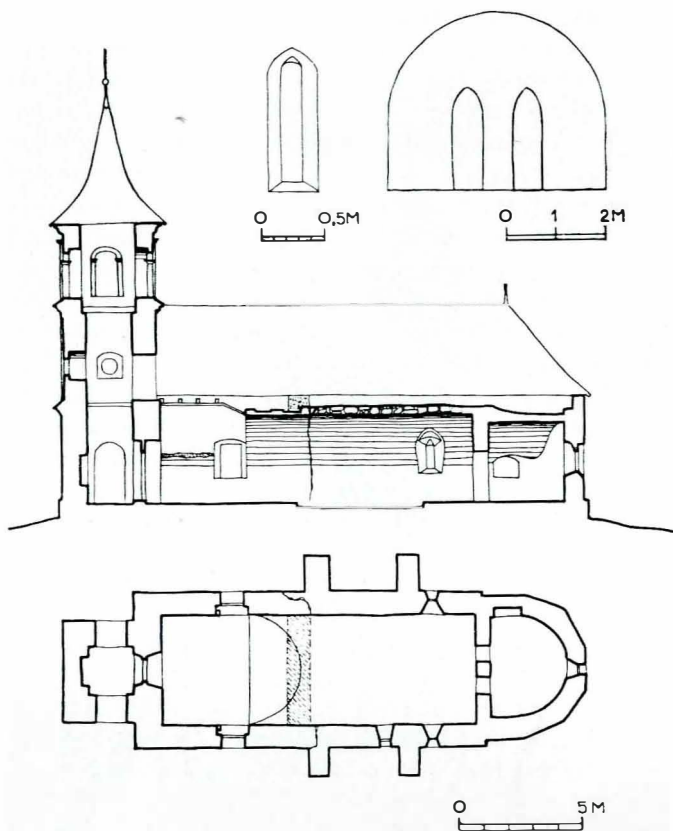

Fig. 5. Biserica Sf-ții Arhangheli din Viștea de Jos.
Plan și secție longitudinală.

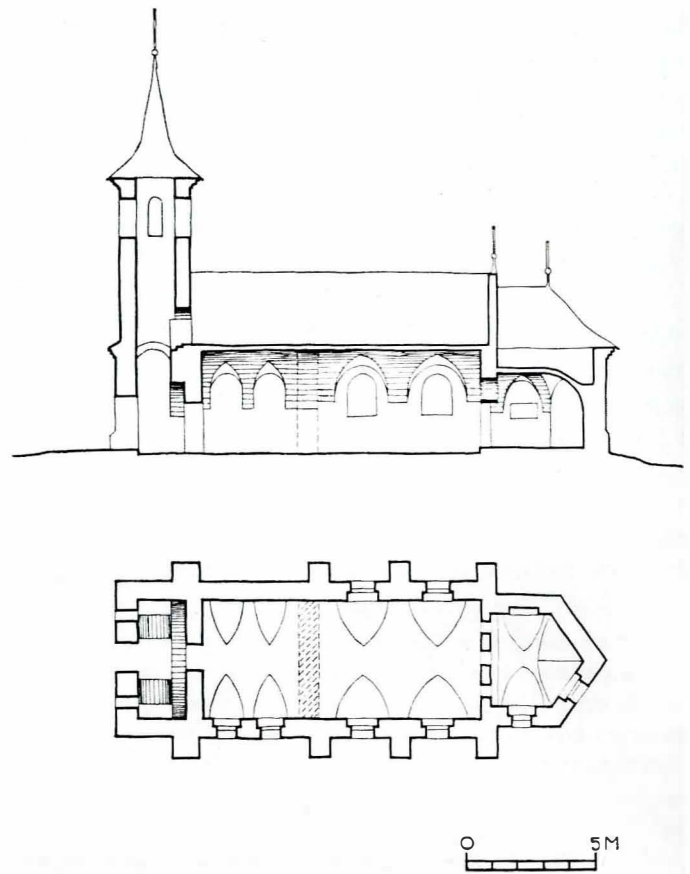

Fig. 6. Biserica Cuvioasa Paraschiva din Comăna de Jos.
Plan și secție longitudinală.

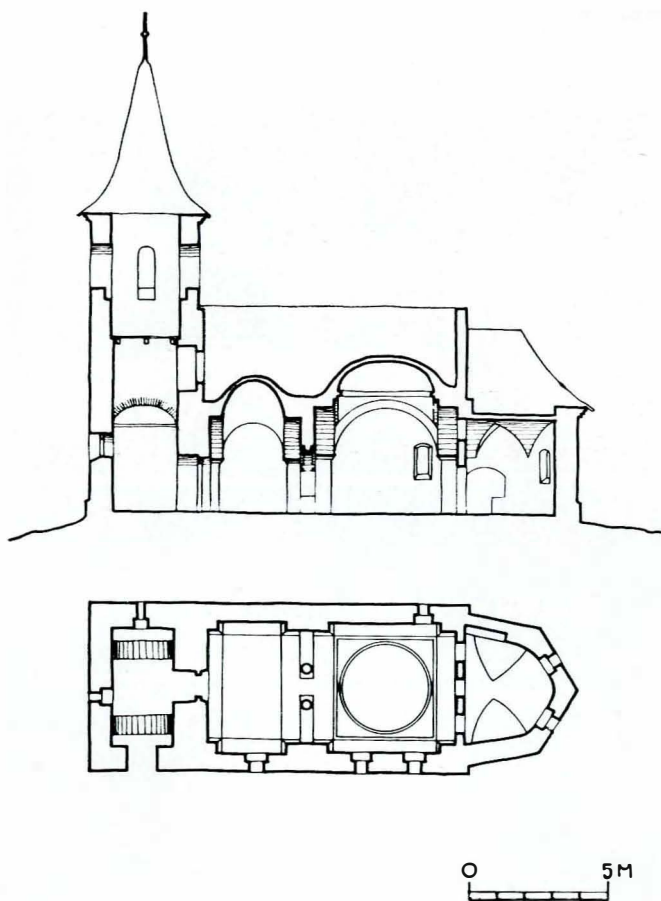

Fig. 7. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Comăna de Sus.
Plan și secție longitudinală.

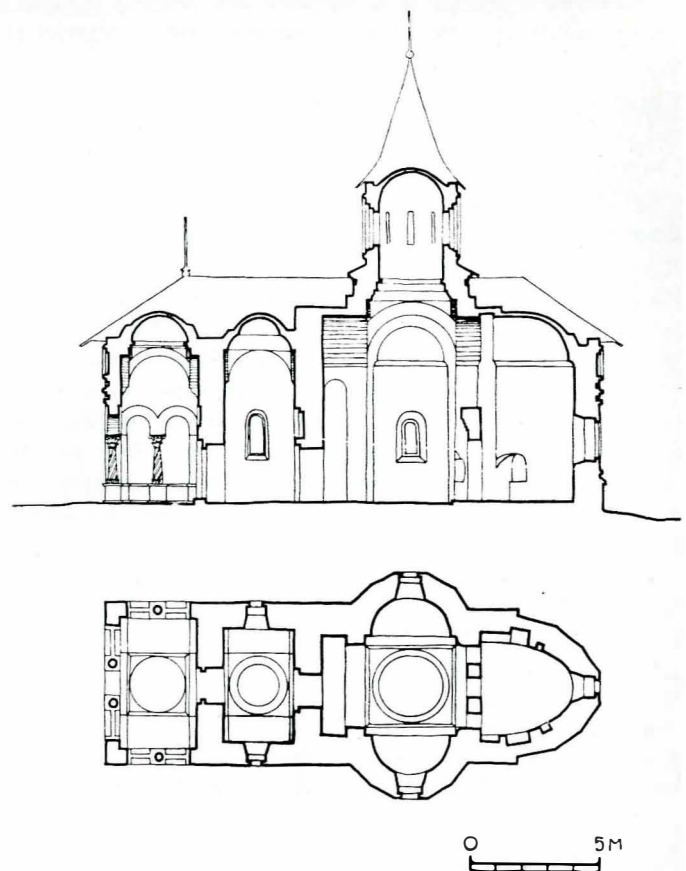
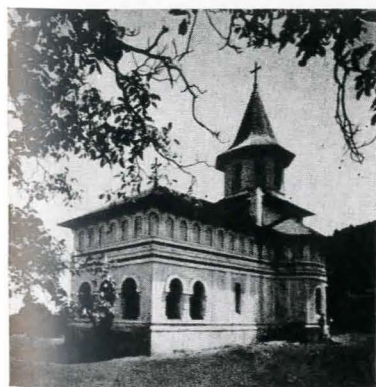

Fig. 8. Biserica mănăstirii Brîncoveanu din Sîmbăta de Sus.
Plan și secție longitudinală.

Fig. 9. Biserica mănăstirii Brâncoveanu din Sîmbăta de Sus. Vedere sud—vest.
Cliseu C.M.I.

Fig. 10. Biserica mănăstirii Brâncoveanu din Sîmbăta de Sus. Fațada de est.

La biserica Adormirea Maicii Domnului din *Comăna de Sus* pridvorul actual a fost refăcut în 1828, păstrînd însă sistemul de descărcare a turnului clopotniță pe două arce dublouri, fapt care ne permite să presupunem existența unui pridvor anterior (fig. 7). Absida se aseamănă cu cea de la Viștea de Jos, atît prin forma rotunjită în interior și poligonală în exterior — în varianta cu muchie în ax, cît și prin acoperirea cu o boltă în leagăn, intersectată de peretele curb răsăritean, la care apar însă două penetrații pe laturile de nord și de sud. Presupunem că atît calota pe pandantivi din naos, cît și bolta „a vela”, cu o curbură neobișnuit de pronunțată, din pronaos, sînt refăcute într-o etapă ulterioară, eventual în 1773, cînd s-a executat pictura păstrată pînă astăzi. Acestei date îi corespund stilistic și arcadele cu arhivolte retrase, de influență brîncovenească, care despart pronaosul de naos.

În concluzie, în perioada anterioară ctitoriilor brîncovenești arhitectura românească de zid din Țara Făgărașului prezintă forme locale de veche tradiție. Printre influențele romanico-gotice, preluate integral sau interpretate, încep să se manifeste și elemente ale arhitecturii din Țara Românească, transmise prin legătură directă sau prin intermediul unor monumente astăzi dispărute.

II. CTITORIILE LUI CONSTANTIN BRÎNCOVEANU

Refacerea în 1777 a bisericii ridicată în 1707 de Constantin Brîncoveanu la *Poiana Mărului*, precum și transformările radicale suferite ulterior, împiedică formularea unei aprecieri asupra vechiului lăcaș, ale cărui urme vor putea fi detectate numai printr-o atentă cercetare arheologică.

Din complexul mănăstirii de la *Sîmbăta de Sus*, terminată în 1700—1701, doar biserica se mai păstrează, cu completări substanțiale reclamate de ruina progresivă care a urmat devastării din 1785. Cu tot caracterul dubios al unor elemente reconstituite, monumentul constituie o prețioasă mărturie a legăturilor dintre țările românești.

Biserica este un exemplu tipic al arhitecturii din Țara Românească, avînd structura planului trilobat cu turlă pe naos și un decor al fațadelor caracteristic edificiilor de cult din veacul al XVII-lea.

Naosul este trilobat, cu abside semicirculare în interior și poligonale cu cinci laturi în exterior, boltite cu jumătăți de ca-

lotă sferică. Absida altarului este alungită printr-o travee dreptunghiulară, marcată în exterior printr-o retragere și acoperită cu o boltă semicilindrică.

Turla naosului, circulară în interior și poligonală în exterior, se sprijină prin intermediul pandantivilor pe patru arce, care își au pornirile pe pile dreptunghiulare de colț. În pilele dinspre apus, sînt amenajate nișele înalte care amintesc structura Coziei.

Pronaosul este acoperit cu o calotă pe pandantivi, care se descarcă pe zidurile transversale și pe două arce dublouri, late, ce pornesc în consolă (fig. 8).

Nu există date cu privire la forma originală a pridvorului. În prima fază a restaurării din veacul nostru, el a fost refăcut cu arcade înalte, sprijinite pe pile octogonale de zidărie (fig. 9). Această reconstituire, acceptabilă prin înrudirea cu biserica Sf. Nicolae din Făgăraș și bazată în oarecare măsură pe elementele de fațadă conservate la corpul bisericii, a fost denaturată ulterior prin înlocuirea pililor cu coloane de piatră bogat sculptate și a parapetului de zidărie prin panouri traforate, inspirate din arhitectura palatului de la Mogoșoaia.

Inovații lipsite de discernămint s-au introdus în cadrul restaurării și la registrul inferior al fațadelor întregii biserici, unde nu s-a respectat ritmul alternat al lizenelor, stabilindu-se o corespondență artificială cu picioarele arcaturilor din registrul superior; s-a mai introdus, de asemenea, un ciubuc în axul lizenelor (fig. 11). Dispoziția originală este vizibilă în fotografiile anterioare restaurării.

Aspectul general al exteriorului, cu ancadramentele de piatră refăcute, cu falsa decorație sculptată a pridvorului, cu modenzura modificată și deformată printr-o rigidizare excesivă a pililor și cu cornișele ascunse de streșini înfundate, dezamăgește — în contrast cu autenticitatea interiorului — prin impresia de construcție nouă în forme vechi pe care o creează. Deficiențele restaurării nu pot însă micșora valoarea proporțiilor admirabile ale monumentului (fig. 10) și nici interesul capital pe care îl prezintă pentru Transilvania.

În Țara Făgărașului, tipul de plan al bisericii de la mănăstirea *Sîmbăta* rămîne un exemplu izolat, dar el devine modelul numeroaselor imitații ale structurii trilobate, care apar — la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale veacului următor — în Țara Birsei⁷, pe valea Tîrnavei Mari și în zona Sibielului. Trebuie remarcat că în nici unul din cazuri nu se va realiza descărcarea corectă a turlei pe naos, ceea ce demonstrează dificultatea transplantării acestei structuri, fără existența unei

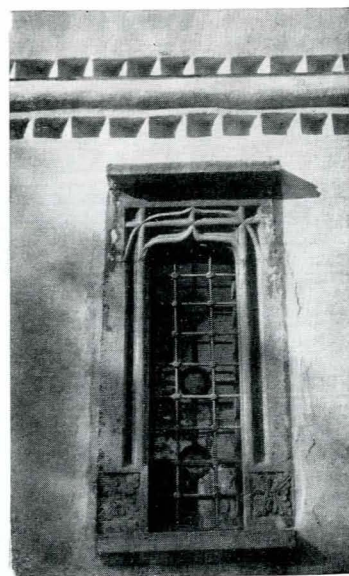
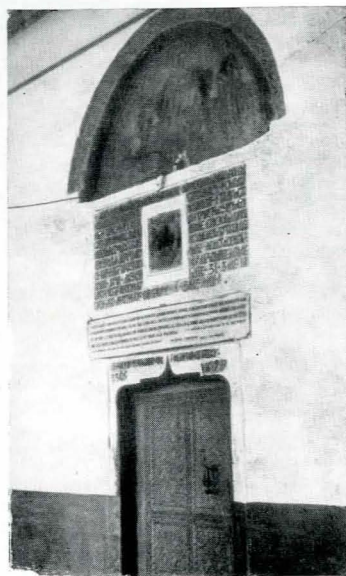
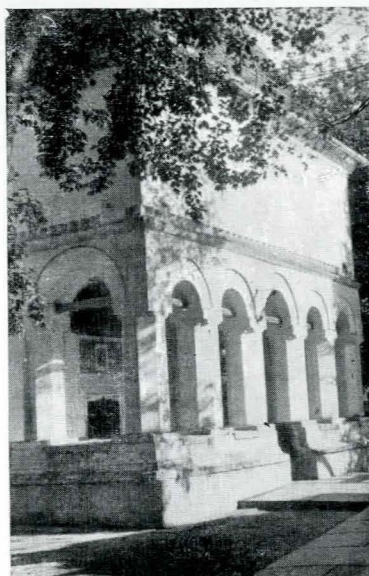
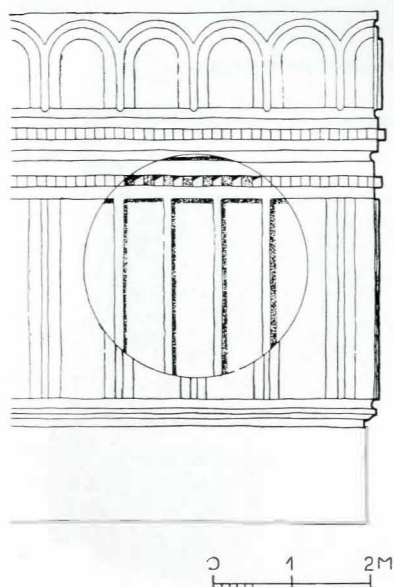
⁷ Ioana Cristache-Panait, *Monumentele românești din Săcele*, în „Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare”, Buc., 1969.

Fig. 11. Biserica mănăstirii Brîncoveanu din Sîmbăta de Sus. Detaliu de parament, cu indicarea decorului original.

Fig. 12. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Vedere nord-vest. Clîșeu D.S.A.P.C. Brașov.

Fig. 13. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Portalul pronaosului.

Fig. 14. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Chenar de fereastră de pe fațada de sud.

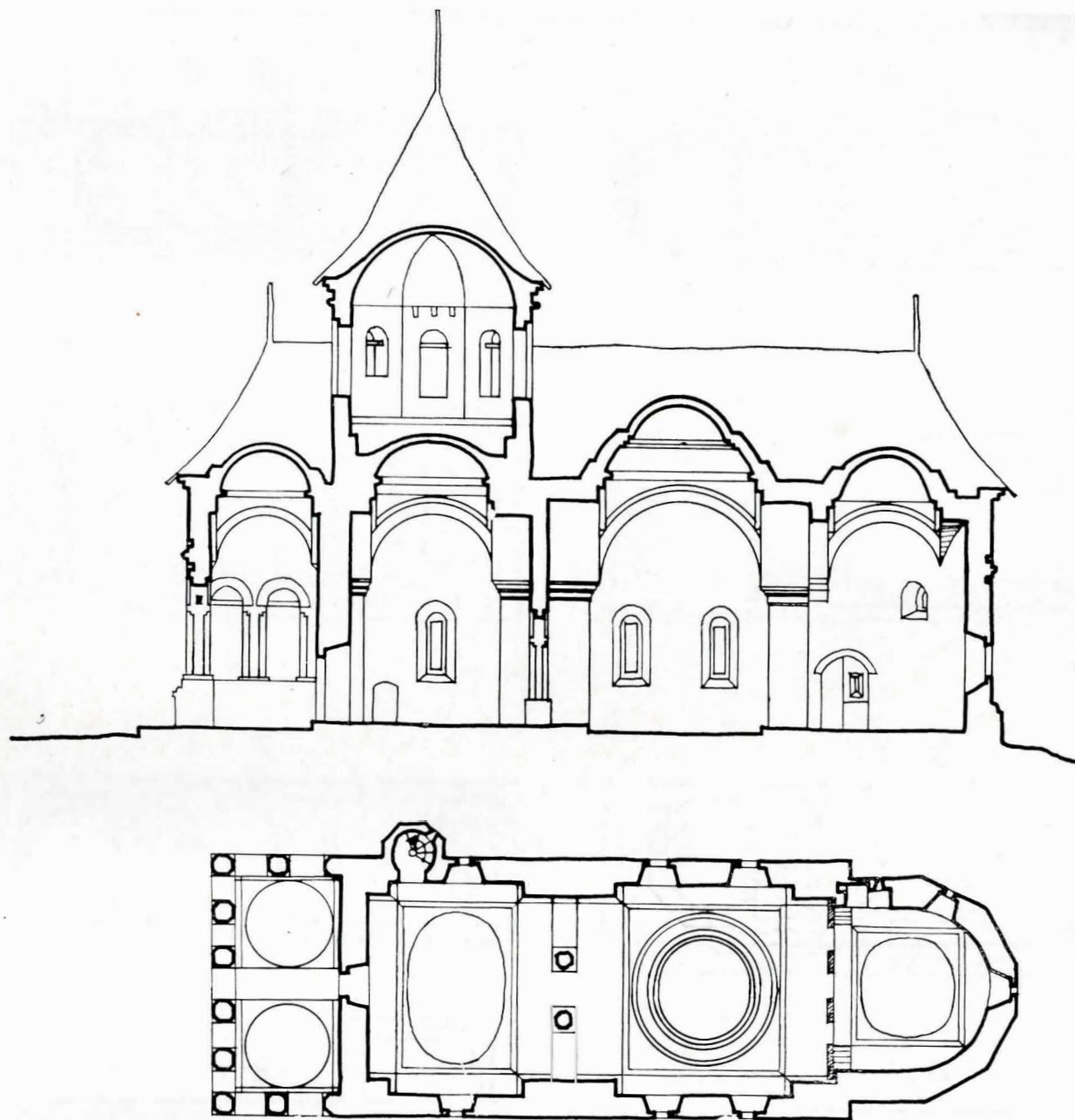

Fig. 15. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Plan și secție longitudinală.

tradiții de execuție verificată în decurs de veacuri. Decorul exterior al paramentului de la Sîmbăta poate fi de asemenea considerat ca o sursă de inspirație pentru numeroase monumente din zona de sud a Transilvaniei, însă — fenomen demn de remarcat — în afara limitelor Țării Făgărașului.

Radiația formelor bisericii de la mănăstirea Sîmbăta, ușor de constatat pe o arie largă, în special spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea, își are explicația în prestigiul acestui monument, care, mai ales după devastarea din 1785, devine simbolul rezistenței împotriva încercărilor de deznaționalizare suferite de români din partea monarhiei austriece. În același timp, răsune-tul restrîns pe care îl găsește, în mod paradoxal, tocmai în ținutul în care a fost ridicat, se explică prin prezența în Făgăraș a bisericii Sf. Nicolae, ridicată de Constantin Brîncoveanu în intervalul 1697—1698, care devine sursa de inspirație și prototipul interpretat cu diverse variante în toată arhitectura locală.

Împămîntenirea în Țara Făgărașului a tipului bisericii Sf. Nicolae, conturat în Țara Românească încă din prima jumătate a veacului al XVII-lea⁸ și utilizat de Constantin Brîncoveanu la capela palatului din Mogoșoaia (1688), poate fi explicată prin doi factori: primul, posibilitatea creării rapide a unei școli de meșteri locali, care se deprind ușor cu soluțiile constructive ale planului dreptunghiular, acoperit cu calote pe pendentivi, fără a întîmpina complicatele probleme de rezistență ale planului trilobat cu turlă pe naos; al doilea factor poate fi considerat atașamentul față de formele vechii arhitecturi românești din Transilvania, în care biserica-sală, compartimentată conform cerințelor cultului ortodox, ocupă locul de frunte.

Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș (fig. 15) are un plan dreptunghiular alungit — compartimentat în pridvor, pronaos și na-

⁸ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, Buc., 1965, p. 79—80.

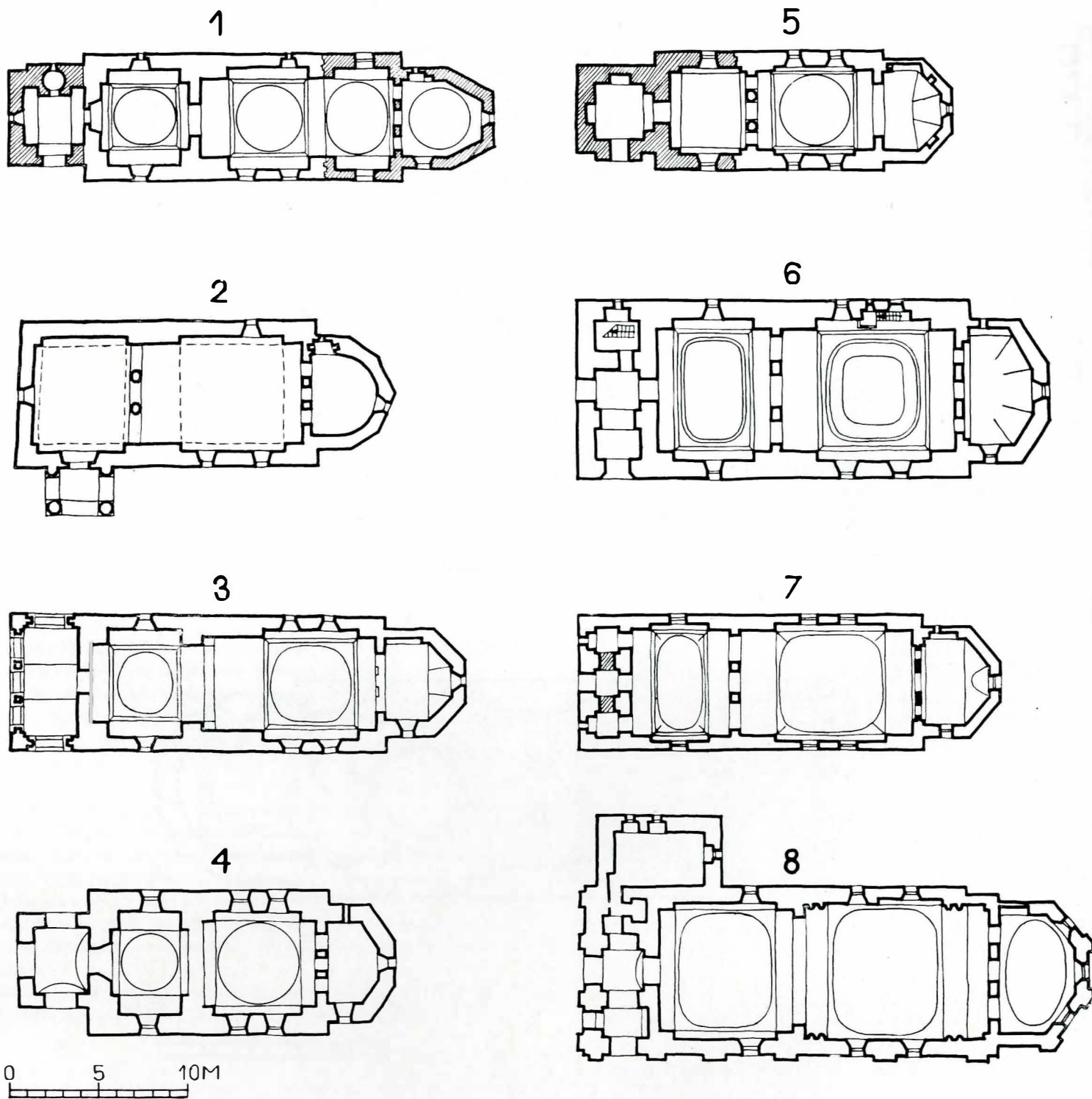

Fig. 16 a. Biserici de influență brîncovenească.

1) Biserica Bunavestire din Copăcel — Relevu arh. Olga Bîzu. 2) Biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor — Relevu arh. Gh. Sion. 3) Biserica Sf-ții Arhangheli din Perșani. 4) Biserica Sf. Nicolce din Voivodenii Mici. 5) Biserica Sf. Maria din Ohaba. 6) Biserica Înălțarea Domnului din Mîndra. 7) Biserica Sf. Nicolae din Mărgineni. 8) Biserica Sf. Treime din Făgăraș. 3—8 relevee arh. Monica Scîrnelci.

os — încheiat spre răsărit cu o absidă decroșată, poligonală în exterior și semicirculară în interior. Pe pronaos se ridică turnul clopotniță, accesibil printr-o scară în spirală cu trepte masive de lemn, adăpostită într-un mic turn situat pe fațada nordică și care are în plan forma circulară în interior și poligonală în exterior. Modelul acestei dispoziții, întâlnită pentru prima dată la Strehăia (1645), este capela palatului brîncovenească de la Mogoșoaia (1688).

Altarul și toate compartimentele navei sînt acoperite cu calote pe pandantivi care au fiecare particularități proprii.

Sistemul de descărcare a calotei pe pandantivi din altar pe patru arce, înscrise în absida semicirculară alungită, constituie un caz excepție față de soluția curentă a jumătății de calotă racordată cu un semicilindru. Prototipurile acestei rezolvări singu-

lare se întîlnesc în Țara Românească la București, în secolul al XVII-lea, la Mitropolie și la Biserica Doamnei. Dubloul de vest, care separă naosul de altar, se reazemă pe console cu retrageri succesive; aceleași console constituie suportul arcelor longitudinale de pe laturile nord și sud ale absidei. Calota nu este circulară, manifestînd tendința de urmărire a pătratului de bază, cu rotunjire în dreptul pandantivilor. Profilul calotei prezintă o inflexiune, datorită executării „en tas de charge” a primelor asize, de la care se trece apoi la dispoziția radiatoră a cărămizilor.

Calota pe pandantivi a naosului, rezemată pe patru arce — cărora le corespund pile de colț cu imposte profilate — se compune din două segmente cu rază diferită. Calota pe pandantivi apare și în pronaos, cu decosebirea că planul calotei se înscrie într-o elipsă, iar profilul ei nu prezintă inflexiuni.

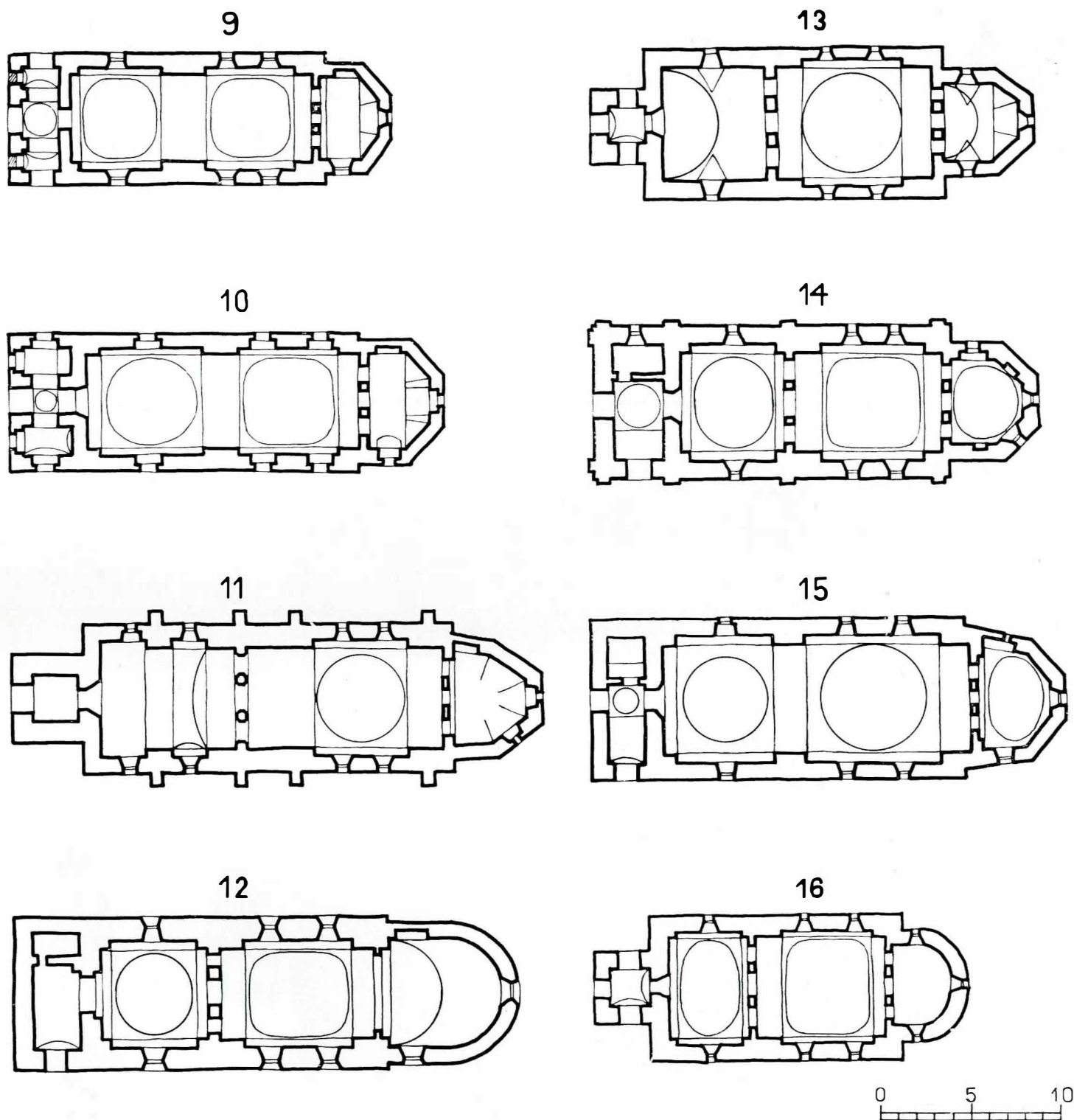

Fig. 16 b. Biserici de influență brîncovenească.

9) Biserica Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus. 10) Biserica Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus. 11) Biserica Sf. Paraschiva din Veneția de Jos. 12) Biserica Sf. Paraschiva din Șercăița. 13) Biserica Adormirea Maicii Domnului din Arpașul de Sus. 14) Biserica Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Jos. 15) Biserica Adormirea Maicii Domnului din Beclean. 16) Biserica Bunavestire din Streza-Cîrțișoara. 9-16, relevee arh. Monica Scîrnci.

Pridvorul este acoperit cu două calote pe pandantivi, despărțite printr-un dublu median cu pornirile în consolă.

Toate arhivoltele arcelor sînt subliniate printr-o retragere față de cîmpul pandantivilor. Planul de naștere al calotelor este delimitat printr-un ciubuc, cu excepția bolții din altar.

Turnul clopotniță, pe plan octogonal, se ridică pe o bază pătrată. Camera clopotelor este acoperită cu o boltă din panouri urbe, care poate fi definită ca o aplicare pe plan poligonal a bolții mănăstirești.

Pronaosul și naosul sînt despărțite printr-un zid, în care se deschid trei arcade cu arhivoltele retrase, ce se sprijină pe zidurile longitudinale și pe două pile octogonale. În zona capitelor recerea de la octogon la planul pătrat al impostei se realizează

printr-o asiză, ale cărei cărămizi sînt dispuse în forma unei cruci cu brațele egale. Acest tip de pilă, utilizat curent în Țara Românească încă din prima jumătate a veacului al XVII-lea, reapare la arcadele înalte ale pridvorului (fig. 12).

Decorația paramentului exterior cuprinde: un profil simplu al soclului, un brîu median — compus dintr-un ciubuc încadrat de două șiruri de dinți de fierăstrău — și cornisele de zimți care încununează corpul bisericii, baza pătrată a turnului clopotniță și prismele poligonale ale clopotniței și ale scării în spirală. Aceeași sobrietate se regăsește la ancadramentele de piatră. Portalul apusean are un profil simplu în acoladă, cu un decroș intermediar la lintou (fig. 13). Chenarele ferestrelor prezintă baghete intersectate de profile în acoladă, doar bazele montanților avînd suprafața împodobită cu motive vegetale (fig. 14).

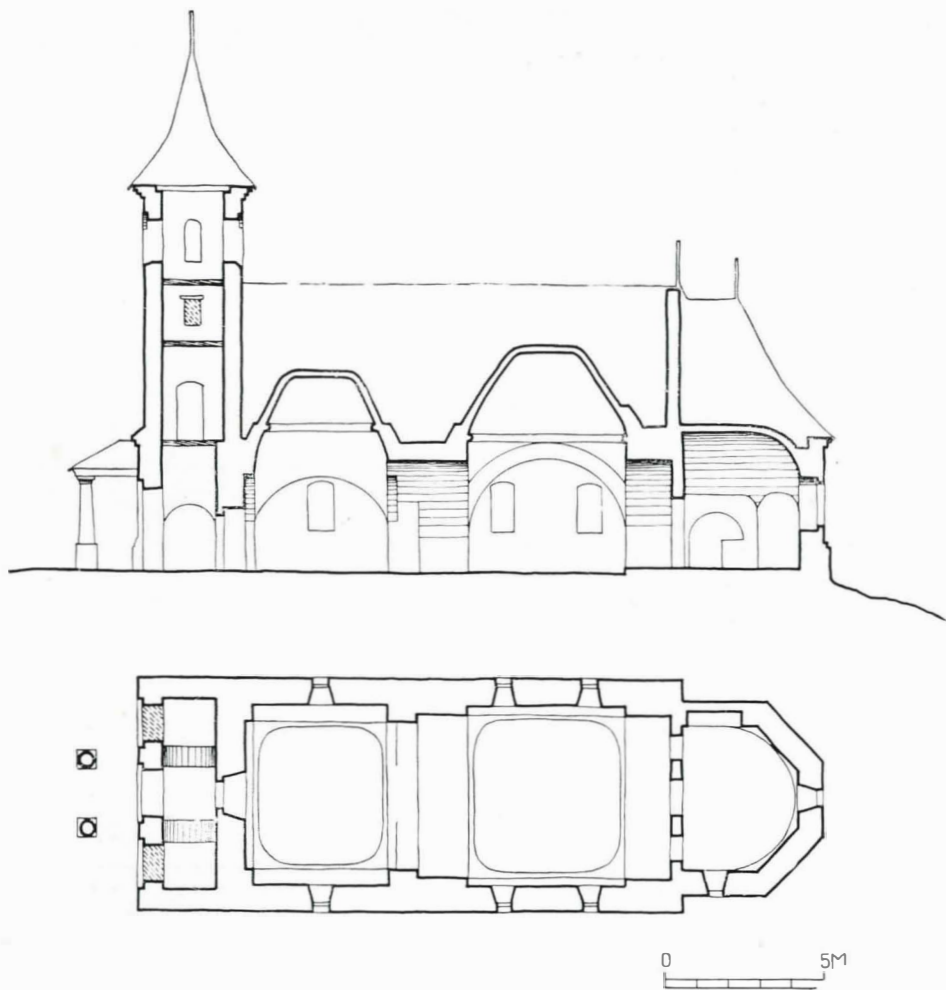
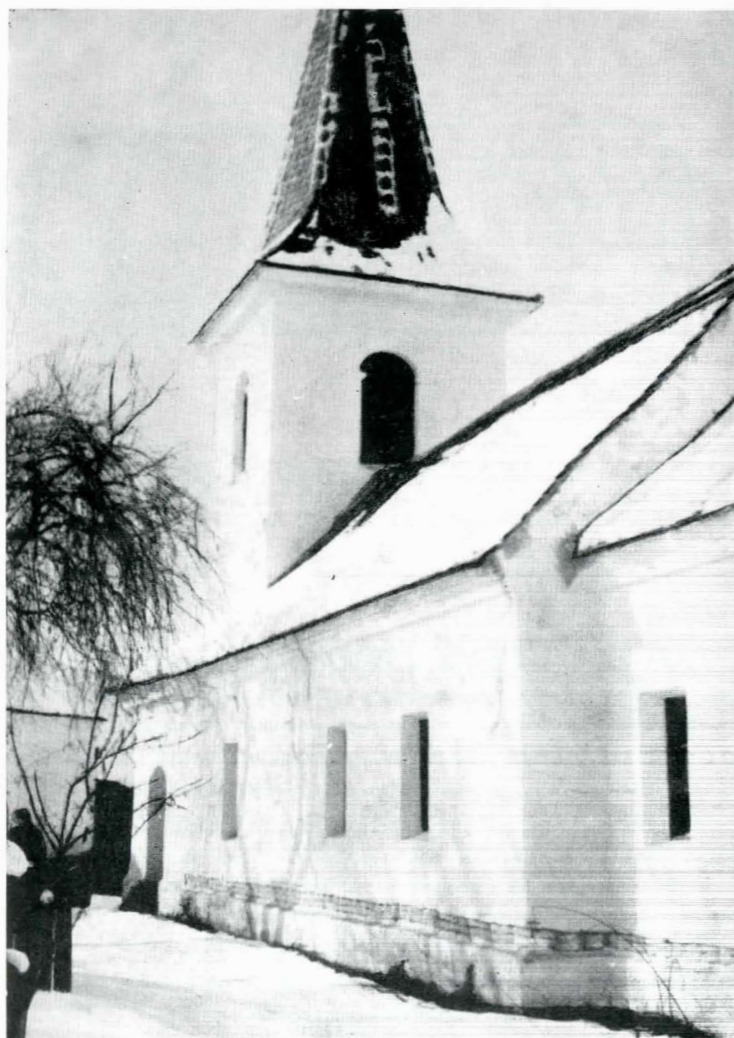

Fig. 17. Biserica Sf. Paraschiva din Cuculata. Plan și secție longitudinală.

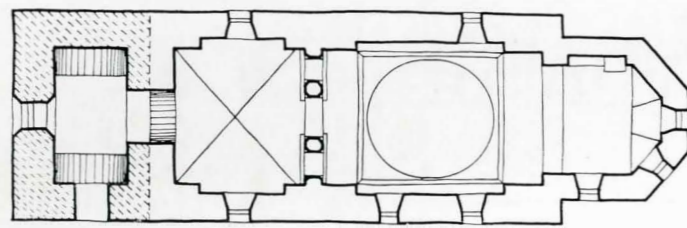
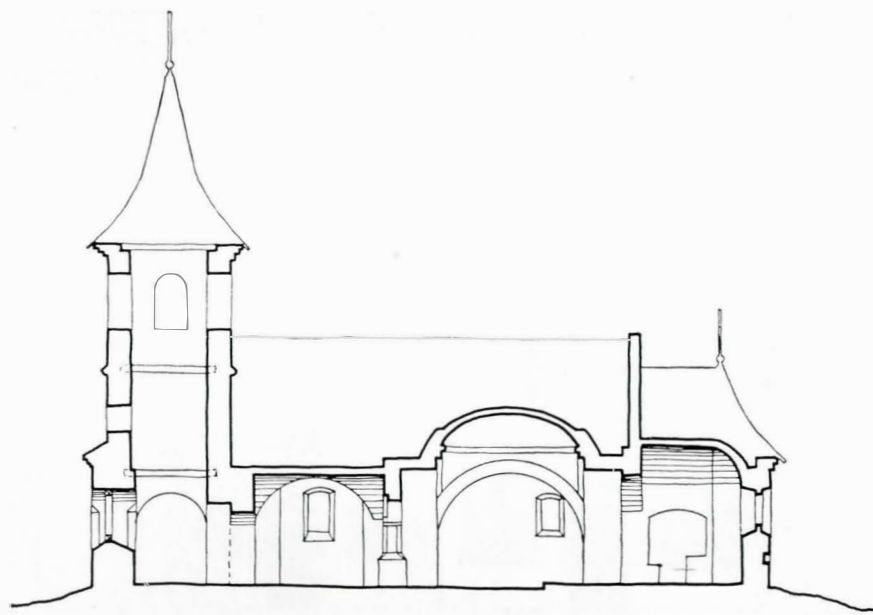
g. 18. Biserica Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus. Vedere sud—est.

Fig 19 Biserica Sf. Paraschiva din Veneția de Sus. Vedere sud—est.

0 5M

Fig. 20. Biserica Sf. Paraschiva din Veneția de Sus. Plan și secție longitudinală.

Fig. 21. Biserica Sf-ții Arhangheli din Perșani. Fațada de nord

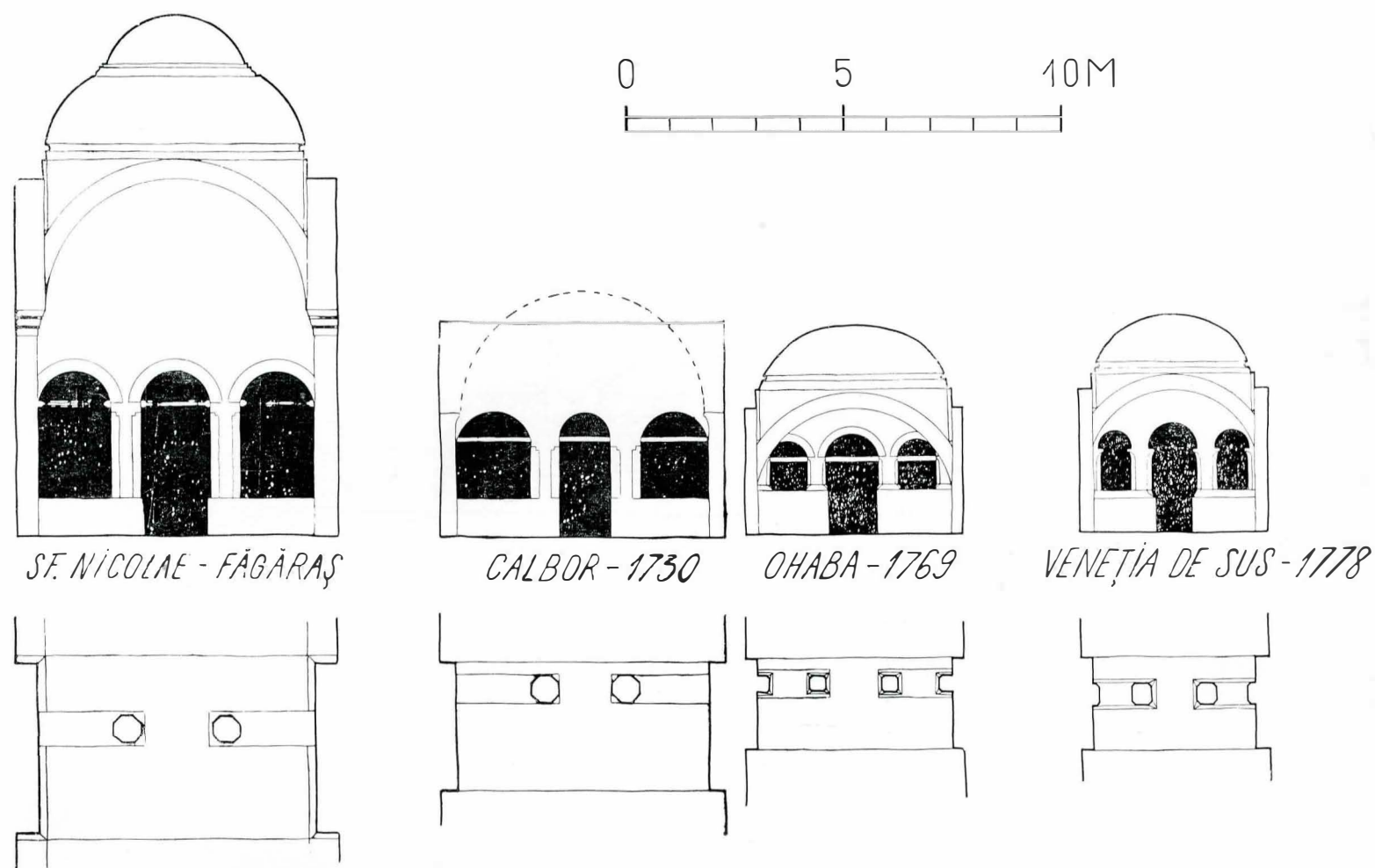

Fig. 22 a. Arcadele dintre pronaos și naos în arhitectura de influență brîncovenească din Țara Făgărașului.

În ansamblul arhitecturii brîncovenești, biserica Sf. Nicolae din Făgăraș se distinge prin economia și simplitatea modului de împodobire, fără a prezenta exuberanța decorativă întâlnită în mod curent la edificiile contemporane din Țara Românească. În Țara Făgărașului, atât structura cât și elementele de detaliu devin determinante pentru întreaga activitate constructivă care se desfășoară în secolul al XVIII-lea și în primul sfert al veacului următor.

III. ARHITECTURA DE INFLUENȚĂ BRÎNCOVENEASCĂ

Din punct de vedere cronologic, trebuie remarcat că, în afară de bisericile din Copăcel și Calbor — Sfinții Arhangheli —, care sînt ctitorii ale unor boieri locali, toate celelalte monumente se ridică după 1761, anul cînd au fost distruse mănăstirile făgărașene de către generalul Bukov. Înainte de această dată, activitatea constructivă a fost concentrată în domeniul lăcașurilor mănăstirești. Desființarea lor sistematică explică, pe de o parte, ridicarea masivă a bisericilor noi, de sat, după 1761, pe de alta, libertatea de interpretare a formelor din Țara Românească, manifestată de meșterii locali.

Dintre cele 25 de biserici construite în intervalul 1700—1825, numai două — Sf. Nicolae din Calbor (1802) și Adormirea Maicii Domnului din Arpașul de Jos (1794) — nu prezintă influențe ale arhitecturii bisericii din Făgăraș. Trebuie de asemenea eliminate din discuție — pînă la noi cercetări — biserica Adormirea Maicii Domnului din Șona (1798) și biserica din Poiana Mărului, deoarece ambele au suferit denaturări atât de importante încît nu este posibilă o analiză concludentă.

În grupul celorlalte 21 de monumente⁹, vom urmări evoluția tipului și a formelor derivate din șantierul brîncovenesc de la Făgăraș (fig. 16 a, b)

T I P U L D E P L A N

Se adoptă în exclusivitate planul dreptunghiular alungit, încheiat spre răsărit cu o absidă decroșată. În cele mai multe cazuri, forma absidei este poligonală în interior și exterior, ceea ce poate fi interpretat ca o influență a arhitecturii gotice, dar trebuind luată în considerare și simplificarea execuției pe care o implică. Tipul de absidă semicirculară în interior și poligonală în exterior — specific Țării Românești —, se întâlnește doar la biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor care prezintă o muchie în ax, însă numărul de șase laturi al absidei o înrudește cu Viștea de Jos, nemaiputînd fi considerată în categoria absidelor cu patru laturi, de factură gotică. Către 1800 reapare absida semicirculară în interior și exterior la Șercăița, Oprea-Cîrțișoara, și Streza-Cîrțișoara, ceea ce constituie o manifestare a oscilațiilor eclecticice, caracteristice secolului al XIX-lea.

La toate bisericile, cu excepția celei din Ohaba, s-a păstrat tipul autohton al catapetesmei de zidărie, neexistînd nici mijloace materiale și nici tradiția sculpturii în lemn care să permită imitarea prețioasei catapetesme sculptate de la Făgăraș.

⁹ Bunavestire din Copăcel (1726 și 1793—97); Sf-ții Arhangheli din Calbor (1730); Sf-ții Arhangheli din Perșani (1767); Sf. Nicolae din Voivodenii Mici (1769); Sf. Maria din Ohaba (1769—1773); Sf. Paraschiva din Veneția de Sus (1778); Înălțarea Domnului din Mîndra (1779); Sf. Nicolae din Mărgineni (ante 1776); Sf. Treime din Făgăraș (1783); Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus (1784); Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus (1786); Sf. Paraschiva din Veneția de Jos (1790—1801); Sf. Paraschiva din Cucuțata (1794); Nașterea Domnului din Sărata (1796—1806); Sf. Paraschiva din Șercăița (1798); Adormirea Maicii Domnului din Arpașul de Jos (1799—1809); Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Jos (1802); Adormirea Maicii Domnului din Beclean (1804); Sf. Nicolae din Oprea-Cîrțișoara (1806); Sf. Nicolae din Comăna de Jos (1808—1812); Bunavestire din Streza-Cîrțișoara (1818—1824).

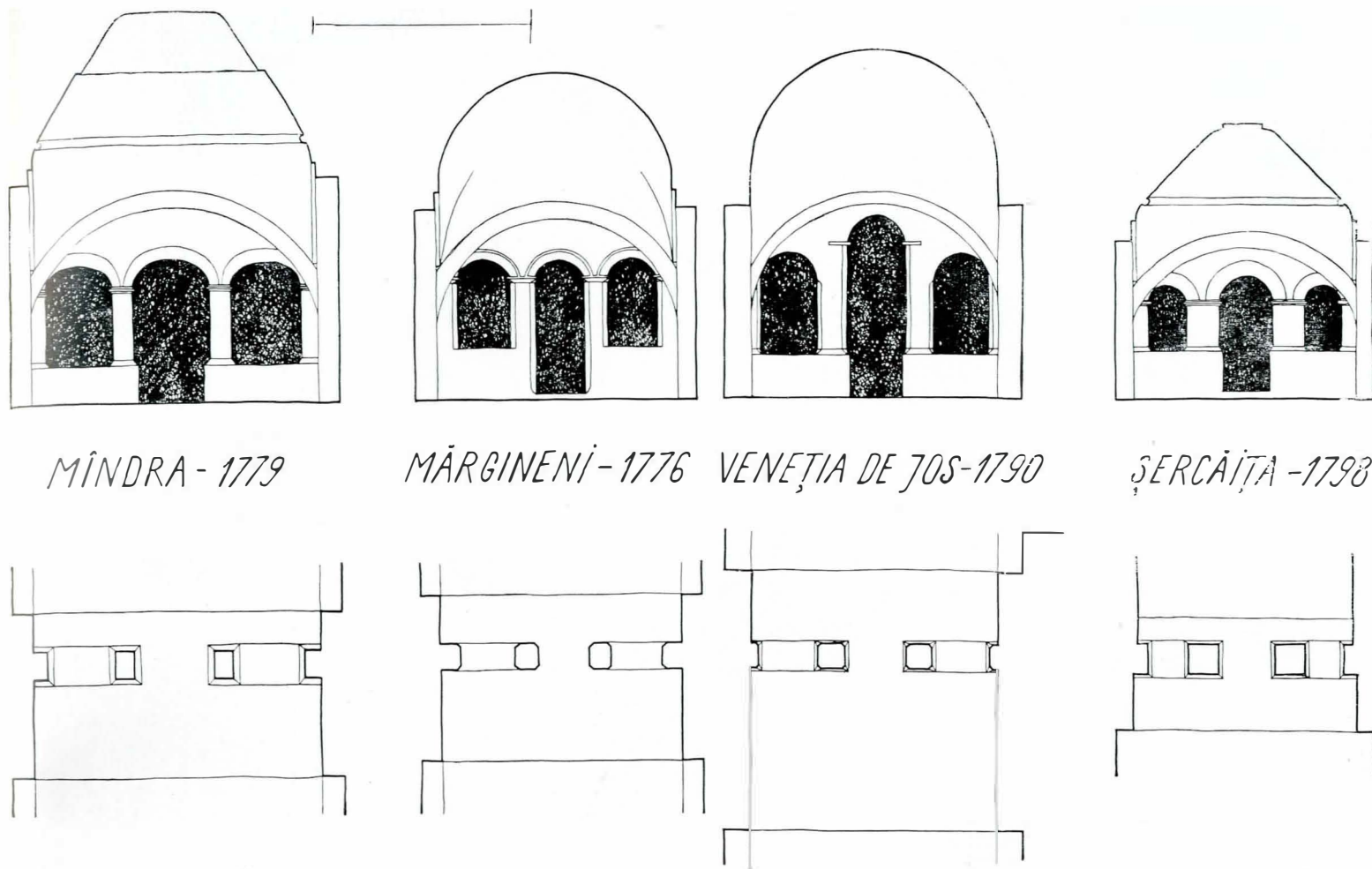

Fig. 22 b. Arcadele dintre pronaos și naos în arhitectura de influență brîncovenească din Țara Făgărașului.

Tratarea părții de vest a navelor în faza inițială de construcție este, în general, greu de urmărit, din cauza intervențiilor multiple care s-au efectuat cu precădere în acest compartiment. În stadiul actual al cercetărilor, se constată următoarele:

1. Limitarea navei la peretele de vest al pronaosului devine, după ctitoriile brîncovenești, o soluție rar întâlnită, care a fost practic anihilată prin completări ulterioare. La biserica din Copăcel, unde profilele soclului și ale brîului median se întorc pe peretele exterior al pronaosului, s-a adăugat în 1797 un turn clopotniță decroșat, prevăzut cu o scară în spirală amenajată în grosimea zidului de nord. La *Veneția de Sus*, zidul de vest al pronaosului a fost dublat la adăugarea pridvorului închis dominat de turnul clopotniță (fig. 19). La biserica Sf. Teodor Tiron din *Sîmbăta de Sus*, profilele soclului și ale brîului se regăsesc pe fața de vest a pronaosului, dar continuitatea aceluiași elemente pe fațadele pridvorului deschis ne conduc la concluzia modificării soluției de plan aproape simultan cu încheierea primei etape (fig. 18).

2. Turnul clopotniță decroșat apare sporadic în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, fie în faza inițială de construcție (*Veneția de Jos*, *Sărata*, *Arpașul de Sus*), fie ca adăugire la Copăcel. După 1800, se adoptă această formă la *Oprea-Cîrțișoara* și *Streza-Cîrțișoara*, iar turnuri adăugate — uneori în locul unor pridvoare distruse — se întâlnesc la *Viștea de Jos*, *Voivodenii Mici*, *Ohaba* și *Arpașul de Jos*.

3. Pridvorul pe fațada de vest — influență directă a bisericii Sf. Nicolae din Făgăraș — se păstrează la zece biserici în prima etapă de construcție și este adăugat sau refăcut la *Comăna de Sus* și la *Veneția de Sus*. Dintre cele 12 exemplare, doar trei prezintă soluția pridvorului închis (*Șercăița*, *Sîmbăta de Jos* și *Comăna de Sus*), toate celelalte pridvoare avînd arcade în faza inițială.

Un caz excepție îl constituie așezarea pridvorului pe latura de sud la biserica Sf. Arhangheli din Calbor. Pînă la apariția unor noi date arheologice privind monumente dispărute, această dispoziție constituie un unicat în Țara Făgărașului și un exemplar rar în arhitectura românească de zid din Transilvania. Întîlnit pînă în prezent doar la biserica din Ampoița, jud. Alba.

Toate pridvoarele sînt dominate de turnul clopotniță, cu excepția bisericii din *Perșani*. La pridvoarele de vest, turnul se ridică pe traveea centrală, deasupra nivelului cornișei — ale cărei profile se întorc pe fațada apuseană — și se racordează cu corpul bisericii prin două timpane triunghiulare, care închid spre apus prelungirile învelitorii în două ape ale navei.

Turnul pe pridvor demonstrează spiritul creator manifestat de meșterii locali în îmbinarea influențelor din Țara Românească cu tradiția vechilor biserici transilvănene, la care turnul clopotniță constituie o parte integrantă a fațadei apusene. S-a păstrat de asemenea forma de prismă cu baza pătrată a turnului, în afară de biserica *Adormirea Maicii Domnului* din *Sîmbăta de Sus*, unde turnul are secțiunea octogonală.

Așezarea pe pronaos a clopotniței, întâlnită la biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, a fost reluată doar la biserica *Sfinții Arhangheli* din *Perșani*; din nefericire, s-a păstrat doar baza dreptunghiulară, din zidărie, care se detașează din volumul învelitorii (fig. 21). Judecînd însă după planul octogonal al turnului cu schelet de lemn, care a înlocuit pe cel original, presupunem că și turnul de zidărie a avut aceeași formă, constituind deci interpretarea cea mai apropiată de modelul din Făgăraș.

S I S T E M U L D E B O L T I R E

Ctitoriile brîncovenești generalizează în Țara Făgărașului principiul calotelor pe pandantivi, interpretat însă de meșterii locali în forme variate, care — deși sînt mai degrabă rezultatul unei nesiguranțe în meșteșugul boltirii, decît al unei noi viziuni spațiale — dau o notă personală fiecărei construcții. Am semnalat de altfel diferențierea nuanțată a calotelor la biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, fapt care îndreptățește presupunerea contribuției masive a mîinii de lucru locale la ridicarea acestui monument.

La absidă, utilizarea cu precădere a formei de plan poligonal, în interior și exterior, conduce la sistemul boltii semicilindrice, racordată cu panouri curbe în zona poligonului estic.

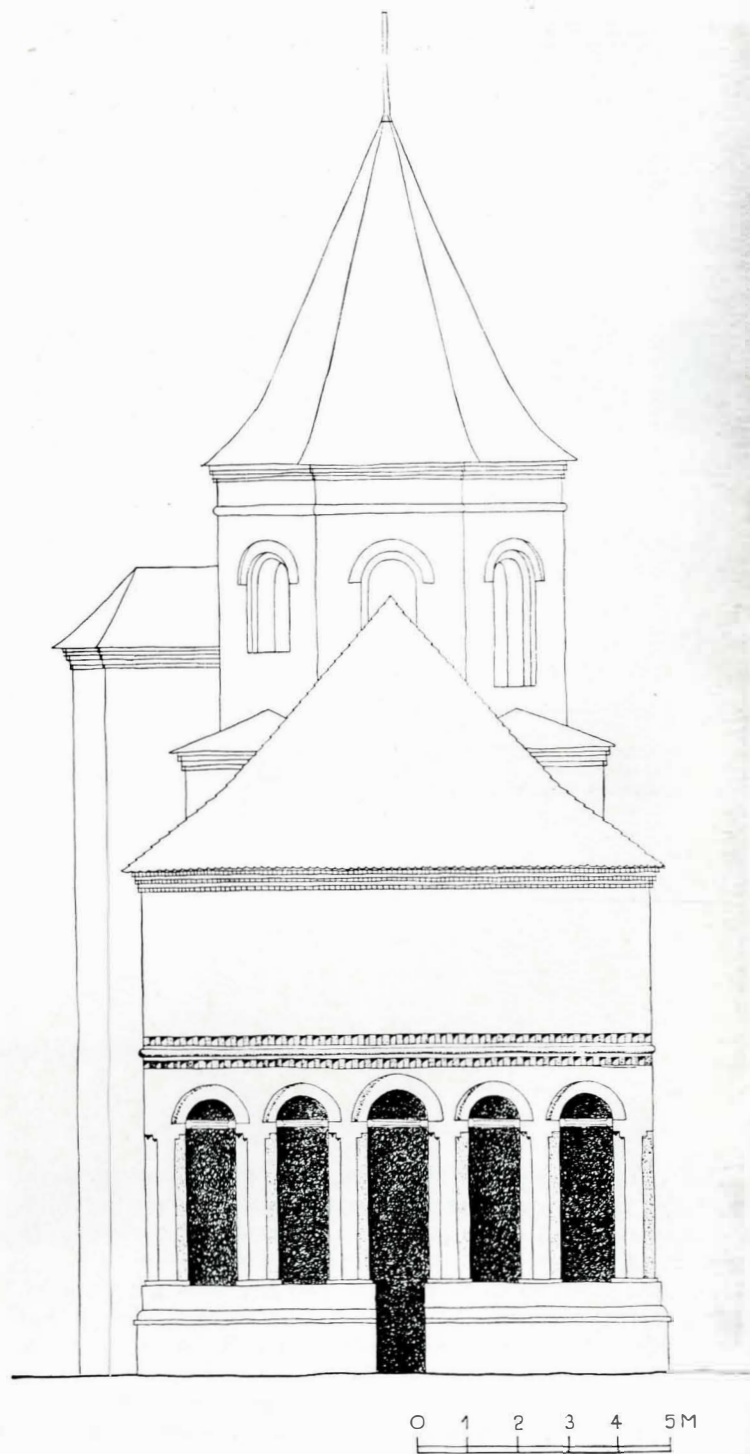
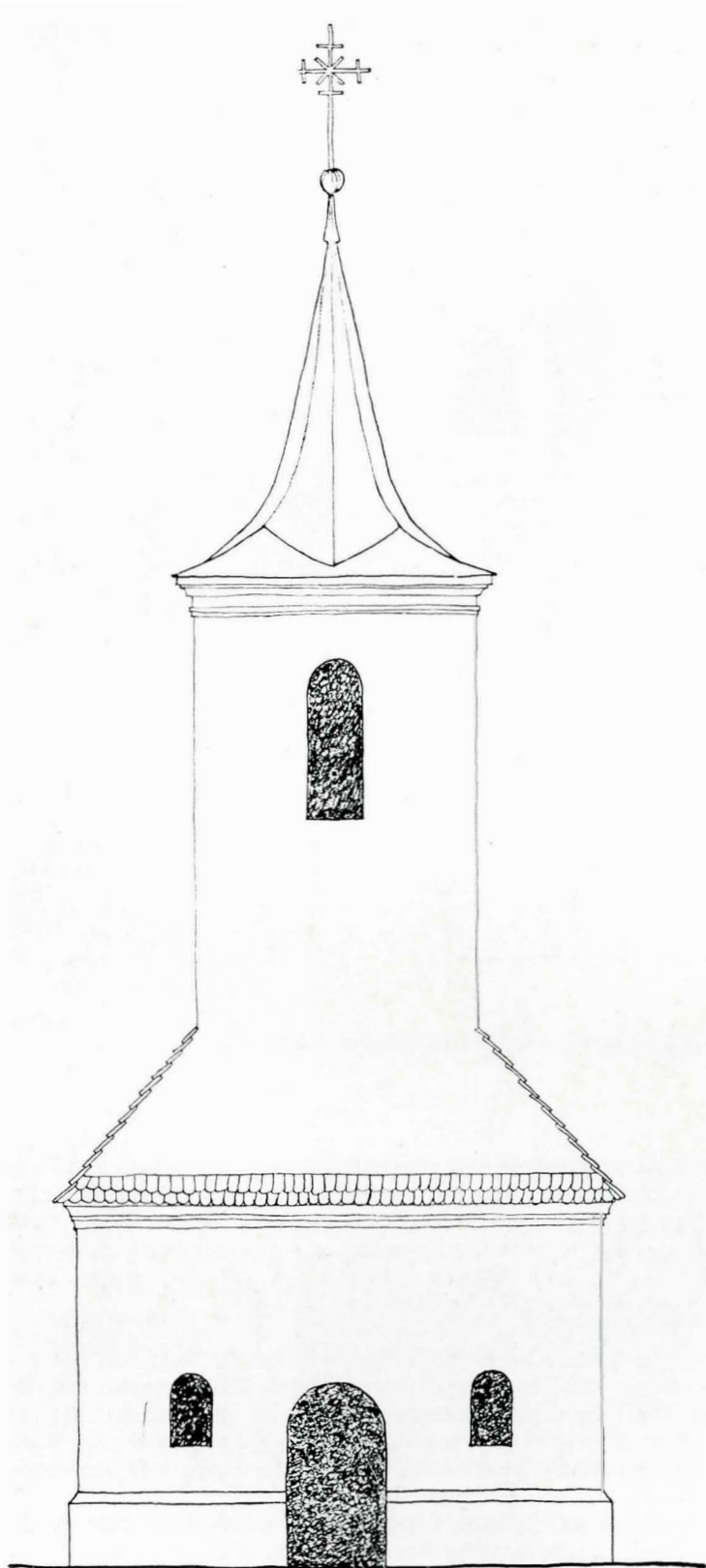
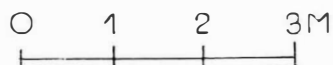
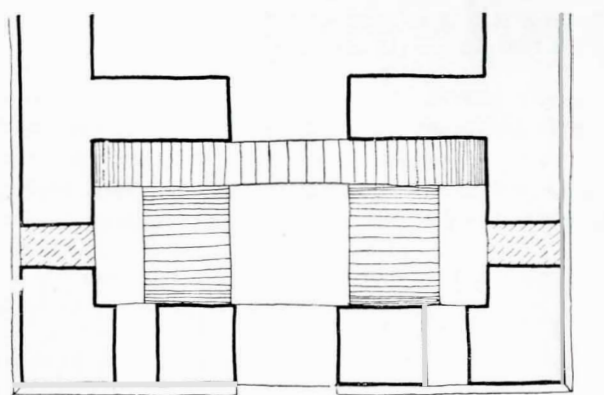

Fig. 23. Biserica Cucicasa Faraschiva din Comăna de Jos, fațada de vest și planul pridvorului.

Fig. 24. Biserica Sf. Nicolae din Făgăraș. Fațada de vest. Relevul Inst. de arh. „Ion Mincu”.

Totuși, din dorința de asemănare cu biserica lui Brîncoveanu din Făgăraș, apare și soluția oarecum forțată a ridicării unei calote pe planul poligonal al absidei, prin intermediul pandantivilor, care — în mod obligatoriu — sînt mai mari spre catapeteasmă și au dimensiuni foarte restrinse în partea răsăriteană. Această soluție se întîlnește la Voivodenii Mici, Sf. Treime din Făgăraș, Copăcel — în etapa de construcție din 1793, Sîmbăta de Jos și Beclean.

Bolta absidei M-rii Sîmbăta, respectiv semicilindrul racordat cu o semicalotă este utilizată la absidele poligonale ale bisericilor din *Sărata* și *Cuciulata* racordarea semicalotei cu poligonul de bază făcîndu-se prin pandantivi. Boltirea absidei de la biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor nu poate fi reconstituită fără cercetare de parament, întrucît bolțile au fost înlocuite cu tavan drept, în 1881.

Absidele semicirculare de la Șercăița, Oprea-Cîrțișoara și Streza-Cîrțișoara sînt acoperite cu un semicilindru racordat cu o jumătate de calotă sferică.

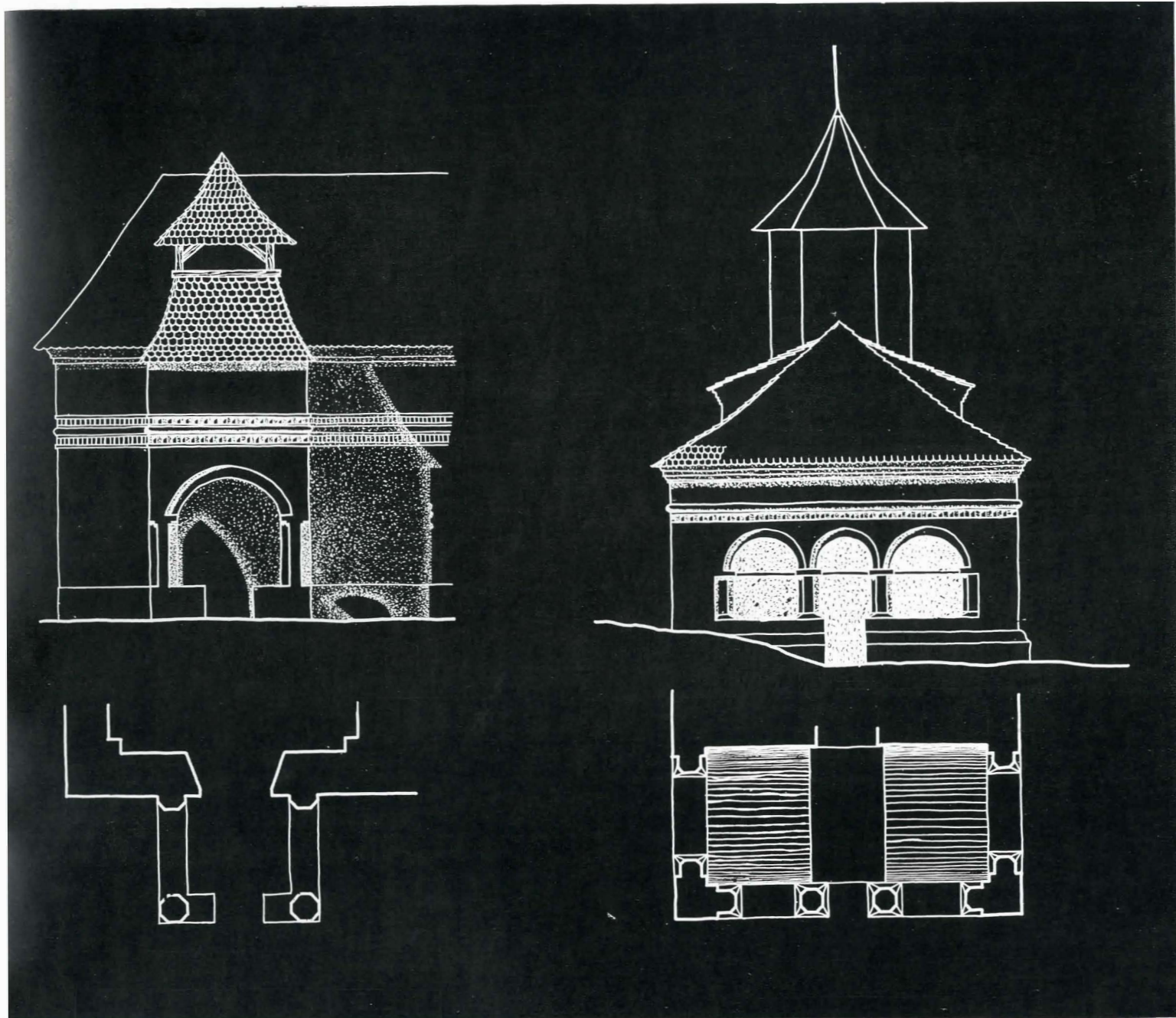

Fig. 25 a. Biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor. Pridvorul de pe fațada de sud și b. Biserica Sf-ții Arhangheli din Perșani. Fațada de vest.

Pentru pronaos și naos, soluția curentă de boltire devine ca-ta pe pandantivi. Doar în trei cazuri pronaosul prezintă alte rme de bolți, și anume: la Veneția de Sus — acoperit cu boltă muchii ieșite (fig. 20) —, la Veneția de Jos — boltit în leagăn, o travee centrală „a vela” și la Comăna de Sus în sistemul vela” (fig. 7).

Caracterul comun al sistemului calotelor pe pandantivi din onaos și naos îl constituie descărcarea pe patru arce, care se rijină pe pile de colț. În general, pandantivii și calotele sînt ngente la fața verticală a arhivoltei, dar sînt și cazuri cînd ar-volta este subliniată printr-o retragere (Copăcel — etapa ori-rară —, Perșani, Mîndra, Mărgineni ș. a.).

Tratarea calotei propriu-zise prezintă variante multiple, față soluția clasică cu plan de naștere circular și cu rază unică de rbură.

Prima variantă rezultă din modificarea planului de naștere nsformat dintr-un cerc într-o elipsă, formă pe care am întil-t-o la pronaosul bisericii Sf. Nicolae din Făgăraș. Acest tip are la pronaosul bisericilor din Perșani, Mărgineni și Streza-rțișoara, precum și la traveea adăugată în 1793 la naosul bi-ricii din Copăcel.

A doua variantă este cea întilnită la absida bisericii Sf. Nico-lae din Făgăraș, la care planul de naștere al calotei urmărește trilateralul de bază, curbîndu-se doar la colțuri, în dreptul ndantivilor. Ca atare, calota se aseamănă cu o boltă mănăsti-ască, cu muchii rotunjite. Această formă este utilizată pe plan

pătrat la șapte biserici¹⁰, iar o interpretare pe plan dreptunghi-ular apare la pronaosul bisericii din Mîndra.

A treia variantă, rezultată din execuția cu asize orizontale, scoase progresiv în consolă, o constituie forma trunchiului de piramidă, cu muchiile rotunjite, încheiat la partea superioară fie printr-o suprafață plană, fie printr-un segment de cilindru ori-zontal. Varianta apare la naosul din Mîndra (fig. 22), la pronaosul și naosul de la Cuciulata (fig. 17), la Șercăița, în naos (fig. 22) și la Sf. Nicolae din Comăna de Jos (pronaos și naos).

Pentru pridvoare, se utilizează exclusiv calota cu pandantivi decupați în aceeași sferă. Raza de curbură, foarte mare în raport cu latura pătratului de bază, face ca aceste calote să fie plate confundîndu-se cu bolți „a vela”. Așezarea turnului clopotniță pe pridvor implică compartimentarea în trei travee, prin inter-mediul arcelor dublouri și — în majoritatea cazurilor — calota plată apare numai pe traveea centrală, combinată cu bolți „a vela” sau semicilindrice, pe traveele laterale.

ARCADELE DINTRE PRONAOS ȘI NAOS

În vechea arhitectură locală, ca și la biserica mănăstirii din Sîmbăta de Sus, pronaosul și naosul sînt despărțite printr-un zid cu un unic gol de trecere.

¹⁰ Perșani—naos; Mărgineni—naos; Sf. Treime din Făgăraș—pronaos și naos; Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus—pronaos și naos; Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus—naos; Sîmbăta de Jos—pronaos și naos; Streza-Cîrțișoara—naos.

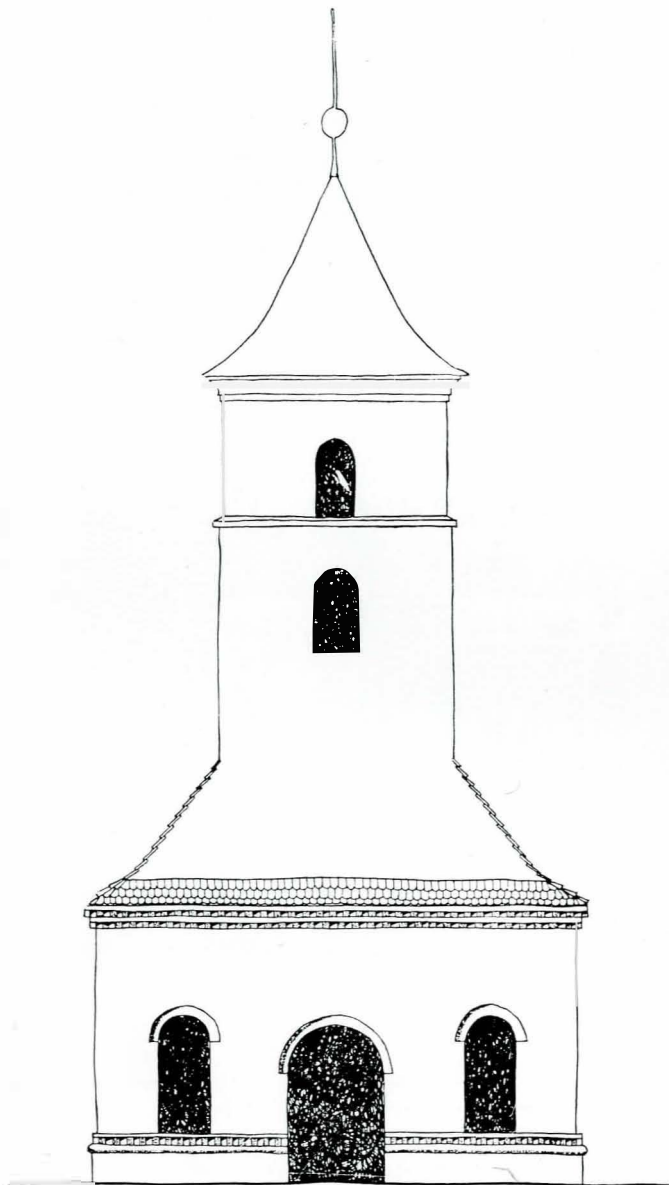

Fig. 26. a. Biserica Sf. Teodor Tiron din Simbăta de Sus. Fațada de vest.

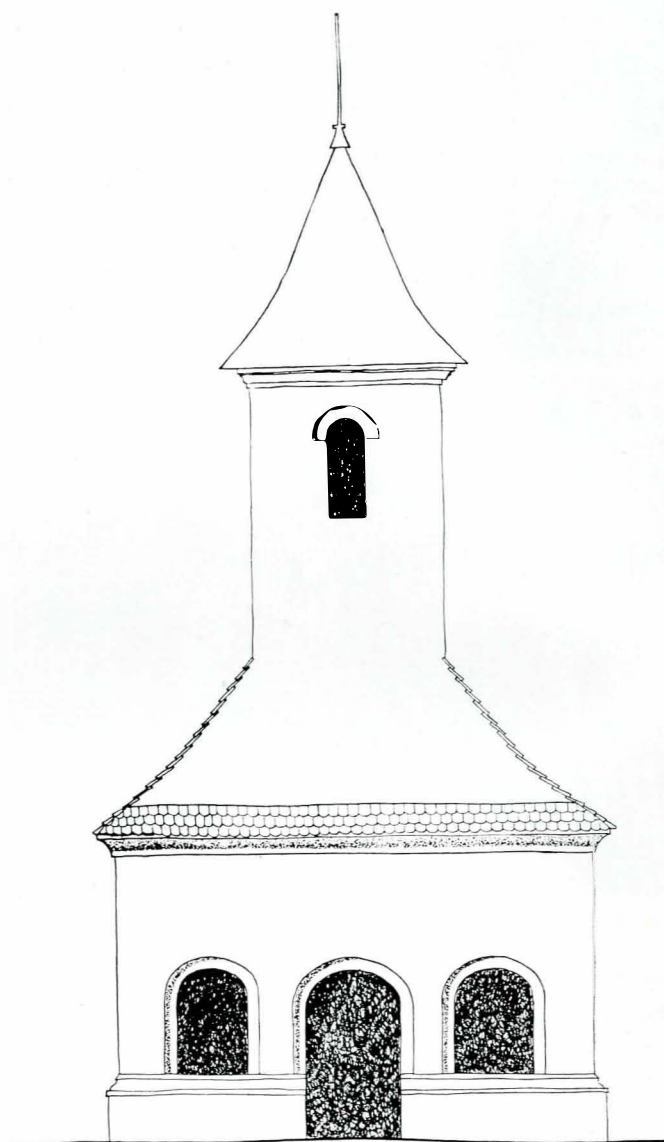
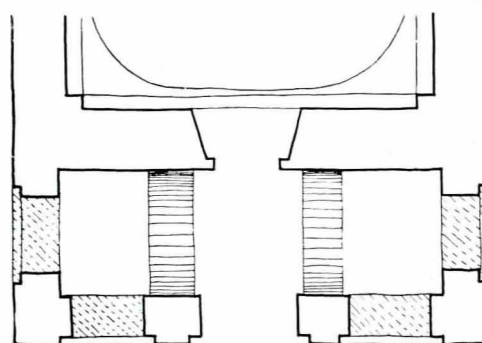
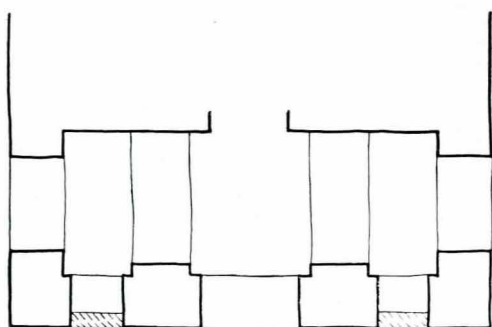

Fig. 26. b. Biserica Sf. Paraschiva din Cuciulata. Fațada de vest.

Apariția arcadelor între pronaosul și naosul bisericii Sf. Nicolae din Făgăraș determină generalizarea acestei din urmă soluții. În numeroase cazuri, arcadele despărțitoare au fost înlăturate ulterior: astfel s-a întâmplat la Cuciulata și Copăcel, la cele două biserici din Sîmbăta de Sus, la Perșani — unde s-au păstrat doar pilele angajate — și la Poiana Mărului. Din comparația suitelor de arcade conservate, constatăm însă că acest element, în aparență secundar, imprimă interiorului o notă specifică arhitecturii din Țara Românească.

Nici una din vederile acestor arcade nu se apropie ca desăvîrșire de imaginea bisericii Sf. Nicolae din Făgăraș (fig. 22a,b), care — de la concepția spațială pînă la cele mai mici amănunte — poartă amprenta unui clasicism rezultat dintr-o îndelungată evoluție. Este însă remarcabil modul personal în care meșterii locali — inspirați de modelul brîncovenesc — au înțeles să interpreteze, fără a copia, motivul arcadelor, integrîndu-l printr-o subtilă armonie în raportul de proporții ale fiecărui edificiu. Semnalăm, în acest sens, corespondența între arcadele scunde și linia turtită a calotei de la Ohaba, în timp ce elanul boltirii de la Veneția de Jos este subliniat prin supraînălțarea arcadei centrale. De asemenea, fantezia arhivolteilor de lățime variabilă de la Șercăița se regăsește în pitoreasca variantă a calotei în formă de trunchi de piramidă.

Depărtarea de prototipul pilei octogonale — reprodusă în forma de la Făgăraș doar la Calbor — se efectuează nuanțat, evoluînd de la simpla teșitură a muchiei pînă la adoptarea pilei pătrate sau chiar dreptunghiulare. Aceeași diversitate o prezintă tratarea impostei, redusă uneori la o simplă asiză scoasă în consolă sau suprîmată integral, precum și modul de subliniere a arhivolteilor. Un caz particular îl prezintă arcadele adăugate ulterior la Comăna de Sus, unde regăsim imposta cu cărămizi dispuse în formă de cruce la stîlpi de zidărie, cu secțiune circulară. Toate aceste fenomene — departe de a constitui un semn de decadență —, demonstrează forța creatoare și inventivitatea elementului autohton.

PRIDVORUL DESCHIS, ELEMENT DE FAȚADĂ

După cum am arătat anterior, pridvorul deschis este sugerat embrionar, încă din secolul al XVII-lea, la biserica Cuvioasa Paraschiva din Comăna de Jos (fig. 23), însă afirmarea lui ca accent dominant al compoziției se realizează în Țara Făgărașului prin pridvorul admirabil proporționat al bisericii brîncovenești Sf. Nicolae (fig. 24). Dispariția sau denaturarea construcțiilor ridicate sub influența acestui monument capital nu ne permite să analizăm în întreaga lui complexitate procesul de restructurare al concepției transilvănene despre fațada de vest, a cărei tratare ca zid plin a fost impusă în îndelungate secole de tradiție romanică și gotică. Totuși, puținele exemplare intacte și unele fragmente conservate ne permit să constatăm integrarea acestui element în arhitectura Țării Făgărașului, cu aceeași varietate și personalitate în interpretare pe care am întîlnit-o în capitolele precedente.

O interesantă tratare a pridvorului prezintă biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor (fig. 25a). De la Făgăraș se preiau pilele octogonale cu capitelul specific Țării Românești, arhivoltele retrase, dominate de brîul cu ciubuc și dinți de fierăstrău, precum și registrul masiv de zidărie de peste arcade. Dispunerea acestor elemente în cadrul unui pridvor cu o singură arcadă pe fiecare latură, care are în plus și o așezare singulară în plan, conferă monumentului o certă originalitate, accentuată și de foișorul de lemn actual.

Pridvorul cel mai bine conservat se găsește la biserica din Perșani (fig. 25b). Este vădită dorința de respectare a modelului din Făgăraș, manifestată și în așezarea turnului pe pronaos: se utilizează pila octogonală, arhivoltele retrase și brîul cu ciubuc încadrat de dinți de fierăstrău. Proporțiile adoptate sînt însă net diferite, exprimînd mediul sătesc în care a fost creată opera arhitectonică, fără încercări — sortite eșecului — de concurență cu ctitoria domnească. Inovațiile nu lipsesc, de altfel, în intercalarea pilor de colț, în simplificarea impostei și în introducerea unei baze cu planuri înclinate.

Pridvorul bisericii Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus, ale cărui arcade laterale au fost înzidite, reprezintă — cu toate denaturările suferite — una dintre cele mai interesante sinteze ale influențelor brîncovenești, grefate pe tradițiile locale (fig. 26 a). Diferențierea arcadelor de la Comăna de Jos este reluată cu o temperare care denotă efectul celui „dolce stil nuovo” introdus în Țara Făgărașului de ctitoriile brîncovenești. Așezarea turnului pe pronaos, racordarea lui prin planuri înclinate cu corpul bisericii și sublinierea volumului navei prin intoarcerea cornișei cu zimți pe fațada de vest, sînt soluții care conferă mo-

numentului un caracter de sine stătător, adînc înrădăcinat în trecutul istoric al ținutului căruia îi aparține și pe care îl reprezintă.

O compoziție similară, care nu prezintă însă proporția fericită de la Sîmbăta de Sus, se regăsește la biserica din Cuciulata, cu o schematizare relativă a detaliilor (fig. 26 b).

Sîntem aproape siguri că cercetarea paramentului la biserica din Mîndra va conduce la degajarea pridvorului originar, din care este vizibilă în prezent o singură arcadă înaltă pe fațada de sud, avînd arhivolta retrasă și care amintește prin proporțiile ei pridvorul de la Făgăraș.

T R A T A R E A P A R A M E N T U L U I

Din fragmentele surprinse într-o analiză care nu a implicat efectuarea de sondaje, se poate spera că cercetarea paramentelor acoperite de tencuiele ulterioare va oferi, în viitor, cele mai concludente manifestări ale influențelor din Țara Românească.

Valul neoclasic și eclectic, care a provocat denaturarea atîtor monumente din Țara Românească și Moldova în decursul secolului al XIX-lea, s-a abătut cu egală intensitate și asupra vechilor biserici românești din Țara Făgărașului, ascunzînd cornișele cu zimți sub profile inexpressive din tencuială, mutilînd brîiele și modenatura soclurilor sau distrugînd ancadramentele de piatră cu ocazia lărgirii golurilor. Cu toate aceste denaturări, elementele conservate permit să se constate puternica influență a ctitoriilor brîncovenești și originala interpretare pe care au determinat-o.

În stadiul actual al cercetărilor, decorul cu arcaturi și panouri dreptunghiulare de la mănăstirea Sîmbăta rămîne un caz izolat în Țara Făgărașului, repetîndu-se — ca și pentru tipul de plan al bisericii — fenomenul iradierii în afara limitelor acestui ținut. La biserica din Arpașul de Sus, nava prezintă un registru de arcaturi din ciubuce, întrerupt la racordarea cu zidurile mai scunde ale absidei, însă autenticitatea lor este îndoielnică, ținînd seama de inovațiile fanteziste ale pseudo-restaurării din 1943, cînd a fost modificată radical forma învelitorilor și cînd turnul clopotniță a primit o pretențioasă decorație cu ciubuce în stilul arhitecturii din Țara Românească.

Decorul exterior al bisericii Sf. Nicolae din Făgăraș rămîne determinant pentru evoluția concepțiilor locale privind compoziția fațadelor.

S O C L U L

O profilare de factură specifică Țării Românești a putut fi observată la biserica din Copăcel — etapa 1726 —, unde soclul este subliniat printr-un ciubuc. Spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea apare varianta originală a decorării soclului cu profile caracteristice brîului median. La biserica Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus, marginea superioară a soclului este delimitată printr-un ciubuc, deasupra căruia se află un șir de dinți de fierăstrău (fig. 26 a). La Veneția de Sus, un șir de dinți de fierăstrău, compus din două asize, se situează direct deasupra retragerii soclului (fig. 19).

B R Î U L M E D I A N

Nava bisericii Bunavestire din Copăcel a păstrat sub tencuielele urmele brîului compus dintr-un ciubuc încadrat de două șiruri de dinți de fierăstrău, dintre care cel superior este mai îngust (fig. 27). Profilele se întorc pe fațada de vest a pronaosului, dar nu au fost reeditate în etapele de adăugiri ulterioare.

La biserica Sf-ții Arhangheli din Calbor, brîul — compus dintr-un ciubuc, încadrat de două șiruri egale de dinți de fierăstrău — este aparent pe fațadele de sud și est (fig. 28), dar a suferit mutilări parțiale pe fațadele de nord și vest.

La Perșani, un brîu similar apare pe toate fațadele bisericii Sf-ții Arhangheli, dar șirul superior de profile cu forma dinților de fierăstrău este înecat în tencuiala executată o dată cu refacearea cornișelor.

C O R N I Ș E L E C U Z I M Ț I

Se întîlnesc la biserica Sf. Teodor Tiron din Sîmbăta de Sus — ascunse în parte prin profile trase cu șablonul și distruse pe fațada de vest — (fig. 18) —, precum și la a treia etapă de construcție (1797) a bisericii din Copăcel, etapă reprezentată prin turnul clopotniță. Atît la cornișă, cît și la retragerea de zidărie care delimitează nivelul parterului, turnul prezintă cîte două șiruri de zimți din cărămidă, fapt care ne permite să deducem existența în trecut a unei cornișe similare, nu numai la navă, dar și la adăugirea estică din 1793.

Aceeași deducție o facem și pentru celelalte monumente, la care sînt aparente elemente de pridvor sau de brîu cu dinți de fierăstrău, cu certitudinea descoperirii urmelor de zimți la cornișele bisericilor din Calbor, Perșani, Veneția de Sus și Adormirea Maicii Domnului din Sîmbăta de Sus.

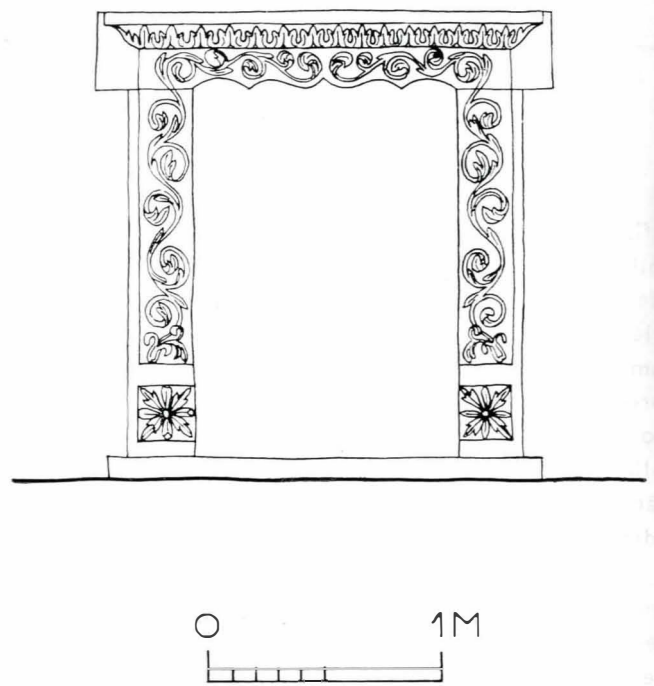
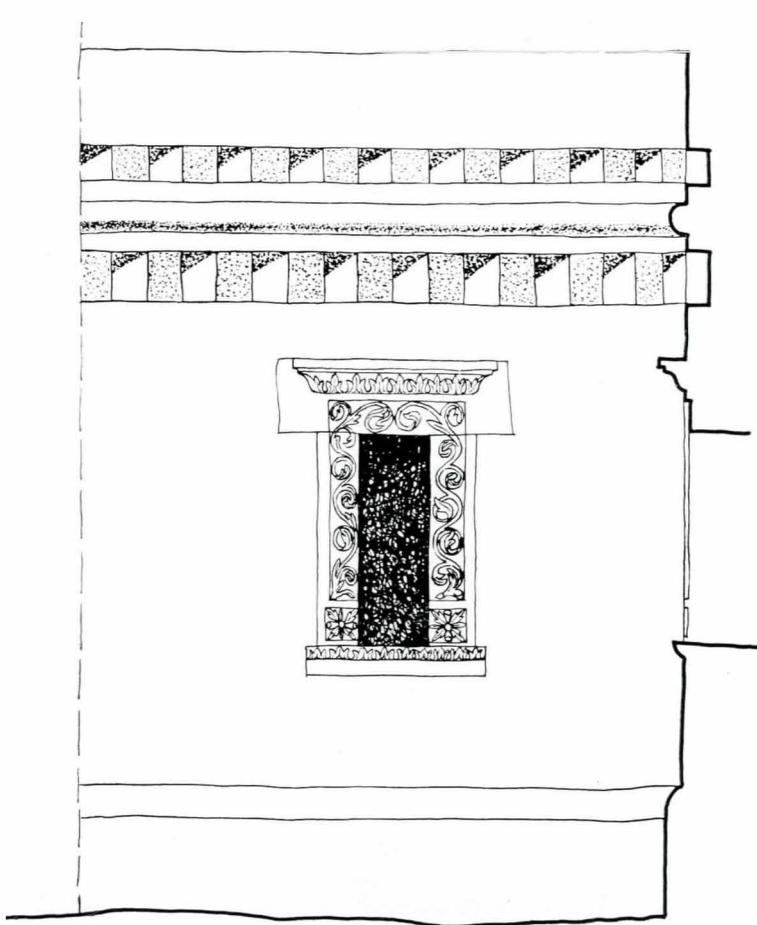
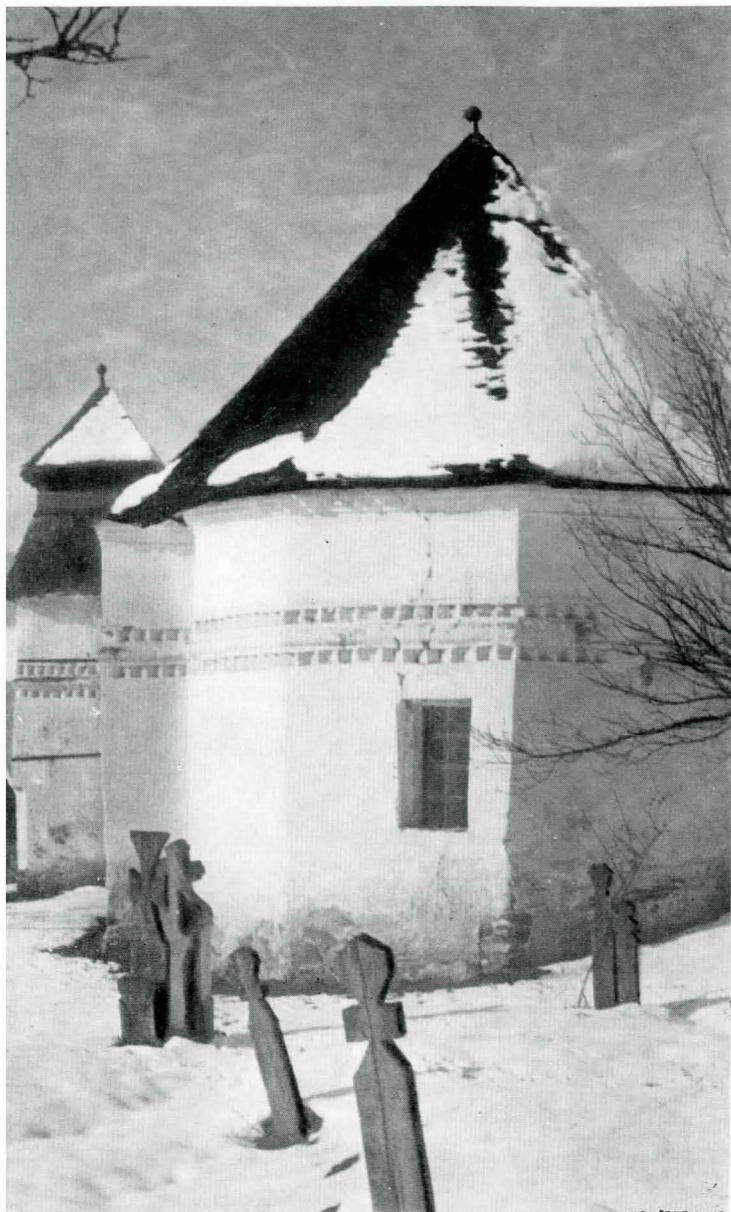

Fig. 27. Biserica Bunavestire din Copăcel. Detaliu de parament de pe fațada de nord și ancadramentul portalului de vest.

Fig. 28. Biserica Sf.ții Arhangheli din Calbor. Fațada de est.

În ceea ce privește *ancadramentele de piatră*, materialul conservat este foarte sărac și doar săpăturile arheologice vor mai putea aduce, eventual, la lumină unele fragmente mutilate. La Copăcel s-au păstrat în mod excepțional două chenare de ferăstră pe latura de nord și portalul de pe fața de vest a pronaosului, prezentînd toate o delicată decorație cu elemente florale, de factură brîncovenească (fig. 27). Avînd în vedere absența motivelor vegetale la biserica Sf. Nicolae din Făgăraș, putem presupune că modelul ancadramentelor de la Copăcel l-a constituit decorul floral al chenarelor de la mănăstirea din Sîmbăta de Sus, înlocuite astăzi cu interpretări schematice și inexpressive.

* * *

Studierea bisericilor românești de zid din Țara Făgărașului conduce la cunoașterea unei școli de arhitectură locală, cu o puternică personalitate, care se conturează sub imboldul ctitoriiilor brîncovenești, prelucrînd în forme noi tradițiile constructive din Țara Românească. Acest fapt extinde aria influenței bizantine în Transilvania și adaugă încă o demonstrație concretă a permanentei unități culturale a poporului român.

RÉSUMÉ

Durant tout le Moyen Âge, l'histoire du Pays de Făgăraș a été conditionnée par ses relations politiques et culturelles avec l'état féodal de Valachie (Țara Românească), fait reflété en particulier par l'architecture des églises roumaines de cette région.

Du XVème au XVIIème siècle, outre les constructions relevant exclusivement des traditions romano-gothiques locales (églises de Voivodenii Mari et de Săsciori), on constate la progression des influences byzantines, par l'intermédiaire de la Valachie: abside en hémicycle inscrit dans un polygone extérieur (à Viștea de Jos et à Comăna de Sus), exonarthex (pridvor) embryonnaire à Comăna de Jos. Mais c'est vers 1700, avec les églises édifiées à Făgăraș et au monastère de Sîmbăta de Sus, par le prince valaque Constantin Brîncoveanu, que se précisent les traits caractéristiques d'une véritable école d'architecture roumaine locale, qui réalise la synthèse des éléments byzantins greffés sur les traditions transylvaines.

Aux traditions romanes et gothiques—qui se sont perpétuées dans cette province jusqu'au XIXème siècle, en subissant des transformations d'ordre plutôt décoratif que structural pendant la Renaissance et le baroque—, il faut rattacher l'emploi de la nef unique, de l'abside polygonale (parfois même de l'abside en hémicycle) et de la tour-clocher, située dans la partie ouest de l'église.

Les influences byzantines déterminent l'emploi de la coupole sur pendentifs—même à l'intérieur des absides polygonales et dans des variantes qui évoluent jusqu'au tronc de pyramide—, la division de la nef par des arcades, l'adjonction de l'exonarthex, dominé—dans l'interprétation locale— par la tour-clocher et la décoration des façades par des corniches et des frises en dents-de-scie.

L'étude des églises roumaines du Pays de Făgăraș démontre l'extension au nord des Carpathes de l'aire d'influence byzantine et constitue une nouvelle preuve de la permanente unité culturelle du peuple roumain.

De-a lungul multimilenarei sale existențe, *homo sapiens* a fost sfișiat de două pasiuni contradictorii: pe de o parte o inepuizabilă dorință de noutate, de invenție, de proiectare în viitor, pe de altă parte un cald interes pentru trecut, pentru marile experiențe de viață consumate în timp. Fructificând cu înțelepciune ambele pasiuni, omenirea a știut să descifreze în echilibru calea progresului, exemplele trecutului dovedindu-se deseori stimulatoare și bogate în sugestii pentru generațiile tinere. Titanică și plină de strălucire, Renașterea italiană nu ar putea fi înțeleasă fără raportarea ei la antichitatea greco-romană, prețuită ca model ideal, ca punct de plecare spre noile aventuri ale spiritului.

Mai mult decât în oricare altă epocă istorică, în secolul XX împerecherea celor două pasiuni se consumă într-o permanentă tensiune dramatică, zguduită de exagerările extreme, de reciproce negări. Dar, dincolo de exagerările extremiștilor, este demn de subliniat faptul că omul secolului XX se dovedește capabil nu numai de incredibile expediții selenare, ci și de aducerea în actualitate, cu uriașe sacrificii colective, a marilor civilizații dispărute. Salvând ansamblul monumental de la Abu-Simbel de invazia apelor Nilului, participând cu emoție și devotament la opera de recuperare a valorilor florentine, omenirea contemporană s-a dovedit capabilă de o nouă solidaritate, fără echivalent în trecut. Mai mult decât oricând, valorile științei, culturii și artei au devenit un bun comun, pentru veghea cărora sînt solicitate tot mai multe energii, tot mai multe inteligențe. Nu ne va surprinde așadar să consemnăm că secolul XX are meritul de a fi inventat o nouă știință, pe care a înzestrat-o cu un complicat și costisitor aparat auxiliar: știința conservării și restaurării bunurilor de cultură, înțelegînd prin aceasta, potrivit definiției UNESCO, atît operele de artă păstrate în muzee cît și monumentele de arhitectură. Diferite organisme internaționale — ca ICOM sau ICOMOS —, de asemenea numeroase organizații și instituții naționale au în prezent sarcina de a smulge procesului de distrugere patrimoniul cultural-artistic lăsat moștenire de epocile anterioare, valorificînd în mod corespunzător acest patrimoniu în folosul unui public din ce în ce mai numeros. Pentru că o altă ciudată caracteristică a secolului nostru este și aceea de a fi inventat turismul de masă cu milioanele sale de adepți, recrutați atît din rîndul studioșilor cît și din rîndul oficanților pe terenurile de sport. Pentru acest public, pentru care uneori nu este nici o diferență în „a face creasta Făgărașului” și „a face mănăstirile din Oltenia”, pentru acest public eteroclit dar oricum dornic să vadă și să cunoască, muzeele și monumentele au cîștigat nemăsurat în interes, devenind uneori puncte de irezistibilă atracție.

Chiar dacă volumul lucrărilor este departe de a satisface dorințele noastre, trebuie să recunoaștem că se restaurează mai mult decât odinioară și că răspunderea față de actul restaurării este din ce în ce mai mare. Fiind depășite fazele experimentale, în prezent, în mai multe țări ale lumii se fac eforturi pentru nuanțarea tehnicilor de conservare și punere în valoare, de asemenea pentru precizarea raporturilor de vecinătate și de interdependență dintre preocupările cu conținut similar. O asemenea precizare de raporturi pare să devină necesară și în cazul muzeelor și monumentelor.

Este un fapt binecunoscut acela că istoriile de artă au fost întotdeauna obligate să recunoască unitatea reală dintre arte, unitate cristalizată de cele mai multe ori — în orice caz în cele mai bune epoci — în iurul arhitecturii.

În vestitele sale „Vieți...”, Giorgio Vasari se simțea dator să asocieze în mod egal pe pictori, pe sculptori și pe arhitecți găsind cuvinte de laudă pentru fiecare disciplină în parte. De fapt, el nu era un inovator; în antichitate, Pausanias nu procedase altfel, în mod firesc artele fiind considerate ca formînd o mare, dar perfect unitară familie.

Ar putea să-i pară bizară cititorului acestor rînduri insistența cu care sînt readuse în discuție fapte în general binecunoscute. Scopul mărturisit al acestei pledoarii este acela de a lichida nefastele urmări de ordin teoretic și practic cauzate cîndva de o pripită măsură administrativă, azi din fericire caducă. Ne referim la faptul că vreme de peste 20 de ani problema monumentelor de arhitectură a fost în mod neinspirat desprinsă din contextul firesc al faptelor de cultură și artă, fiind lăsată în seama constructorilor și urbanistilor. Consecințele sînt astăzi binecunoscute, cea mai gravă dintre toate fiind subevaluarea monumentelor istorice înțelese în complexa lor realitate: documentar-culturală, arhitectonică și artistică. Ani de-a rîndul principala activitate de restaurare a fost orientată numai asupra părții de arhitectură a monumentelor, fiind neglijate picturile murale, sculpturile monumentale, mobilierul, patrimoniul aferent care intră în compunerea personalității istorice și artistice a acestora. În fapt, consecințele negative s-au înregistrat pe două planuri distincte: în primul rînd au avut de suferit monumentele, în al doilea rînd a avut de suferit însăși școala de restaurare, prin dezvoltarea ei unilaterală, prin hipertrofierea unor anumite funcțiuni. Dar cea mai grea consecință privea concepția de ansamblu a patrimoniului nostru de cultură, înțeles pe o bază din ce în ce mai îngustă, datorită amputării fundamentalului capitol pe care îl reprezintă monumentele. În prezent, o dată cu trecerea Direcției Monumentelor Istorice în cadrul Comitetului de Stat pentru Cultură și Artă s-a creat posibilitatea anulării falsei dihotomii, a refacerii unității firești a patrimoniului nostru cultural-artistic. În cadrul acestui proces, care se află încă în curs, una dintre problemele care ne preocupă este aceea a cooperării dintre muzeografi și restauratori, a precizării răspunderilor ce revin muzeelor în cadrul permanentei acțiuni de conservare și valorificare a patrimoniului cultural-artistic.

Pornind de la ideea, care ni se pare axiomatică, a deplinei unități a patrimoniului cultural-artistic, considerăm că este necesară stabilirea unei metodologii comune cu privire la cercetarea, conservarea, restaurarea, punerea în valoare și popularizarea tuturor operelor care compun acest patrimoniu, indiferent de natura lor, indiferent de faptul că ele se păstrează în muzee sau se păstrează în teritoriu sub formă de monument sau de obiecte aferente acestuia. Stabilirea unei asemenea metodologii, care reclamă asigurarea unui cadru administrativ și juridic corespunzător, trebuie să formeze obiectul unui ansamblu de legi și dispoziții de aplicare, cu îndelungată perspectivă în timp pentru statornicirea acestui domeniu bîntuit multă vreme de poziții contradictorii.

Știind că rolul fundamental în domeniul restaurării monumentelor revine Direcției Monumentelor Istorice, care dispune de un select corp de specialiști, este necesar să se precizeze rolul muzeelor în largă acțiune de păstrare și valorificare a acestora. În cele ce urmează, vom avea în vedere nu numai situația actuală, ci și perspectivele de viitor, în legătură cu organizarea teritorială a cercetării și valorificării patrimoniului cultural-artistic.

În urma reformei administrative din anul 1967 teritoriul României a fost împărțit în 39 de județe, o unitate administrativă independentă fiind formată de municipiul București. În toate aceste județe există mai multe unități muzeistice, unele puternic dezvoltate și cu îndelungată tradiție științifică, altele în curs de reorganizare, de conturare a profilului și perspectivelor lor de dezvoltare. Încă de acum, în fiecare județ a fost precizată principala unitate muzeistică, care îndeplinește atribuțiile de muzeu județean. Această calitate implică nu doar un rang administrativ, ci și răspunderi cu privire la cercetarea științifică a teritoriului județului, chiar dacă prin tradiție muzeul respectiv are o arie de cercetare mai largă. Pentru a exemplifica vom spune că Muzeul din Oradea, care este principalul muzeu al județului Bihor, constituie principalul instrument local de cercetare și valorificare a patrimoniului cultural-artistic, în diferitele sale forme de prezentare. Muzeografiile din secția de artă populară și etnografie sînt interesați nu numai de cercetarea materialelor intrate în depozitele muzeului; ei sînt în mod vital interesați să cunoască îndeaproape patrimoniul păstrat în întreaga țară a Crișurilor, în cîmpul lor de preocupări intrînd laolaltă, alături de obiectele mobile (ceramică, țesături, mobilier), monumentele de arhitectură populară, unele dintre acestea fiind vizate să intre în componența muzeului satului bihorean. În mod similar activează muzeografiile din secția de istorie a aceluiași muzeu, preocupați nu numai de studiile de arheologie și istorie documentară, ci și de cercetarea monumentelor istorice din județul Bihor, preocupările acestea fiind concretizate în studii de autentică valoare științifică. Exemplul dat pentru județul Bihor poate fi extins cu ușurință, întrucît numeroase sînt muzeele care îndeplinesc deja rolul de cercetători și trezoreri ai patrimoniului cultural-artistic din întregul județ în cadrul căruia își desfășoară activitatea. Așa se întîmplă în județul Alba, în județul Covasna, în județul Bacău, în județul Tulcea, în județul Timiș, în județul Mehedinți, peste tot unde muzeele locale dispun de o anumită tradiție. Dar tradiția aceasta promite să se înrădăcineze pretutindeni, semnificativă fiind bogăția inițiativelor și eficiența lor în unele județe tinere, de exemplu Dîmbovița, Vîlcea și Sălaj, județe în care rolul științific al muzeelor a urcat în ritm alert treptele autorității. Așa cum remarcam și cu alt prilej, în toată țara activitatea muzeistică a căpătat un caracter exploziv; au fost obținute numeroase localuri noi însumînd zeci de mii de metri pătrați, au fost obținute importante mijloace pentru reorganizarea expozițiilor de bază în condiții științifice dintre cele mai ambițioase, pe măsura exigenței sporite a numărului tot mai mare de vizitatori. Au crescut în același timp posibilitățile editoriale ale muzeelor, ceea ce a permis și publicarea unui mare număr de studii cu privire la monumentele istorice, la zestrea lor cultural-artistică. Muzeele din Suceava, din Turnu-Severin, din Constanța, din Sighet și multe altele au publicat în volume independente monografiile de monumente istorice, ghiduri ale acestora, îndrumare pentru vizitatori. În mod firesc, activitatea muzeelor a cuprins în aria sa monumentele istorice, considerate ca obiecte de muzeu, păstrate „in situ”. Faptul este cu atît mai explicabil cu cît nu puține sînt monumentele care păstrează și azi importante opere de artă plastică și decorativă, constituite în colecții vizabile. Uneori muzeele mănăstirești au o importanță națională, renumele lor ajungînd chiar pînă departe dincolo de hotarele țării, ca în cazul muzeului de la Putna.

Necesitatea recunoașterii unității funcționale dintre muzee și monumente s-a conturat și în legătură cu acțiunea, care trebuie să înceapă, de repertoriere științifică a patrimoniului. Din discuțiile ce au avut loc între factorii de răspundere reprezentînd Institutul de Istoria și Teoria Artei, Direcția Studii din Departamentul Cultelor, Direcția Monumentelor Istorice și Direcția

Muzeelor din C.S.C.A. s-a desprins în mod evident cadrul problematic perfect unitar, care adună într-un singur tot cele două domenii în aparență deosebite: muzeele și monumentele.

Considerarea unitară a patrimoniului cultural-artistic așază în fața instituțiilor muzeale un program de activitate complex, care nu se mai poate limita doar la acțiuni spontane, oricît de inspirate ar fi ele. Pornind de la realitatea obiectivă că muzeele alcătuiesc cea mai vastă și mai densă rețea de cercetare a teritoriului, că ele însumează peste o mie de specialiști de diferite categorii, că dispun de importante mijloace pentru popularizarea propriului patrimoniu și a patrimoniului monumental, considerăm firesc ca între atribuțiile lor permanente să figureze cercetarea și supravegherea monumentelor din raza proprie de activitate, semnalarea cu promptitudine a tuturor vătămarilor produse acestora. În planul de activitate științifică a muzeelor va trebui să existe un capitol permanent privitor la monumente, atît cele istorice cît și cele de arhitectură populară; de asemenea vor trebui prevăzute studii asupra valorilor artistice aferente monumentelor. Sub egida științifică a muzeelor județene va trebui organizat controlul periodic al monumentelor, semnalîndu-se Direcției Monumentelor Istorice eventualele stricăciuni sau abuzuri de folosință.

Nu vom încerca să epuizăm aici toate aspectele posibile ale cooperării științifice și administrative dintre Direcția Monumentelor Istorice—ca instituție centrală de restaurare—și muzee—ca unități de cercetare științifică și păzitoare ale patrimoniului cultural-artistic. Ni se pare însă neîndoielnic că numai în temeiul unei asemenea cooperări pasionate și judicioase se va putea asigura climatul necesar cercetării și punerii în valoare a tezaurului nostru de cultură.

Au trecut peste o sută de ani de cînd Alexandru Odobescu iniția, prin Academia Română, inventarul monumentelor și patrimoniului artistic din România. Dispersarea forțelor, tendințele centrifuge explică grava întîrziere în care ne aflăm, faptul că nici pînă astăzi nu a fost realizat un repertoriu științific al patrimoniului nostru cultural. Cooperarea amintită mai sus ar putea garanta, în sfîrșit, realizarea unui asemenea repertoriu a cărui lipsă este adînc resimțită deopotrivă de istorici ca și de istoricii de artă. Durerioasa desprindere a monumentelor istorice din familia lor firească a patrimoniului de cultură a luat sfîrșit. Însuși acest Buletin, a cărui reparație a fost inițiată de Direcția Muzeelor este o mărturie a legăturilor structurale care există între muzee și monumente.

În procesul de consolidare a culturii românești contemporane, cunoașterea tot mai adîncă și mai nuanțată a trecutului cultural-artistic este chemată să joace un rol tot mai important. În această nobilă operă, conlucrarea dintre muzeografi (istorici, etnologi, istorici de artă) și restauratori (arheologi, arhitecți, constructori, ingineri etc.) promite să fie dintre cele mai rodnice. În spiritul acestei conlucrări unitatea dintre muzee și monumente va deveni o realitate.

RÉSUMÉ

L'article soulève la question de la relation fondamentale qui doit exister entre les musées et les monuments historiques comme des parties composantes du notre patrimoine culturel-artistique.

En vue de ce desiderata, l'auteur souligne le rôle qui revient aux musées districtuels, comme des institutions qui „forment la plus vaste réseau de recherche du territoire” en l'étude, la conservation et la vulgarisation des monuments historiques et des valeurs artistiques afférentes.

On met en relief aussi l'idée de la nécessité d'une étroite collaboration entre les différentes autorités qui rendent compte aux problèmes communes des musées et des monuments (l'Institut d'Histoire et de la Théorie de l'Art, La Direction des Musées, La Direction d'Étude dans le Département des Cultes) sur le plan de la recherche et de la surveillance des monuments et notamment en vue de constituer le répertoire scientifique des nos biens culturels.

MONUMENTELE ȘI OMUL CONTEMPORAN

OLGA MĂRCULESCU

DEFINITORII pentru identitatea istorică a poporului care le-a creat, civilizația și cultura lui se concretizează într-o succesiune de monumente. Efort colectiv sau individual, monumentul sintetizează, în coordonate caracteristice, apartenența la un anume spațiu geografic, purtând însemnele unui anumit timp istoric, revelând un anume ethos, într-un anume stil. Document de autenticitate a unei trăiri istorice milenare, monumentele unei țări ca România sînt în multiple sensuri mijlocul direct de atestare a unor etape din dezvoltarea economică, socială, culturală. Totodată, ele întrucoapează puterea de creație și de convergență a poporului, stabilind tot atîtea arcade peste veacuri, într-o fizionomie proprie, de *specific național*.

De la ruinele Sarmizegetusei dacice sau ale podului lui Apollodor, la metopele de pe Tropaeum Traiani, de la Adamclissi; de la mănăstirea Cozia, străjuită de voievodul Mircea în costum de cruciat, la lăcașurile de glorie și smerenie ale lui Ștefan cel Mare, la Voroneț și, apoi, la Trei Ierarhii vasilieni; de la castelul Corvineștilor și Cetatea Făgărașului la ctitoriile brîncovenești; de la Turnul Colței la Palatul Mogoșoaiei, pînă la „Masa tăcerii” și „Coloana nesfîrșită” de la Tg. Jiu ale lui Brîncuși — iată doar cîteva puncte de foc pentru restituirea și rețrăirea istoriei acestui popor atît de armonios așezat în patria lui carpato-dunăreană, atît de unitar în varietatea expresiei sale, atît de pregnant în linia profilului său, ctitorit veac după veac pe o matcă europeană, făurindu-și, la răscrucea atîtor civilizații și interferențe de culturi, acea personalitate originală căreia confruntarea veacurilor, într-o specifică dialectică a împrejurărilor istorice, i-o va afirma și o va impune ca a sa, în tot ceea ce numim civilizație materială și spirituală.

Scriind despre un „apriorism românesc” (într-un articol cu același titlu, pe care într-o nimeni n-avem a-l recepta ca termen mistic etnicist), Lucian Blaga pleda pentru existența unei „matrici stilistice românești”. Mod de a confirma o spirală a evoluției dialectice căreia i se cuvine un început și un impuls care să-i înscrie o dinamică. „Examenul atent și stăruitor al culturii noastre populare — scria autorul Trilogiei culturii —, ne-a dus la concluzia reconfortantă despre existența unei matrici stilistice românești. Latențele ei, întrezărite, ne îndreptătesc la afirmațiunea că avem un înalt potențial cultural. Tot ce putem ști, fără temerea de a fi dezmințiți, este că sîntem purtătorii bogății ai unor excepționale posibilități. Tot ce putem crede, fără de a săvîrși un atentat împotriva lucidității, este că ni s-a dat să luminăm cu floarea noastră de mine un colț de pămînt. Tot ce putem spera, fără de a ne lăsa manevrați de iluzii, este mîndria unor inițiative spirituale, istorice, care să sară, din cînd în cînd, ca o scînteie, și asupra creștetelor altor popoare”. (E.L.U., 1969, p. 258).

Cronică de epocă, monumentul istoric, înfruntînd veacurile, își pierde treptat efemeritatea lui utilitară, păstrînd numai forța simbolului său. Funcția lui materială, inițială, devine un subordonat istoric; ceea ce impresionează, peste trama anecdotică, fiind în primul rînd încărcătura lui spirituală, semnificată de măiestria, de puterea creatoare a unui popor. Astfel, monumentul se înscrie cu propria-i identitate în tezaurul cu care cultura însăși se instituie în istorie.

Fiecare națiune, fiecare epocă și-a creat și-și creează monumentele sale. În ele se recunoaște, cu ele se confruntă în pereșitate. De aici necesitatea de trăire în *conștiința istorică* și, ca atare, de înscriere a monumentelor ca un relief al geografiei noastre spirituale. Altfel spus, noțiunea de „monument istoric” se cere, poate, chiar reinventată, iar monumentul însuși, reconsiderat.

ÎN ACEASTĂ ncuă și largă deschidere de referințe, noțiunea de „monument” pune cîteva probleme de stringentă actualitate: 1. Monumentul în raport cu intensificarea industrializării și a cerințelor contemporane; 2. Monumentul în strînsă relație cu

difuzarea culturii în mase. Turismul; și 3. Administrarea monumentelor.

Astfel concepută, noua politică de conservare, de valorificare și de promovare a monumentelor istorice în conștiința publică, implică un complex de măsuri și inițiative care privesc îndeaproape însuși „Buletinul” nostru. De unde necesitatea solicitării, asidue și pertinente, a opiniei specialiștilor, la care să se adauge stimulator expresia manifestării de interes și de grijă cetățenească din partea consiliilor populare, a școlilor, a oamenilor de bunăvoință din cele mai variate și mai largi cercuri ale obștei. Anchetă, mese-rotunde, scrisori către redacție, informații și opinii culese „la fața locului”, semnalări critice la adresa autorităților de resort, — acestea ca și alte forme ale unui tot mai viu interes pentru monumentul istoric, se impun pentru veridicitatea, autenticul restaurării, pentru o cît mai chibzuită conservare, pentru o cît mai vie operă de popularizare a valorii și semnificației lui.

SE ÎNȚELEGE că îndatoririle „Buletinului” în această pe cît de vastă pe atît de stringentă acțiune s-ar pierde în iluzii și promisiuni fără o lucidă considerare a realității de fapt. Mai întîi, este o chestiune de climat, de *climat cultural*. În crearea și promovarea lui, favorabilă monumentului istoric, trebuie ținut seama de însăși repercusiunea — dialectic într-un tot explicabilă — pe care o poate avea practica de „înnoire”, de „actualizare”, care devorează trecutul istoric, sărăcindu-l, desfigurîndu-l. Exemple ale „actualizării”, sînt prea multe și prea multe dure-roase. În numele acestui mare „A” a fost dărîmată Academia Mihăileană din Iași și biserica lui Matei Basarab din Galați. La fel poarta fostei Curți Domnești din Iași, împreună cu zidurile de incintă și fîntîna. Este isprava „înnoitoare” a organelor locale de la finele anului 1963, al căror zel distrugător a fost oprit din fericire la timp. căci altfel nu se știe pînă unde s-ar fi extins nedorita lor prezență în urbanistica locală. Or, cum se poate justifica „prefacerea” de materiale de la Amfiteatrul Sarmizegetusei, de la castrele Hinova și Răcari, sau de la Palatul din Hîrlău? Recuperarea nu mai este posibilă, dar evitarea unor astfel de greșeli se impune cu hotărîre.

Vasta acțiune de sistematizare urbană, de construcție edilitară, stă sub semnul edificării socialiste, este o parte integrantă a ei. Industria are nevoie de spațiu, reprofilarea demografică a orașelor impune resistemizarea pretutindeni, ca și crearea de noi orașe, de noi artere, pentru a face față circulației în acest „secol al vitezei”.

Soare, echilibru, armonie; spații verzi, clădiri tridimensionale mult întinse pe verticală, cu jocuri de lumină, aer — toate acestea sînt de înțeles, ne bucură pe fiecare în parte și pe toți împreună.

Dar de ce, în numele alinierii unui bulevard să se frîngă o stradă sau un ansamblu cu pitoresc și tradiție? De ce un spațiu verde să ia locul unei clădiri de la sfîrșitul secolului trecut, sau un bloc „turn” să îngroape importante vestigii ale trecutului, cînd, cu mai mult efort de chibzuită, într-un spirit de armonizare cu exigențele prezentului, se pot căuta, și găsi, soluții adecvate? E adevărat, poate unele străzi, chiar cartiere întregi, nu corespund nici pe departe parametrilor de salubritate modernă, sînt urîte și lipsite de orice atribut edilitar; poate că o anume parte dintr-un anume sat trebuie radical transformată pentru a face loc pe acolo unei artere de circulație sau, pur și simplu, pentru a da oamenilor locuințe sănătoase și confortabile. Noțiunea de *reconstrucție* capătă în aceste circumstanțe o cu totul altă dimensiune. Dar dacă în chiar asemenea perimetre ale vechiului ce trebuie demolat se află și ceea ce denumim „monument istoric”, dacă tocmai într-un asemenea spațiu, urban sau rural, Istoria și-a ales cîndva un loc de proiectare al ei în veșnicie, dacă specificul „regional”, cu atribute de „național”, se întrucoapează în vreo uliță, care reamintește un întreg trecut — atunci cruțarea unei

mărturii istorice se propune de la sine. Edilii de astăzi trebuie să găsească o soluție pentru a încorpora noului ceea ce este vechi, dar definitiv. Să ne gândim — între altele — ce ar fi devenit centrul Brașovului dacă — așa cum se și inițiasă cândva — s-ar fi demolat Palatul vechii primării?

„Frumoase“ sau „urite“, monumentele își găsesc puterea morală în raport cu evenimentele, activitățile sociale, sau personalitățile pe care le evocă. Este suficient să amintim centrul istoric al orașului Sighișoara, centrul Slatinei sau străzile breslașilor din Sibiu, sate din Gorj, Maramureș, Vrancea sau Suceava; și nenumăratele clădiri (ale căror plăci comemorative sînt trecute cu vederea), statui, busturi.

POATE reconstruim din vechi ceva cu totul nou, trainic, confortabil. Dar *monumentul*, artă și știință în același timp, își cere drepturile și, mai cu seamă, prioritatea *originalului*.

Avînd posibilități de „înștiințare“ mai reduse decît muzeul, mizînd în primul rînd pe impresia vizuală, pe afect și, în cele din urmă — și în funcție de acestea —, pe stîrnirea interesului științific, monumentul își cere conformitatea cu *adevărul* lui. Altfel, ceea ce recăpătăm, ceea ce „restaurăm“, e un „pseudo-monument“, o machetă de mari dimensiuni.

E valabil oare ceea ce susținem doar pentru „marile“, „incontestabile“ monumente? Dimpotrivă! Adeseori tocmai monumentul modest în proporții — caracteristic în genere arhitecturii noastre —, monument ce nu-și reclamă cu stridență valoarea, contribuie la acea notă de adevăr și de specific care — pe ansamblu — ne revelează, ne definesc.

În salvarea și valorificarea unor asemenea monumente se pune problema păstrării unui *cadru adecvat* — în măsura în care este cu putință (și este, de foarte multe ori), problema raporturilor diverse între: om-construcție, construcție-natură, construcție-monument, om-monument. Sînt raporturi fără de care firele unei creativități unice nu se pot lega. Tradiția populară ne dă exemple de astfel de urzeală fină, într-o arhitectură în care peisaj și ziduri nu se despart, ci se unesc în inextricabilă armonie.

În sprijinul afirmațiilor noastre, ca exemple de înțelegere modernă și complexă a noilor cerințe, stau cele două mari proiecte de amenajare a unor zone de agrement la Deva și Baia Mare. Desfășurîndu-se pe o suprafață de 90 ha, pornind de la poalele Cetății spre Mureș și încorporînd vechiul parc al Devei, proiectul prevede mijloace cît mai variate de destindere. Proiectul băimărenilor este deosebit de interesant tocmai pentru felul de armonizare cu peisajul, într-o vastă perspectivă către munți.

De ce atunci, încă atîtea cazuri de totală neglijare a *cadrlui* unui monument istoric? De ce grădina cu arbori din jurul Hanului Domnesc din Suceava (în prezent — e adevărat — un modern muzeu etnografic) a trebuit să fie distrusă? Tăierea arborilor din jurul Hanului a fost aici mai necesară decît de la Grădiștea Muncelului, unde — dimpotrivă — creșterea excesivă a vegetației degradează rapid complexul arheologic? Dar zidurile Curții Domnești din Iași, ruinate și părăsite, degradate în plus prin adosarea unor gospodării cu totul necorespunzătoare?

Răspunsurile, se pare, încep să vină.

O ALTĂ caracteristică a etapei contemporane este îmbinarea clădirilor moderne și a diferitelor forme de artă plastică în noile ansambluri spațiale monumentale. Tehnica și elementele ei au cîștigat supremația și arta devine mai dinamică, luînd forme și valori estetice ce duc spre o mai largă accesibilitate. Ne angrenăm astfel într-o muncă de mare răspundere față de noi — urmași — și cei ce ne vor urma. „Un muzeu în aer liber! El va crea desfășurarea spațială a unui sentiment general al epocii... Sub semnul măreț al lui Brâncuși (...), lucrările să spargă aerul, să fie o întrecere în arenă, unde să avem ca rezultat o desfășurare amplă a talentelor noastre, o prefigurare a viitoarelor monumente ale țării“, se exprima un grup de artiști plastici în *Contemporanul* (1969).

Oferind norme de viață, precepte etice și idei estetice, arta nu poate exista fără public. Însingurarea unui artist ar duce la dispariția lui. Căci arta vine de la public și este receptată de public. Astăzi, în noile raporturi ale artei, rolul ei se schimbă, circulația ei este mai mare. Se vorbește azi tot mai mult de o „civilizație a imaginii“ — și artele plastice pot consacra de pe acum modelele estetice.

Publicul, format din toate categoriile social-intelectuale, trebuie *educat sistematic* spre gustul unei arte autentice. Or, cea care vine cel mai mult și, poate, mai direct, în contact cu publicul este arta monumentală, *monumentul*. Trebuie ruptă bariera care există între monument și cel care-l privește. Oricine trebuie

să beneficieze de cunoașterea tezaurilor de artă ale țării, cu conștiința că monumentele îi aparțin. În acest scop, o difuzare cît mai largă în rîndul populației, pentru cei „mari“ și „mici“, care să urmeze o cunoaștere mai profundă, o apreciere mai exactă, devine din ce în ce mai necesară. Astfel n-am fi fost puși în situații jenante aflînd de ciudate utilizări date unor monumente de mare valoare: Palatul de la Potlogi a devenit magazie; Castelul Brîncoveanu din Sîmbăta de Sus — depozit de cereale; sau: ruinele vechii biserici ale mănăstirii Moldovița — devenite adăpost pentru vite ca și biserica de la Rîul Morii, Hunedoara. Sau: ne-am putea feri de neglijențe în conservarea și restaurarea unor monumente pentru care se cheltuiesc bani, muncă și trudă.

PRINTRE importanțele cuceriri ale omului contemporan este apariția timpului liber — „civilizația timpului liber“, cum circulă astăzi termenul. Ea implică spontaneitatea și personalitatea contactelor între oameni, descoperind echilibrul între *munca-personalizată* și *timpul liber-personalizant* (cum declara Jean Fourastié în „Le Figaro littéraire“, 1970).

Aici, laolaltă, ca turist sau nu, omului îi trebuie trezit interesul, lărgită baza informativă. Așa cum, de altfel, se și realizează datorită revoluționării sistemelor de comunicație; radio, televiziunea, presa, sînt tot atîtea canale de continuă revărsare de informații. Dar receptarea operei vii de artă trebuie să-i redea esențialul; auditorul-privitor să înțeleagă care este nota distinctivă a epocii respective, să perceapă și dincolo de simpla anecdotă! În ce privește turismul, cu mijloacele sale mereu îmbogățite, fie el turismul individual, fie cel de masă, ambele modalități trebuie să tindă la *turismul de calitate*. În noua concepție, turismul nu este numai o plăcere ci, conștient sau nu, un studiu, o muncă permanentă de dezvoltare culturală. În cadrul acesteia turismul trebuie să-și afle o finalitate în echilibrul celor vizitate — capodoperele trecutului stînd alături de realizările epocii noastre. Felul cum se trece în fugă pe lîngă monumente, de cele mai multe ori, ar dovedi mai degrabă lipsă de interes și cunoaștere. Credem că o legătură mai strînsă între oficiile naționale de turism și direcțiile de protecție a monumentelor ar remedia situația.

Așadar, ce putem din bogăția noastră oferi turistului, ce implică aceasta?

În primul rînd, forme cît mai bogate de *popularizare* a unor interesante centre monumentale-muzeale, a căror faimă a trecut granițele. Ghiduri în românește și limbi străine, la îndemîna oricui, ieftine, atrăgătoare, precise, ușor de mînuit. Orice punct turistic, orice hotel sau gară să cuprindă o adevărată documentație, între care, bineînțeles, harta orașului, a județului, cu monumentele și muzeele sale, cu principalele căi de acces, să nu lipsească. Apoi ghidul să ofere cu promptitudine și competență sugestii de program pentru timpul liber al turistului, indicîndu-i, recomandîndu-i locuri cu specific și interes. Albumul de fotografii — fie asupra unui singur monument, fie a mai multora, cuprinse și grupate pe teme diverse —, cărțile poștale, seturile de ilustrate, cît mai variate, pînă la micul obiect de artizanat — „spre amintire“ —, toate, s-au dovedit, sînt deosebit de instructive și cu o mare forță de răspîndire. În sfîrșit, corolar cerințelor noastre, un *buletin informativ* al muzeelor și monumentelor n-ar fi lipsit de ecou.

O cale plăcută de a te instrui desfătîndu-te, este *spectacolul*. În afară de „expoziții“, un monument se pretează de multe ori la spectacole interesante. Concerte, balet, piese de teatru și spectacole de sunet și lumină — moderne și captivante, apar tot mai mult ca „exemple demne de urmat“. După cum prezentarea de filme documentare de artă, de conferințe interesante în însăși clădirea monumentului, ar însemna încă o „bătălie cîștigată“.

Este tot ce am dori. Am scos ghiduri — dar insuficiente; am făcut cîteva filme documentare și ne-am oprit; seturile de ilustrate ale monumentelor lipsesc și ele... prestigios; inexistente sînt relațiile între Oficiul de turism și secțiile de cultură și artă.

Așadar, ce oferim publicului — tineretului nostru și turistului?

CELE cîteva constatări și sugestii de început ale acestei rubrici sînt desigur neîndestulătoare. Dar analizele viitoare, mai directe, mai concrete, vor năzui aprofundarea și clarificarea. Valorificarea tezaurului național al monumentelor noastre istorice își caută, își cheamă entuziaștii și osîrduitorii. „Buletinul“ așteaptă deci cuvîntul specialiștilor, ca și al nespecialiștilor, al tuturor celor ce iubesc vestigiile unui trecut mai îndepărtat sau mai apropiat, întruchipat mai mult sau mai puțin artistic, dar — oricum — mărturie a propriei noastre ființe.

Cu încredere.

CONSIDERAȚII ISTORICE ASUPRA VECHIMII CASTELULUI MEDIEVAL DIN HUNEDOARA

ROLAND SCHILLING

Vechile cercetări întreprinse asupra castelului medieval de la Hunedoara, după criteriile istoriei arhitecturii, nu au fost dublate întotdeauna de cercetări istorico-documentare temeinice. De asemenea, atunci când s-a încercat clarificarea principalelor momente legate de istoricul monumentului, pe bază de documente, cercetătorii n-au beneficiat de săpături arheologice sistematice.

Pentru ilustrarea celor de mai sus este suficient să amintim exemplul arhitectului I. Möller, autorul primelor restaurări de la castelul din Hunedoara efectuate pe baze științifice. Deși a identificat, în linii generale, corect principalele etape de construcție, a datat prima etapă în secolul al XIII-lea¹ numai pe baza unui document din anul 1267 despre care se știa încă din secolul trecut că este unul din falsurile contelui J. Kemény².

Indus în eroare de documentul fals, Möller a încercat să susțină datarea primei cetăți de la Hunedoara în secolul al XIII-lea folosind și „argumente” proprii. Identificând prima cetate pe baza faptului că numai aici, la Hunedoara, s-a folosit în prima fază de construcție, mortarul cu cărămidă pisată, Möller a considerat acest fapt ca element suficient de datare pentru secolul al XIII-lea.

Datarea începuturilor castelului de la Hunedoara în secolul XIII a fost admisă, așadar, decenii de-a rândul, fără argumente suficiente de temeinice.

Pornind de la acest fapt, unele cercetări mai recente, începute încă înainte de efectuarea unor săpături arheologice — care singure puteau da un răspuns hotărâtor în această problemă, au căzut în extrema cealaltă, având tendința de a data prima cetate de la Hunedoara cât mai aproape de ultimele decenii ale secolului al XIV-lea³.

S-a încercat să se demonstreze, de exemplu, că în jurul anului 1362 nu putea exista nici o cetate la Hunedoara⁴, din aceea perioadă păstrându-se câteva documente care amintesc de satul Zlaști — situat în imediata vecinătate a castelului —, ca aparținând districtului cetății Deva, situație care s-ar putea explica, numai prin absența la acea dată a unei cetăți la Hunedoara, de care Zlaștiul va aparține mai târziu. Argumentul nu este convingător, căci satul Zlaști, cunoscut în evul mediu prin exploatarea aurifere⁵, putea să aparțină domeniului Deva (care s-a format, fără îndoială, înaintea domeniului Hunedoara) atît timp cît cetatea Hunedoarei nu a ajuns sub stăpînirea unei personalități de talia lui Iancu de Hunedoara. De altfel, din analiza tuturor documentelor din secolele XIV—XV referitoare la localitatea Zlaști, efectuată de către D. Csánki, reiese că acest sat a aparținut într-adevăr, alternativ, ambelor cetăți, în cursul celor două secole⁶.

De asemenea, s-a afirmat că în 1377 cetatea Hunedoarei era, probabil, „abia în construcție”, fiindcă un privilegiu acordat în acel an negustorilor din Cluj, care „foloseau drumul de comerț prin Hunedoara”, nu menționează aici o cetate⁷.

Toate aceste argumente au fost invocate pentru a se arăta că cetatea (castelul) de la Hunedoara apare în documente pentru prima dată abia în anul 1399⁸. Acest punct de vedere ni se pare destul de ciudat, fiindcă este suficient de binecunoscut că cel mai vechi document în care este menționat un castelan la Hunedoara datează din anul 1364⁹. Faptul că acest document¹⁰ nu dezvăluie evenimente deosebite în legătură cu istoria cetății, nu înseamnă că informația pe care o cuprinde privind existența unui castelan de la Hunedoara trebuie ignorată.

Mărturiilor documentare se adaugă acum săpăturile arheologice sistematice efectuate cu prilejul ultimelor restaurări, care au datat cetatea de început la mijlocul secolului al XIV-lea. Acest rezultat este în concordanță și cu etapa istorică pe care o presupune construirea unor cetăți de acest fel pe teritoriul patriei noastre.

Cetatea Hunedoara era o cetate regală; deci ilustrează o fază a expansiunii regatului ungar în aceste ținuturi unde populația românească a reușit să-și păstreze multă vreme sistemul propriu de organizare social-politică, sub conducerea unor cnezii, juzi și voievozi. Pe măsura cuceririi treptate a Transilvaniei, regalitatea maghiară a organizat pe teritoriul țării unități adminis-

trative — numite „comitate” — întărite cu cetăți. În cadrul comitatului Hunedoara au fost ridicate — evident, nu în același timp — trei cetăți regale: Deva, Hunedoara, Hațeg. Dintre acestea, sediul comitatului era, desigur, la Deva, menționată deja documentar în 1269¹¹. Situată într-o poziție cheie, pe principala arteră de comunicație a Transilvaniei — valea Mureșului —, din punctul de vedere al regalității maghiare, Deva prezenta cea mai mare însemnătate, prin ușurința cu care putea face legătura cu centrul voievodatului Transilvaniei — Alba Iulia, cu regiunile din nord, cucerite anterior, cît și cu interiorul regatului Ungariei, fiind în același timp un punct important al „drumului sării”. Nici un alt punct geografic din cuprinsul ținutului nu putea rivaliza cu Deva pentru stabilirea unui centru de comitat. Cetatea Hațegului (neidentificată încă cu certitudine pe teren — poate undeva lângă Subcetate) a apărut mult mai târziu, în legătură cu necesitatea controlului unei regiuni de graniță unde obștile române au opus, fără îndoială, o dîrză rezistență. În orice caz, la începutul secolului al XIV-lea, mai precis în anul 1315, documentele menționează la Hațeg numai un „villicus” și abia la 1360 un „castellanus” care prezidează o adunare a cnezilor, preoților și „oamenilor din popor” români din Țara Hațegului¹².

Dar ce loc ocupa cetatea Hunedoarei în cadrul obiectivelor regatului feudal maghiar în această regiune?

Dacă ținem seama de faptul că domeniul Hunedoara a fost întotdeauna format din sate care aparțineau, în marea lor majoritate, ținutului Pădurenilor¹³, cetatea fiind situată tocmai în dreptul căii de acces spre Pădureni, la confluența pîrîului Zlaști cu Cerna, putem afirma cu suficientă temei că, în afară de sarcinile general valabile pentru orice fortificație medievală, ridicarea unei cetăți regale la Hunedoara a fost legată în primul rînd de exploatarea multilaterală a acestui ținut bogat în „sate românești și mine de fier” (villae volachales et montana ferrea¹⁴). Niciodată domeniul Hunedoara nu a gravitat spre valea Mureșului — care era, „feuda” cetății Deva —, întotdeauna însă spre Pădureni, iar nici unul din satele pădurenești nu apar în documente mai devreme de mijlocul secolului al XIV-lea.

Dimpotrivă, în secolul al XIII-lea documentele păstrează tăcerea nu numai în ceea ce privește cetatea, dar și localitatea Hunedoara. Primele documente care vorbesc despre Hunedoara (la 1265 și 1307)¹⁵, menționează un „arhidiacon de Hunedoara”, care era reprezentantul local al bisericii catolice. Nu avem nici un motiv să credem că arhidiaconatul de Hunedoara își avea sediul în altă parte decît în capitala comitatului, adică la Deva. Că lucrurile stau într-adevăr așa, ne arată registrul de dijme papale din anul 1332, unde în cadrul arhidiaconatului de Hunedoara, figurează și parohia Hunedoarei, iar parohul Devei este în același timp vice-arhidiacon. Numai această informație documentară poate fi considerată ca o atestare a localității Hunedoara¹⁶.

La Deva este menționată existența unui centru de comitat, cu cetate datată în secolul al XIII-lea, atît prin documente cît și prin observațiile arheologilor și istoricilor de artă¹⁷. La Hunedoara, o eventuală fortificație mai veche de secolul al XIV-lea, indiferent în ce punct din hotarul orașului va fi identificată în viitor (în orice caz nu în substrucțiunile actualului castel), ar putea fi legată nu de comitatul regal ci mai curînd, de o formațiune politică locală, anterioară comitatului. O dată înființat, comitatul a fost denumit tot Hunedoara sub influența tradiției populației locale, care denumea întregul ținut „Hunedoara” chiar dacă noua stăpînire a ridicat „cetatea de scaun” în alt loc.

¹¹ *Istoria României*, II, București, 1962, p. 129.

¹² C. Suci, *op. cit.*, I, p. 283, cf. M. Holban, *Deposedări și judecăți în Hațeg pe vremea Angevinilor*, în „Studii” nr. 5, 1960, p. 149; Idem, *Relațiile lui Basarab cu Ungaria angevină în „Studii” nr. 1, 1962, p. 9.*

¹³ Cf. D. Prodan, *op. cit.*, p. 23. Pentru secolele următoare vezi Idem, *Producția fierului pe domeniul Hunedoarei*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I—II, (1958—1959), p. 58.

¹⁴ D. Csánki, *op. cit.*, p. 60.

¹⁵ *Istoria României*, II, *loc. cit.*; *Doc. priv. ist. Rom.*, seria C. v. XIV, p. 59, doc. nr. 84.

¹⁶ *Doc. priv. ist. Rom.*, seria C., v. XIV, III, p. 129.

¹⁷ *Istoria României*, *loc. cit.*; V. Vătășianu, *op. cit.*, p. 13—14. De altfel, cei dintîi comiți de Hunedoara cunoscuți din documente sînt în același timp castelani de Deva. Vezi Csánki, *op. cit.*, p. 246. Vezi și Radu Heitel, *Cetatea din Cilnic*, Ed. Meridiane, Buc. 1968, p. 13 sq. (și Fig. b, Fig. 12 și 14) unde este comentată o biforă a donjonului cetății din Cilnic, biforă care își găsește analogii frapante cu cetatea Devei.

¹ I. Möller, *A vajdahunyadi vár építési korai*, în „Magyarország műemlékei”, III, 1914 p. 78—80.

² M. Wertner, *A Hunyadiak*, în „Hunyadmegyei történeti és régészeti társulat évkönyve”, XI, 1900, p. 132, nota XX, 1.

³ Vezi în special O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara, — scurtă privire istorică*, în „Monumente și muzee”, I (1958), p. 59. În această lucrare autorul își expune sistematic toate argumentele sale, pe care le vom analiza în continuare. În cele două ediții ale broșurii de popularizare, consacrată aceluiași monument (Editura Meridiane, 1961 și 1968), acest punct de vedere este reluat, fără argumentație.

⁴ O. Velescu, *loc. cit.*

⁵ D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, vol. II, București, 1968, p. 38.

⁶ D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, V, p. 60.

⁷ O. Velescu, *loc. cit.*

⁸ O. Velescu, *loc. cit.*, p. 50—60; Idem, *Castelul de la Hunedoara*, Editura Meridiane, București, 1961, p. 12; *Ibidem*, ediția II, 1968, p. 6.

⁹ D. Csánki, *op. cit.*, p. 46; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, București, 1959, p. 14; O. Floca, V. Șuiaga, *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 233.

¹⁰ Publicat în „*Teleki család oklevéltára*”, I, Budapesta, 1895, p. 132—134.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BISERICA DIN BRĂDET-ARGEȘ ȘI PROBLEMA DATĂRII MONUMENTULUI

GH. I. CANTACUZINO

Mica biserică a fostului schit din satul Brădet, de pe apa Vilsanului a atras de multă vreme atenția cercetătorilor prin calitățile ei arhitectonice. În ce privește data construcției sale, caracterul relativ restrâns al mărturiilor existente în această privință a prilejuit emiterea mai multor presupuneri.

Prima mențiune documentară a așezării monahale de la Brădet datează din vremea lui Radu cel Mare, de la 14 mai 1506¹. Un document dat de același voievod în 1507, iunie 20, menționează cumpărarea de către tatăl său — Vlad Călugărul — a unei părți din muntele Prislopul „de la Egumenul din Brădet, de la Lazăr, pe un tetraevangheliar și prețul lui de 1 000 aspri”². La aceeași vânzare se referă și un act din iunie 1536 a lui Radu Paisie, care specifică „precum am văzut domnia mea cărțile bunicului domniei mele, Vlad Voievod Călugărul, și ale părintelui domniei mele, Radu Voievod”³, ca și documente din a doua jumătate a secolului al XVI-lea⁴. Existența schitului este deci dovedită documentar cel puțin pentru anii domniei lui Vlad Călugărul.

Alte izvoare, ceva mai târzii, aduc noi amănunte în problema ce ne interesează. Astfel, un pomelnic triptic din vremea lui Matei Basarab⁵, din anii 1645—1646, care a început să atragă destul de recent atenția cercetătorilor⁶, are în frunte pe Mircea Voievod care, ținând seama de domnia ce-i urmează, a fost identificat drept Mircea cel Bătrîn⁷. Mircea Voievod și Mara Doamna se aflau și în fruntea unui pomelnic văzut în 1860 de Alexandru Odobescu, care se îndoia pe drept cuvânt că ar fi vorba de Mircea Ciobanul⁸. Tot Mircea cel Bătrîn este pomenit drept ctitor al Mănăstirii Brădetul într-un hrisov de la Constantin Vodă Șerban din 15 octombrie 1657⁹ și într-un document de la Grigore Ghica din 1 septembrie 1661¹⁰.

Pisania pictată în golul astupat al ferestrei din partea de nord a pronaosului, o dată cu zugrăvirea bisericii, la 1761, arată însă că biserica „este făcută de la Mircea Voievod, .eat 1546”, ceea ce corespunde cu anii primei domnii a lui Mircea Ciobanul. Tabloul votiv, contemporan cu pisania, înfă-

țișează însă pe Mircea Voievod într-un costum occidental asemănător cu cel în care este reprezentat Mircea cel Bătrîn la Cozia sau în vechea pictură a bisericii episcopale din Curtea de Argeș¹¹, însoțit de Doamna Mara — același nume ca în pomelnicul amintit de Odobescu — și nu de Doamna Chiajna a lui Mircea Ciobanul.

În primul studiu care a fost dedicat în mod special schitului Brădet¹², V. Drăghiceanu considera pur și simplu că data menționată în pisania pictată este greșită. Pe baza celor două documente din a doua parte a sec. al XVII-lea, a pomelnicului menționat de Odobescu, a tabloului votiv, ca și după caracteristicile arhitectonice, el afirmă că biserica Brădet e zidită de Mircea cel Bătrîn, emițând chiar — fără vreo argumentare — presupunerea „alteia mai vechi, ce exista pe timpul lui Radu Negru”, pe ruinele căreia ar fi fost construită actuala biserică¹³.

După Drăghiceanu¹⁴, principalele lucrări de istoria arhitecturii așază biserica fostului schit Brădet în rîndul monumentelor din timpul lui Mircea cel Bătrîn. N. Ghika-Budești, menționînd că „se pare că este zidită de Mircea cel Bătrîn”, o încadrează între bisericile mai vechi, care fac tranziția spre vechiul stil în Muntenia veacului al XVI-lea, considerînd-o drept primul monument clădit în întregime de meșteri români¹⁵. Aceleași epoci îi este atribuită biserica și de G. Balș¹⁶ iar mai recent de Corina Nicolescu¹⁷ și de prof. Grigore Ionescu¹⁸.

Prof. V. Vătășianu¹⁹, analizînd arhitectura monumentului consideră însă că poate fi datat „în prima jumătate a veacului al XV-lea, poate mai degrabă către mijlocul acestuia”, presupune că numele lui Mircea cel Bătrîn s-ar fi putut introduce în documentele din veacul al XVII-lea „prin contaminare cu acela al ctitorului al doilea”, Mircea Ciobanul, și admite repararea bisericii în 1546, atribuind acestei perioade refacerea cornișelor și poate o

¹¹ P. Chihaia, *Observații asupra portretelor lui Mircea cel Bătrîn și al Doamnei Mara de la Brădet*, în „Studii și cercetări de istoria artei”, I, 1960, p. 253—258.

¹² V. Drăghiceanu, arh. P. Demetrescu, *Schitul Brădet-Argeș*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, XVII, 40, 1924, p. 68—73.

¹³ Ibid., p. 69.

¹⁴ Datarea propusă de V. Drăghiceanu e acceptată și de Șt. Meteș în *Zugrăvii bisericilor române*, în A.C.M.I. pentru Transilvania, 1926—1928, p. 171, Șt. Nicolaescu, *Documente inedite de la Mircea cel Bătrîn*, București, f. a. p. 32 — notă, sau mai recent N. Stoicescu, *Bibliografia monumentelor feudale din Țara Românească*, în „Mitropolia Olteniei”, XVI, 1—2, 1964, p. 145 și nota 50.

¹⁵ N. Ghika-Budești, *Evoluția arhitecturii în Muntenia și Oltenia*, vol. II, p. 10—11.

¹⁶ G. Balș, *Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines*, Paris, 1930, p. 284.

¹⁷ *Scurtă istorie a artelor plastice în R.P.R.*, I, București, 1957, p. 52.

¹⁸ Gr. Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I., București, 1963, p. 145.

¹⁹ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 201.

¹ *Documente privind istoria României*, B, Țara Românească veac XVI, vol. I, p. 57.

² D.I.R., B., Țara Românească, veac XVI, vol. I, p. 43.

³ D.I.R., B., veac XVI, vol. II, p. 208.

⁴ *Un document de la Alexandru vodă Mircea, din 1568 iulie 14* (D.I.R., B, veac XVI, vol. III, p. 277) și *altul de la Mihnea Turcitul, din 1582* (D.I.R., B, veac XVI, vol. V, p. 65).

⁵ Pomelnicul aflat în Muzeul Patriarhiei din București este publicat integral în *Inscripții medievale ale României*, I, Orașul București, București, 1965, p. 319—323.

⁶ V. Brătulescu, *Pomelnicul schitului Brădet de pe apa Vilsanului*, în „Mitropolia Olteniei”, XI, nr. 5—6, 1959, p. 364—369.

⁷ V. Brătulescu, *op. cit.* p. 365.

⁸ „Convorbiri literare”, an. 55, nr. 1, ian. 1923, p. 20—21.

⁹ Document transmis într-o copie târzie, din sec. XVIII sau XIX (Arh. Stat., Episcop. Argeș, IV, 5).

¹⁰ Arh. St., Episcop. Argeș, IV, 9.

Fig. 1. Planul de situație al săpăturilor arheologice de la biserica Brădet-Argeș.

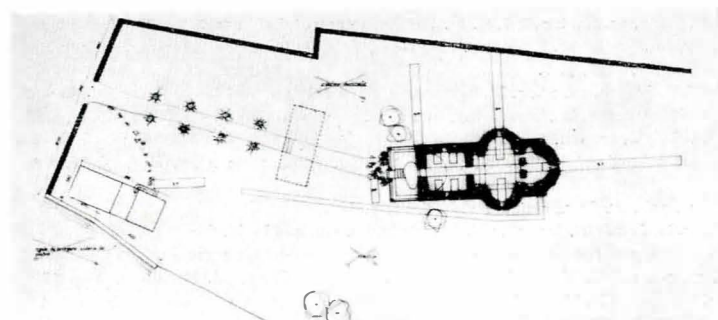
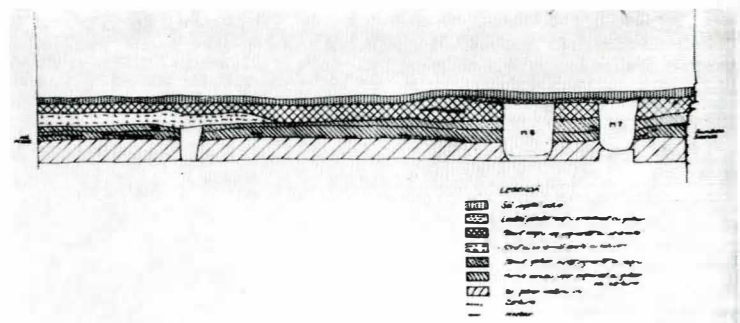

Fig. 2. Profilul peretelui estic al secțiunii II.

simplificare a paramentului tamburului turlei. Această din urmă părere este confirmată în parte de observațiile arh. Șt. Balș, care constată pentru perioada amintită refacerea cornișei în partea de vest a bisericii²⁰. Menționarea în pisanie a anului 1546 ca dată a construcției lăcașului își poate găsi într-adevăr explicația prin reparațiile făcute la mijlocul sec. al XVI-lea, dar în privința apariției numelui lui Mircea cel Bătrîn „*prin contaminate*” cu cel al lui Mircea Ciobanul se poate aduce obiecția că tradiția care consideră primul voievod drept ctitor al Brădetului, exista cu mai bine de un secol înaintea pictării pisaniei.

Într-un articol care analizează portretele ctitoricești de la Brădet, Pavel Chihaia privește cu rezervă părerea lui Drăghiceanu, presupunând că „*ar putea fi vorba în pomelnicele mai târzii ale bisericii, care îl pun în frunte tot pe Mircea cel Bătrîn, fie de o tradiție păstrată de la documentul din 1657 fie de o greșită interpretare a pisaniei, care, după toate probabilitățile, se referă la Mircea Ciobanul*”²¹. Pomelnicele sînt însă anterioare documentelor în cauză, și unele și altele urmînd în mod independent o tradiție existentă în acea vreme; o „*greșită interpretare a pisaniei*” pictată în sec. XVIII nu poate fi presupusă decît în cazul existenței, greu de dovedit, a unei pisanii anterioare.

Pornind de la datele istorice existente, în special pe baza pomelnicului din 1645—46 și pe documentele din a doua parte a sec. al XVII-lea, au putut fi aduse argumente atrăgătoare pentru a dovedi că „*vechimea mănăstirii de la Brădet trebuie împinsă pînă sub domnia lui Mircea cel Bătrîn și că biserica poate fi o ctitorie a acestui mare voievod*”²², cu rezerva că biserica poate fi mai nouă decît așezarea mănăstirească. Apărea astfel necesitatea unor cercetări arheologice și de arhitectură care să poată confirma mărturiile cunoscute.

După această privire asupra datelor documentare și a părerilor exprimate în legătură cu datarea bisericii din Brădet, este necesară o prezentare a rezultatelor săpăturilor arheologice care s-au efectuat în primăvara anului 1966, în legătură cu lucrările de restaurare a monumentului, întreprinse de Direcția monumentelor istorice, rezultate care pot contribui la o anumită clarificare a problemei.

Interiorul bisericii a fost cercetat prin executarea unei secțiuni longitudinale și a cîtorva secțiuni transversale, cîte una în absidele laterale ale naosului și cîte două în pronaos, acestea din urmă lărgite prin casete în dreptul mormintelor. Fundațiile bisericii (exceptînd bineînțeles pridvorul adăugat în ultima parte a secolului trecut) au fost construite de la nivelul părții superioare a unui strat subțire de humus cenușiu fără urme materiale — avînd numai în partea de sus rare urme de cărbune — și intră în solul viu, galben-castaniu. Nivelul de construcție este marcat de urme de mortar în vecinătatea fundațiilor. Panta naturală, de la vest spre est, a terenului, a fost în parte atenuată printr-un strat de pămînt de umplutură, castaniu granulos, marcat în partea de sus cu o dungă de mortar. Deasupra se află o altă nivelare, făcută cu un strat subțire de pămînt gălbui nisipos, peste care se găsea stratul de nisip ce suporta dalele de piatră puse relativ recent. Fundația de piatră a timpelui din zid, foarte puțin adîncă, pornește de la o cotă evident mai ridicată decît celelalte ziduri, nivelul ei de construcție fiind reprezentat de dunga de mortar aflată deasupra primului strat de nivelare. Data zidirii timpelui trebuie plasată în mijlocul sec. al XVIII-lea, cînd se fac la Brădet o serie de lucrări între care și zugrăvirea bisericii. La est de timpplă corespunzînd cu nivelul ei de construcție, se află resturi de pardoseală din lespezi mici de piatră. Nu s-au găsit alte urme de pardoseală, exceptînd poate cele cîteva cărămizi și pietre apărute în colțul de sud-vest al naosului.

Situația stratigrafică surprinsă în biserică arată că monumentul este prima construcție ridicată pe acest loc. Stratul subțire de humus la a cărui parte superioară se află nivelul de construcție al bisericii este complet lipsit de orice urme arheologice. Nu s-a găsit nici măcar un fragment ceramic în straturile de nivelare din interiorul bisericii.

În pronaos au apărut patru morminte (numerotate începînd de la sud spre nord); toate păstrau resturi de lemn și cuie de la sicrie. În partea de sud-est a pronaosului într-o groapă de mari dimensiuni care tăia și toată partea de jos a M. 1, se aflau răvășite oasele a două schelete. Tot aici au fost găsite o cărămidă cu inscripția „*David I(ea)t 7250*” (1741—1742) și alte două cărămizi, alăturate una peste alta, avînd zgîriate inscripțiile „*I(ea)t 7270*” (1761—1762) și respectiv „*Ghenadie Egumenu*”. Este vorba desigur de egumenii care a inițiat pictarea bisericii în 1756—1761 și care apare în tabloul votiv, în

²⁰ Șt. Balș, *Constatări făcute la 13.X.1961 cu ocazia cercetării bisericii din Brădet, Sesiunea științifică a D.M.I., ian. 1963, p. 144.*

²¹ P. Chihaia, *art. cit.*, p. 253—254. Același cercetător, consideră neconcludente mențiunile din sec. al XVII-lea, propunînd ca „*o datare provizorie a primei așezări monastice*” (nu a monumentului actual) să poată avea în vedere „*epoca în care mănăstirea primește muntele Prislop*” — a doua jumătate a veacului al XV-lea. *Date noi despre începuturile mănăstirii Govora, în „Studii și cercetări de istoria artei”, Seria artă plastică, tom. 13, nr. 2, 1966, p. 247, nota 3.*

²² „*Sesiunea științifică a D.M.I., ian 1963, p. 26.*

stînga intrării în pronaos²³. Mormîntul a fost profanat și jefuit, împreună cu un altul alăturat.

Dacă în M. 1, datorită și deranjării lui mai sus-amintite, nu s-a găsit nici un fel de inventar, celelalte morminte conțineau obiecte care pot contribui la datarea lor. În M. 2 (aflat la dreapta intrării), a cărui groapă era acoperită spre mijloc de o piatră de mari dimensiuni, în dreptul craniului de o piatră mai mică, iar în partea inferioară de mai multe cărămizi, au fost găsite urme de fir de la îmbrăcăminte, iar la mîna stîngă un inel sigilar din aur. În M. 3 (situat în stînga intrării), lîngă craniu, se afla o mică podoabă din bronz cu o mărgică albastră, iar pe deget un inel sigilar din argint. În sfîrșit, în M. 4 s-a găsit o cruciuliță de bronz; sub craniu se afla o cărămidă cu inițialele *IS. HS. NI. KA*, zgîriate între brațele unei cruci, iar în dreptul lui altă cărămidă cu inscripția „*Isaia Monah*”. Este numele unuia din egumenii mănăstirii, care apare — adăugat prin sec. al XVIII-lea — și în pomelnicul care a mai fost amintit²⁴.

Inelul sigilar din M. 2, din aur masiv, cu veriga groasă și făcînd corp comun cu placa, este decorat cu incizii verticale pe marginea acestuia și cu un decor incizat pe verigă în apropierea sigiliului, al cărui cîmp conține o inscripție pe patru rînduri, despărțită de linii orizontale. Datorită maleabilității metalului și a unei îndelungate folosiri, decorul și inscripția sînt foarte sterse, aceasta din urmă neputînd fi încă descifrată. Factura inelului ar putea eventual îngădui o datare în sec. al XV-lea, presupunere ce trebuie formulată cu toată prudența pînă la găsirea unor analogii convingătoare. Problema personajului care l-a purtat și care a fost îngropat într-un loc de cinstă în biserică prezintă un deosebit interes.

În M. 3 inelul sigilar, de argint, cu placa octogonală turnată o dată cu veriga ce este lățită în vecinătatea ei, avea în cîmp, într-un chenar octogonal, legenda „*Balașa*”. Aspectul sigiliului și caracterele folosite se apropie de cele întîlnite în prima parte a sec. al XVII-lea. S-ar putea face, poate, o apropiere între numele Balașa, aflat pe sigiliul inelului, și numele jupanitei Boloșina, cea care a dăruit remarcabila icoană pictată de Stoica Zugravul din Tîrgoviște în anul 1615, icoană ce se păstrează în biserică, avînd speci-

²³ În afara pictării bisericii, în timpul lui Ghenadie s-a turnat un nou clopot (V. Drăghiceanu, arh. P. Demetrescu, *op. cit.*, p. 71). Tot el, este amintit într-o însemnare ulterioară din pomelnicul început în 1645—46 ca dăruind, în 1751 un stihar (*Inscripțiile medievale ale României, I., p. 322*).

²⁴ *Inscripțiile medievale ale României, I., p. 321.*

Fig. 3. Secțiunea II: profilul estic, fundația bisericii și mormintele 7 și 8.

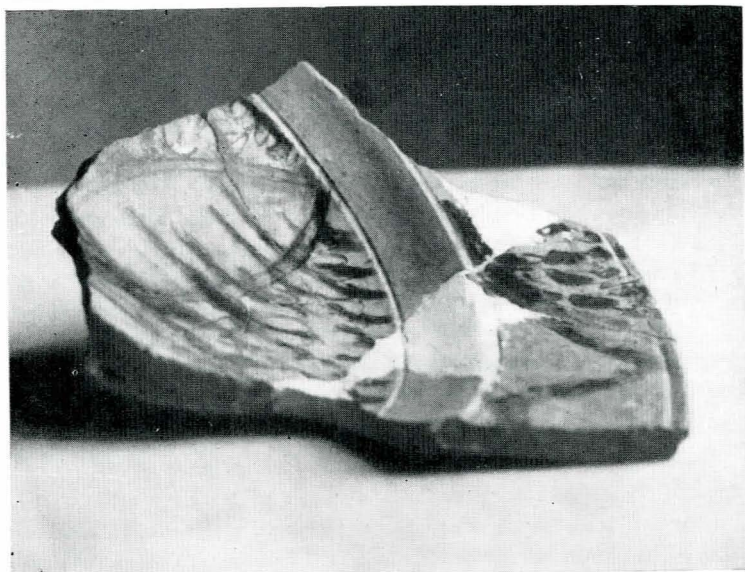

Fig. 4. Fragment de farfurie adâncă, smălțuită, cu decor zgrafitat (mijlocul sau începutul celei de-a doua jumătăți a sec. al XV-lea).

ficat într-o inscripție numele donatoarei și al zugravului. Cît despre cruciua, lița de bronz aflată în M. 4 ea poate fi datată după factură în sec. al XVIII-lea.

Trebuie menționat fragmentul ceramic cu buza îngroșată avînd secțiunea triunghiulară, databil în prima parte a sec. al XV-lea, ce a fost găsit antrenat în groapa M. 3.

Săpăturile din exteriorul bisericii au fost limitate, datorită cimitirului actual aflat imediat spre sud, la patru secțiuni: una în partea de est, perpendiculară pe absida altarului (S. I), două în partea de nord (S. II, perpendiculară pe absida nordică și S. IV — pe extremitatea dinspre vest a pronaosului), și o secțiune scurtă (S. III) la cca. 21 metri vest de biserică.

Deasupra solului viu, galben castaniu și a stratului subțire de humus cenușiu fără urme materiale ce i se suprapune și la a cărui parte superioară e situat nivelul de construcție al bisericii, marcat în apropierea ei de o dungă de mortar, se află, spre est, un strat de pămînt negru cenușiu conținînd unele urme ceramice, peste care se găsește solul vegetal actual. La nord de biserică, între humusul cenușiu și stratul de pămînt negru cenușiu se întîlnește un strat relativ subțire de pămînt galben amestecat cu negru. La vreo 7—8 metri nord de biserică (în S. II), deasupra stratului mai sus amintit s-a găsit un strat cu multă cărămidă spartă, corespunzînd probabil unor lucrări de refacere. Nivelul de construcție al pridvorului adăugat în sec. al XIX-lea este cu peste 35 cm mai ridicat față de cel al bisericii, fundația pridvorului fiind puțin adîncă.

La sud-vest de biserică, începînd din dreptul limitei exterioare a pridvorului, pe o distanță de cca 8 m s-a putut observa (într-un șant făcut de șantierul de restaurare înaintea începerii cercetărilor) un strat gros de 30—35 cm, mai subțire spre margini, cu bolovani de rîu, urme de moloz și unele bucăți de cărămidă spartă. Urmărit printr-un sondaj (S. V), acest strat a fost surprins și în zona de la vest de actualul pridvor al bisericii, nefiind însă găsit în interiorul acestuia. Stratul amintit se află deasupra humusului cenușiu ce se suprapune solului viu, și poate fi legat de lucrările de construcție a bisericii.

În partea de vest a curții (în S. III) s-au observat mai multe straturi de nivelare a căror grosime totală trece de un metru și care conțin material arheologic datat în sec. XVII—XVIII.

În secțiunile trasate la est și nord de biserică au apărut și 8 morminte (M. 7, 8 și 9 în S. II, M. 10, 11 și 12 în S. I și M. 13 și 14 în S. IV) care nu au fost urmărite prin lărgirea secțiunilor. La două din ele (M. 13 și 14), craniile erau mărginite de cărămizi, ce nu purtau însă inscripții. Un mormînt de copil (M. 10), aflat în apropierea absidei estice, este datat printr-o monedă din ultima parte a sec. al XVI-lea (dinar emis pentru Ungaria în timpul lui Rudolf al II-lea, 1584), iar alt mormînt, găsit ceva mai la est (M. 11) — cu o para turcească de la Abdul Hamid I (1774—1789)²⁵. Celelalte morminte nu au fost date.

Nu au fost găsite în zonele cercetate urme anterioare ridicării bisericii, după cum nu au fost găsite nici urme de construcție. Cu rezervele impuse de caracterul redus al săpăturilor se poate afirma că micul schit a avut chilii, desigur modeste, din lemn. De altfel, o catagrafie din 1808 amintește

²⁵ Identificarea făcută de cercetătorii O. Iliescu și E. Isăcescu de la Cabinetul numismatic al Bibliotecii Academiei R. S. România în ale cărei colecții au intrat aceste monede, ca și inelele găsite în M. 2 și 3.

biserica „fără îngrădire de zid împrejur”²⁶, iar alta de pe la 1820 enumeră astfel clădirile mănăstirești: „clopotnița de lemn, case cu două odăi, cu pivniță, cu încă patru odăi de lemn și grajd de Lirne”²⁷, ceea ce vine în sprijinul presupunerii mai sus-amintite.

Materialele ceramice recoltate în săpătură, din straturile ce se suprapun humusului cenușiu, deci ulterioare construcției bisericii, acoperă întreaga perioadă a secolelor XV—XIX. Ceramica este bine lucrată la roata repede, din pastă mai ales roșie, mai rar brun-cenușie, conținînd mică.

În diferite puncte din jurul bisericii au apărut mai multe fragmente ceramice smălțuite, cu decor zgrafitat: o parte dintr-o farfurie adîncă cu picior inelar și marginea dreaptă, alta dintr-o farfurie al cărei picior inelar are două perforații pentru atîrnare, câteva fragmente de margini de farfurii cu buza puțin lățită, avînd ușoare sănțuiri pe margine sau pe muchie: unul din ele are creștături pe buza. Decorul zgrafitat este realizat cu brun sau verde pe un fond galben-verzui deschis, cu motive dispuse radial în cîmpul central sau în ghirlandă pe bordură. Forma farfuriilor smălțuite își găsește analogii în vase similare descoperite la Tînganu și dateate la mijlocul sau la începutul celei de-a doua jumătăți a sec. al XV-lea²⁸, iar decorul este frecvent întîlnit în ceramica zgrafitată datată în aceeași perioadă descoperită la Tîrgșor²⁹, București — Sf. Gheorghe Vechi³⁰ sau Tînganu³¹. Decorul de pe unul din fragmentele ceramice de la Brădet este identic cu cel al unui vas de la Tînganu datat în sec. XV³² și se apropie mult de cel al altuia descoperit la Coconi și datat în prima parte a sec. XV³³.

Tot în mijlocul sau în a doua parte a sec. al XV-lea se pot data, pe baza asemănărilor cu materiale contemporane găsite în alte așezări din Muntenia, fragmentele aparținînd unui ulcior cu gura treflată³⁴ sau unor căni mici cu picior înalt³⁵.

În rîndul ceramicii ce se poate data în sec. al XVI-lea se remarcă două cănițe cu o toartă, de dimensiuni mici, cu pereții subțiri, corpul bombat, aproape globular, avînd diametrul maxim puțin deasupra mijlocului, cu fundul reliefat și buza oblică, foarte ușor arcuită. Una — din pastă roșie — este decorată cu o linie vălurită, mărginită de benzi orizontale, cealaltă — din pastă brun-cenușie — cu o bandă orizontală ușor incizată. Vase de forme similare (uneori de dimensiuni diferite) dateate în sec. al XVI-lea, au fost găsite la Snagov³⁶ București — Radu Vodă³⁷, Tînganu³⁸ sau Măicănești³⁹. Au mai apărut la Brădet și alte astfel de fragmente aparținînd unor vase ca cele amintite mai sus, decorate cu humă albă sau cu benzi ușor incizate în apropierea gîtului⁴⁰, sau unor farfurii smălțuite cu buza ușor lățită.

O serie de fragmente ceramice (unele purtînd la exterior urme de arsură), ce își pot găsi analogii în exemplare întîlnite la Tîrgșor⁴¹ sau Măicănești⁴², aparțin fie unor cahle adînci cu buza pătrată, de tipul întîlnit la

²⁶ St. Berechet, *Catagrafia Episcopiei Argeșului în 1808*, în „Biserica Ortodoxă Română”, seria II, nr. 9 (495), iunie 1922, p. 680.

²⁷ V. Drăghiceanu, arh. P. Demetrescu, *op. cit.*, p. 73.

²⁸ Materialul aflat în depozitul Muzeului de istorie a municipiului București. Informații primite de la cercetătorul Panait I. Panait, căruia îi aduc mulțumiri și pe această cale.

²⁹ Informație primită de la cercetătorul N. Constantinescu, căruia îi aduc și pe această cale mulțumiri.

³⁰ *Bucureștii de odinioară în lumina săpăturilor arheologice*, Buc., 1959, planșa CX, 2—3.

³¹ Materialele aflate în Muzeul de istorie a municipiului București și în depozitul muzeului (informație P. I. Panait).

³² Aflat în depozitul Muzeului de istorie a municipiului București — informație P. I. Panait.

³³ Informație N. Constantinescu.

³⁴ Analogii la Tînganu — vezi *Cercetări arheologice din București*, vol. II, București, 1965, p. 262, fig. 20, sau material din expoziția Muzeului de istorie a municipiului București.

³⁵ Analogii la Tîrgșor (informație N. Constantinescu) sau Tînganu (informație P. I. Panait).

³⁶ D. V. Rosetti, *Săpăturile arheologice de la Snagov*, publicațiile Muzeului de istorie a municipiului București, II, București, 1935, p. 42, fig. 73.

³⁷ *Bucureștii de odinioară...*, planșa LVII, 2.

³⁸ Material în depozitul Muzeului de istorie a municipiului București (informație P. I. Panait). Vezi și *Cercetări arheologice în București*, II, București, 1965, p. 259, fig. 17—18.

³⁹ *Cercetări arheologice în București*, II, p. 217, fig. 115—2.

⁴⁰ Pentru analogii vezi *Bucureștii de odinioară...*, planșa C, 8—20.

⁴¹ Dorin Popescu și colab., *Șantierul arheologic Tîrgșor*, în „Materiale și cercetări arheologice”, vol. VI, p. 735.

⁴² *Cercetări arheologice în București*, vol. II, pag. 218. La Măicănești cercetătorul P. I. Panait presupune pentru aceste vase, denumite de unii cercetători cahle, o utilizare casnică, ele fiind găsite în locuințe lipsite de sobe.

Snagov în sec. al XVI-lea⁴³, fie unor vase adânci cu profil relativ drept, ce își găsesc analogii la Tînganu⁴⁴, sau cu profil arcuit în formă de S, asemănătoare unui tip întâlnit — cu dimensiuni mai mari — tot la Tînganu⁴⁵. Două fragmente de discuri ornamentale cu forme frecvente în sec. al XVI-lea — unul smălțuit altul nesmălțuit, purtând urme de arsură pe spate — au fost folosite probabil fie la împodobitul sobelor⁴⁶, fie a caselor schitului.

Fragmentele de oale de uz comun, cu fundul drept, de străchini smălțuite cu buza ușor îngroșată, de căni cu o toartă sau de ulcior cu smalț verde la gură, pot fi datate în sec. al XVII-lea. Secolului al XVIII-lea îi aparțin fragmentele ceramice care provin de la oale cu buza răsfrintă în exterior și puțin îngroșată, vase cu o toartă, ulcioare cu gîtul îngroșat la mijloc, străchini cu buza dreaptă, lătită, decorate cu dungi de humă, sau farfurii cu buza crestată. Foarte multe sînt smălțuite cu smalț verde, tipic pentru această perioadă. Menționăm și un fragment de strachină, cu două perforații pentru agățare, decorat cu angobă albă și smalț verde și avînd desenat, cu linii cărămizii, un cocoș. Două fragmente de cahle de sobă, cu pastă castaniu-cenușie conținînd foarte multă mică, nesmălțuite, decorate cu reușite motive vegetale, sînt databile probabil, ținînd seama de contextul în care au fost găsite, tot în sec. XVII—XVIII.

Cercetările arheologice au dovedit așadar că biserica ce se păstrează pînă azi la Brădet este prima construcție zidită pe acel loc. În zona cercetată nu a fost găsită nici o urmă care să poată fi atribuită unui monument anterior, fie chiar de lemn⁴⁷. Acest fapt impune identificarea actualii biserici cu cea care a servit așezării mănăstirești de la întemeierea ei, înlăturîndu-se diferențierea ce s-ar fi putut face între data întemeierii mănăstirii ca instituție și cea a zidirii bisericii.

Trebuie subliniată existența materialului arheologic databil în mod cert la mijlocul sau în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Dacă în raport cu materialele mai tîrzii, cele din sec. al XV-lea au apărut în cantitate relativ mică (preponderența cantitativă a urmelor mai tîrzii e de altfel normală într-o așezare care a cunoscut continuitate de viață de la înființare și pînă acum), prezența lor este însă concludentă. Aflate în straturi ulterioare construcției bisericii, ele indică în mod cert că aceasta era ridicată la mijlocul secolului al XV-lea⁴⁸.

Dacă materialul arheologic dovedește clar existența bisericii la mijlocul sec. al XV-lea, se pune întrebarea în ce măsură poate fi admisă datarea în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Izvoarele istorice care atestă această dată sînt toate — după cum am văzut — tîrzii, din sec. al XVII-lea, și urmează o tradiție istorică existentă de mai multă vreme. Singura mărturie care li s-ar putea opune ar fi data din pisania pictată la 1761; cea mai plauzi-

Fig. 5. Căniță cu toartă, pastă brun-cenușie, (sec. XVI).

bilă ipoteză care să explice această aparentă contradicție pare să fie aceea că menționarea numelui lui Mircea Voievod s-ar datora tradiției ce considera ctitor pe Mircea cel Bătrîn, fapt confirmat de reprezentarea acestui domn în tabloul votiv contemporan cu pisania, iar anul 1546 să fi fost menționat ca o reflectare a reparațiilor făcute la mijlocul sec. al XVI-lea. Argumentele convingătoare aduse în sprijinul datării, susținute de tradiție, a bisericii din Brădet în vremea lui Mircea cel Bătrîn nu sînt infirmate de rezultatele cercetărilor arheologice. Dacă materialele databile la mijlocul sau începutul celei de-a doua jumătăți a sec. al XV-lea au apărut într-o proporție concludentă, unul sau două fragmente ceramice, care au fost amintite, pot fi datate spre începutul aceluiași secol. Desigur că a ne baza numai pe ele pentru a preciza datarea în acea vreme a monumentului ar fi hazardat, dar ținînd seama de caracterul modest al vieții micii și izolatei comunități monahale de pe apa Vîlsanului la începuturile ei, care ar putea explica extrema raritate a urmelor din acel timp, această posibilitate trebuie avută în vedere.

În sfîrșit, se mai poate pune și întrebarea dacă pomenirea ca ctitor în izvoarele amintite a lui Mircea cel Bătrîn înseamnă că biserica este chiar o ctitorie domnească, sau numai că a fost ridicată în timpul marelui voievod. Posibilitatea ca modesta, însă remarcabilă biserică să fie o ctitorie boierească sau a vreunei înalte fețe bisericești nu trebuie nici ea cu totul respinsă. Poate că în această privință ar putea aduce lumină descifrarea inscripției inelului și identificarea personajului care îl purta și care a fost înmormîntat în partea dreaptă a pronaosului; dar deocamdată problema rămîne unul din punctele nelămurite legate de începutul bisericii din Brădet.

⁴³ D. V. Rosetti, *op. cit.*, p. 22, fig. 33—34.

⁴⁴ *Cercetări arheologice în București*, vol. II, p. 251, fig. 11—1.

⁴⁵ Informație P. I. Panait.

⁴⁶ Urmele unei sobe împodobită cu discuri ceramice au fost descoperite la Tîrgșor („Materiale”, VI, p. 735, 742).

⁴⁷ Este în orice caz infirmată părerea exprimată — fără argumente de altfel — de V. Drăghiceanu („B.C.M.I.”, XVII, 40, 1924, p. 73) asupra existenței unei biserici anterioare „din timpul lui Radu Vodă Negru”.

⁴⁸ Ceea ce concordă cu data propusă de prof. V. Vătășianu „prima jumătate a veacului al XV-lea poate mai degrabă sbre mijlocul acestuia” (*Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959, p. 201).

Fig. 6. Cărămidă avînd zgîrțiată inscripția „Ghenadie egumenu”. Fig. 7. Fragment de cahlă de sobă nesmălțuită cu decor vegetal (probabil sec. XVII—XVIII). Fig. 8. Inelul din mormîntul nr. 2 din pronaosul bisericii Brădet. Fig. 9. Inel din mormîntul nr. 3, din pronaosul bisericii Brădet. Fig. 10. Cruce de bronz din mormîntul nr. 4 (pronaosul bisericii Brădet).

Biserica din satul Brădet, situat pe apa Vilsanului, la 28 km nord de Curtea de Argeș, este o construcție medievală, binecunoscută în cadrul istoriei arhitecturii românești.

Ajunsă în stare proastă, cu zidurile și bolțile brăzdate de crăpături, cu bolta pronaosului sprijinită pe eșafodaje de lemn și cu învelitoarea de șită putrezită, a fost restaurată prin grija Direcției Monumentelor Istorice, între anii 1963 și 1966.

Lucrările executate au ridicat câteva interesante probleme de consolidare, legate de tehnica restaurării, și au căutat totodată să lămurească prin cercetări arheologice, problema vechimii monumentului¹.

Se știe că această biserică este lipsită de tradiționala pisanie de piatră, că are o pictură din 1761 cu portretele ctitorilor reprezentând pe Mircea Voievod și soția sa Mara și o inscripție zugrăvită în pronaos, menționând că a fost făcută în 1546 de Mircea Voievod, fapt ce l-ar indica pe Mircea Ciobanul drept ctitor. Dar, portretele ctitorilor îmbrăcați în veșminte occidentale, numele de Mara în loc de Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, textele unui pomelnic din 1645 și ale unor documente din veacul al XVII-lea cit și caracteristicile arhitecturii sînt tot atîtea dovezi arătînd că așezarea este mult mai veche decît data din inscripție. Existînd documentar încă din vremea lui Vlad Călugărul — la sfîrșitul veacului al XV-lea, ar putea fi deci cea ctitorie a lui Mircea cel Bătrîn cunoscută din tradiție.

Cercetările efectuate au căutat să constate dacă această vechime stabilită pe cale de documente poate fi aplicată construcției existente. Interiorul bisericii a fost cercetat prin secțiuni arheologice longitudinale și transversale. Săpăturile din exterior au descoperit diferite morminte de dată mai recentă.

Din concluziile arheologului nostru cităm: „Cercetările arheologice au dovedit că biserica ce se păstrează pînă azi la Brădet este prima construcție ridicată pe acest loc. În zona cercetată nu a fost găsită nici o urmă care să poată fi atribuită unui monument anterior, fie chiar de lemn. Chiar numai acest fapt impune identificarea actualei biserici cu cea care a servit așezării mănăstirești de la întemeierea ei“.

Trecînd acum la problemele de restaurare mai interesante, ne vom opri asupra consolidării bolții pronaosului, a modificării pridvorului de lemn și a dărîmării și mutării clopotniței.

Prima problemă reprezintă un exemplu tipic pentru lucrările de restaurare unde adesea este necesar să se facă apel la soluțiile cele mai complicate în scopul salvării unui element din arhitectura sau decorația originală.

Bolta pronaosului, care mai păstra vechea sa pictură în frescă, se găsea proptită pe dinăuntru cu un eșafodaj de lemn așezat după cutremurul din 1913. Ea prezenta numeroase și adînci crăpături vizibile pe tot extradodusul, însoțite de o săgeată de aproape 20 cm, între punctele de sprijin de la capetele est și vest, precum și de o ruptură a umerilor de-a lungul zidurilor laterale, atrăgînd o deformare importantă. În discuțiile purtate asupra soluției de consolidare s-a subliniat necesitatea menținerii cu orice preț a bolții dislocate din cauza picturii aflată pe intrados. S-au executat în consecință următoarele lucrări²:

Eșafodajul existent a fost înlocuit treptat cu un eșafodaj nou în măsură să suporte efectiv greutatea zidăriei bolții, completat cu cintre urmîrind profilul deformat al acesteia. Pentru obținerea aderenței cintrelor cu intradosul, fără deteriorarea picturii, s-a lipit peste frescă, după chituiră crăpăturilor, un rînd de hîrtie căptușită cu două foi de policlorură de vinil. Spațiile rămase neaderate cu scîndurile cofrajului au fost apoi umplute cu beton slab compactat prin batere ușoară pînă la perfectă aderență.

După această prealabilă împănare s-a trecut la consolidarea propriu-zisă, îndepărtîndu-se șapa de mortar a extradodusului, scobindu-se rosturile pe două treimi din adîncimea lor, spălîndu-se bine cu apă și prinzîndu-se cu mortar de ciment o serie de mustăți de oțel cu diametrul de 6 mm bine înfipte în rosturi. Capetele rămase libere au fost prinse într-o suprabetonare generală de 8 cm grosime medie, întărită cu diafragme. Consolidarea bolții a fost astfel asigurată, zidăria rămînd prinsă ca într-un corset și suspendată de structura de beton armat a suprabetonării. Lucrarea a fost completată cu tiranți metalici și centuri de beton armat ascunse în zidărie, la nivelul nașterilor arcelor și bolților.

Execuția, foarte migăloasă și anevoioasă, a fost îndeplinită în bune condițiuni, iar vechea pictură, prinsă cu agrafe în părțile desprinse, a putut fi astfel salvată.

A doua problemă în cadrul restaurării Brădetului a fost pusă în urma discuțiilor asupra menținerii sau desființării pridvorului de aspect țărănesc, adăugat ulterior și socotit ca dăunător arhitecturii monumentului. Istoric — acest adaos avînd aproape două veacuri vechime; funcțional, el constituind o bună protecție a picturilor de pe fațada intrării; arhitectonic, piesele sale de lemn avînd o certă valoare artistică — și în sfîrșit, arheologic, reprezentînd o etapă evolutivă legată de cadrul sătesc în care se afla situată biserica, a fost hotărîtă menținerea sa în formele actuale.

În aplicarea acestei decizii s-a ivit totuși necesitatea unor modificări la șarpanta existentă. Trebuie reamintit că în general, la vechile noastre monumente, lipsește adeseori preocuparea modernă a unei execuții cît mai perfecte, apărînd numeroase deformări și neregularități. Astfel, nu rareori apar la acoperișuri rezolvări de pante atrăgînd forme strîmbe ce nu ar putea fi admise la o construcție refăcută astăzi. La Brădet, deformările inițiale ale acoperișului peste pridvor și pronaos, executat în mod destul de primitiv au fost amplificate prin diferitele cedări ale punctelor de sprijin împinse spre exterior. Noul acoperiș refăcut după suprabetonarea bolții, deși refolosind pe cît posibil vechiul material lemnos, a trebuit să fie modificat pentru a putea cuprinde gabaritul bolții suprabetonate și a obține în același timp de jur împrejur linia orizontală a picăturii streășinei. A fost ca atare necesară o supraînălțare, în dreptul pridvorului, a liniei de sprijinire a cîmpriorilor prin dublarea cosoroabelor existente cu un rînd de cosoroabe suplimentare. S-a folosit în acest scop grinda veche așezată ca tirant, care tăia în mod neplăcut timpanul fațadei vest și care a fost scoasă și deplasată în față.

Menționăm că pe cosoroaba frontală inferioară, frumos împodobită cu crestături, există scrijelite pe fața văzută, o inscripție cu anul 1787 și imaginea unei păsări reprezentînd un porumbel sau un curcan.

A treia problemă a fost ridicată în dorința de a obține o mai bună punere în valoare a monumentului prin dărîmarea clopotniței. Deși de o înfățișare pitorească, această clădire de paiantă datînd de la sfîrșitul veacului trecut, compusă dintr-un turn înalt cu trecerea pe dedesubt, flancat de două cămăruțe, împiedica prin amplasarea sa drept în fața intrării, singura posibilitate de vedere a bisericii înconjurată de brazi. Din această cauză, propunerea, cu toate neajunsurile atrase adeseori de o izolare exagerată a monumentelor prin distrugerea cadrului existent, a fost totuși acceptată și clopotnița a fost dărîmată și refăcută în forme similare într-un loc mai depărtat.

Înainte de a încheia aceste note vom prezenta și câteva detalii ale construcției care au putut fi examinate de aproape cu ocazia măsurătorilor făcute.

În primul rînd trebuie semnalate două greșeli în releveele anterioare cunoscute prin publicații, care au dat naștere la presupuneri eronate³. Astfel, biserica nu are trei ferestre la absida altarului ci numai două, ceea ce o diferențiază de bisericile din veacul al XVI-lea de acest tip. Turla, de asemenea, are o retragere a zidăriei în jurul ferestrelor, care nu putea fi observată pînă acum, din cauza montării tîmplăriei așezată chiar la fața zidului și mascînd această retragere. În ceea ce privește cornișa, care și ea a fost folosită de cercetători ca element de datare, au fost constatate două faze diferite de construcție:

La pronaos, pînă la jumătatea absidelor laterale, cornișa cuprinde un rînd de zimți mici, din cărămizi de format special de 9 cm lățime și 4 cm grosime, cu vîrfurile ascuțite, așezate perpendicular pe fața peretelui, urmat de un șir de cărămizi în format de cavetă, așezate pe muchie.

Pe cealaltă jumătate a corpului bisericii ca și la baza și la tamburul turlei, cornișa cuprinde un rînd de zimți mari din două cărămizi normale suprapuse așezate oblic față de zidărie, peste un șir de cărămizi în format de cavetă. Pe anumite porțiuni profilul în cavetă lipsește, dar zidăria prezintă în acele locuri vădite semne de prefaceri. Restaurarea îndeplinită a avut grijă să păstreze pe locurile lor ambele tipuri de cornișă.

Fără a lua poziție categorică, din examinarea atentă a zidăriei și mortarului sîntem înclinați a considera ca originală cornișa cu zimți și cavetă de tipul 2, adică cu cărămizi normale așezate oblic, cealaltă, la pronaos, putînd fi opera unor prefaceri din vremea lui Matei Basarab. Presupunerea este întărită de lipsa oricărei discontinuități care să arate o diferență de epocă între corp și părțile superioare a bazei și turlei care sînt clădite o dată cu restul, și au o cornișă de tipul 2.

Acest fapt, împreună cu rezultatele arheologice deja expuse, ne permit să concludem, cu credința că problema datării a fost dezlegată, că monumentul în formele actuale este același cu monumentul înălțat de Mircea cel Bătrîn în veacul al XIV-lea.

³ V. Vătășianu — *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, p. 201.

¹ Vezi: Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice din 1963.

² Ion Balș — vezi „Jurnalul de restaurare”, *Biserica din Brădet*, Referat, august 1964; Instrucțiuni, iulie 1965; Notă, octombrie 1965; în arhiva D.M.I.

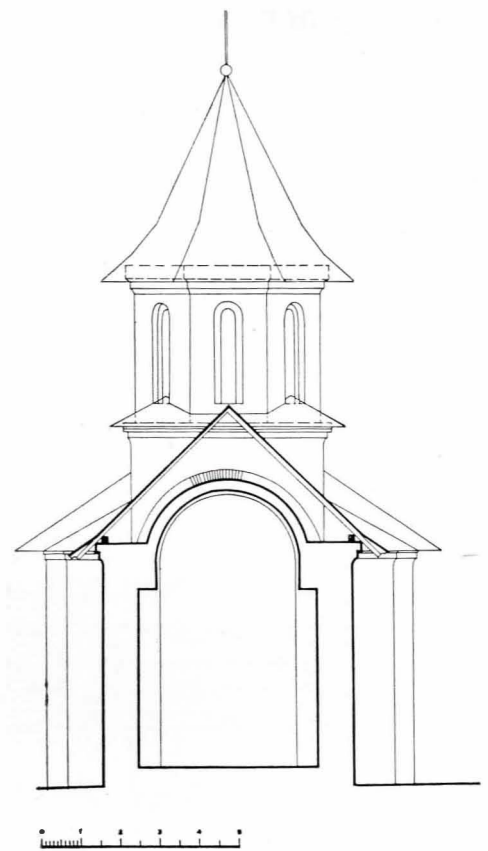
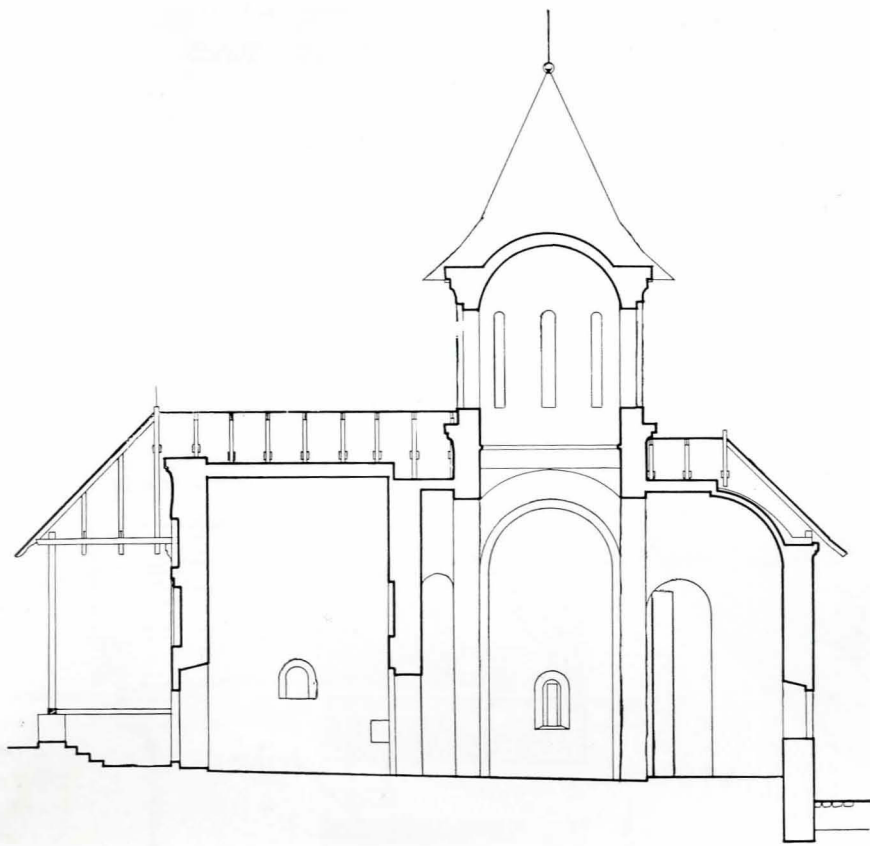

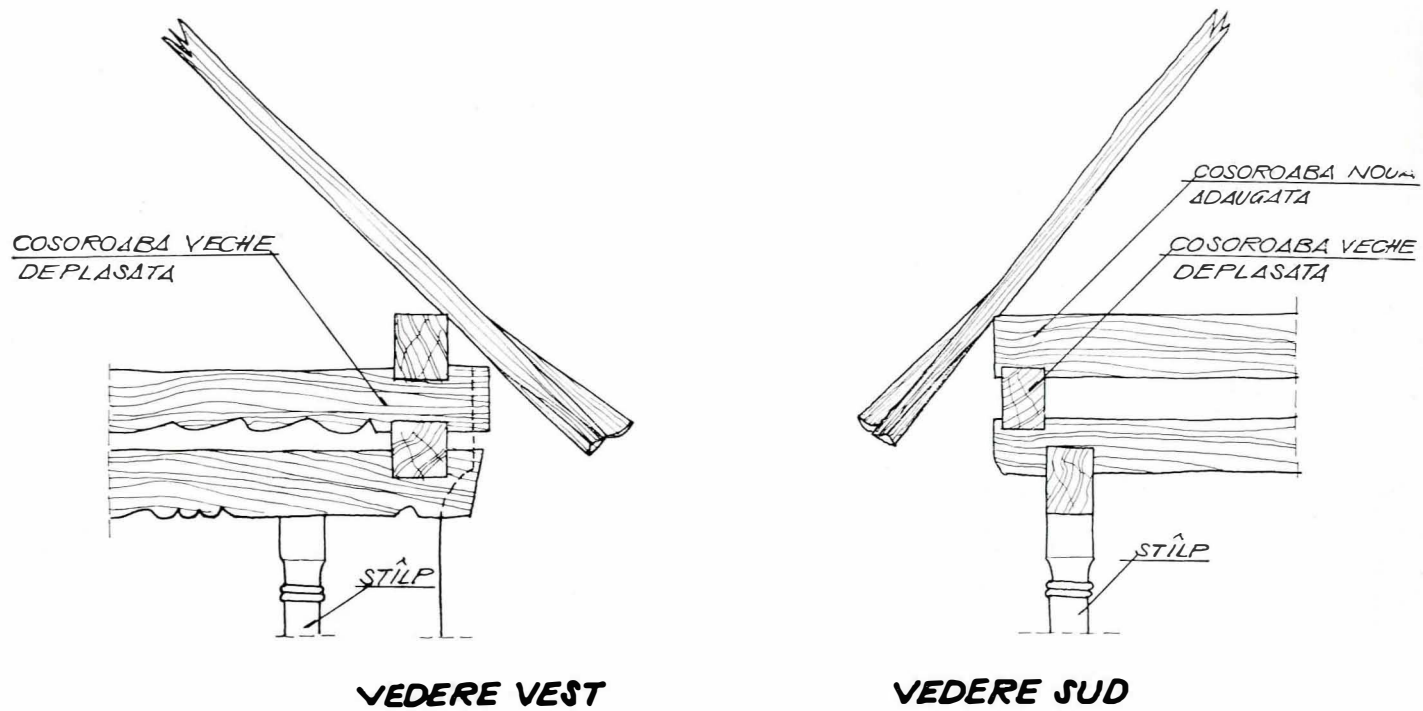
Fig. 1. Biserica din Brădet-Argeș, secțiuni

Fig.2. Fațada de nord, înainte de restaurare

PRIDVOR - CONSTRUCTIE DE LEMN.

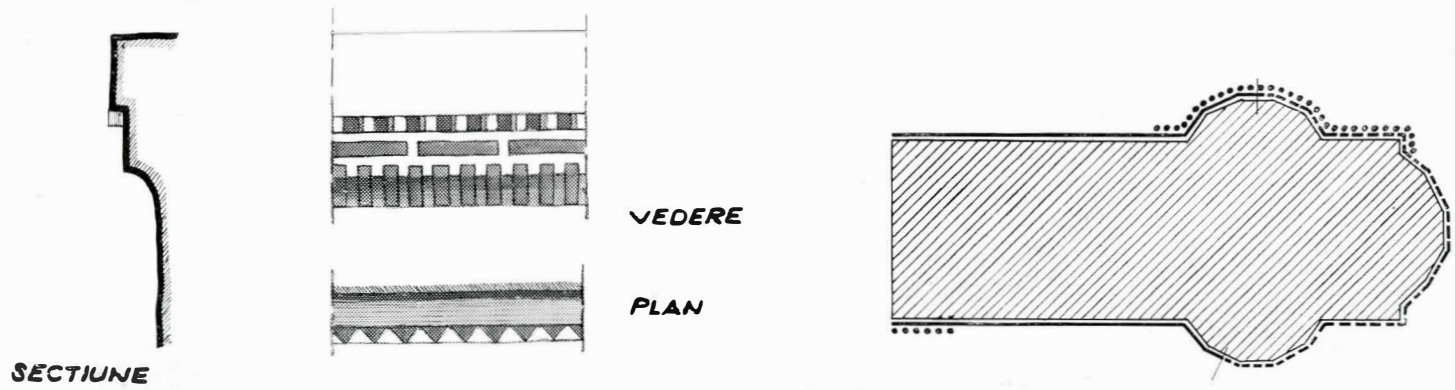
g. 3. Consolidarea pridvorului prin dublarea cosoroabelor.

g. 4. Grindă tirant înainte de restaurare.

CORNISA TIP „A” 1RÎND CĂRĂMIDA SPECIALĂ CU VIRF.

CORNISA TIP „B” 2 RÎNDURI SUPRAPUSE CĂRAMIZI NORMALE AȘEZATE OBLIC.

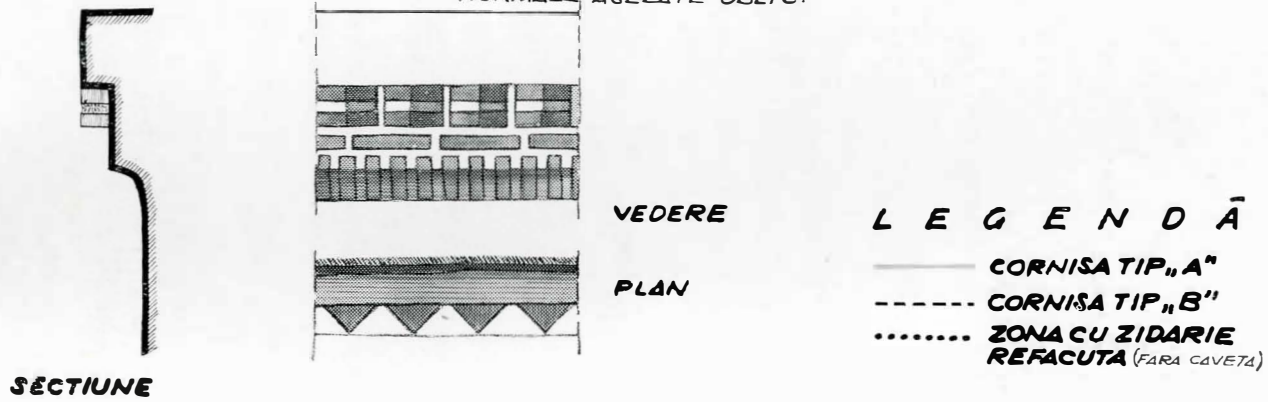

Fig. 5. Cornișa tip A și B, plan și secțiun

Fig. 6. Turnul clopotniță înainte de restaurar

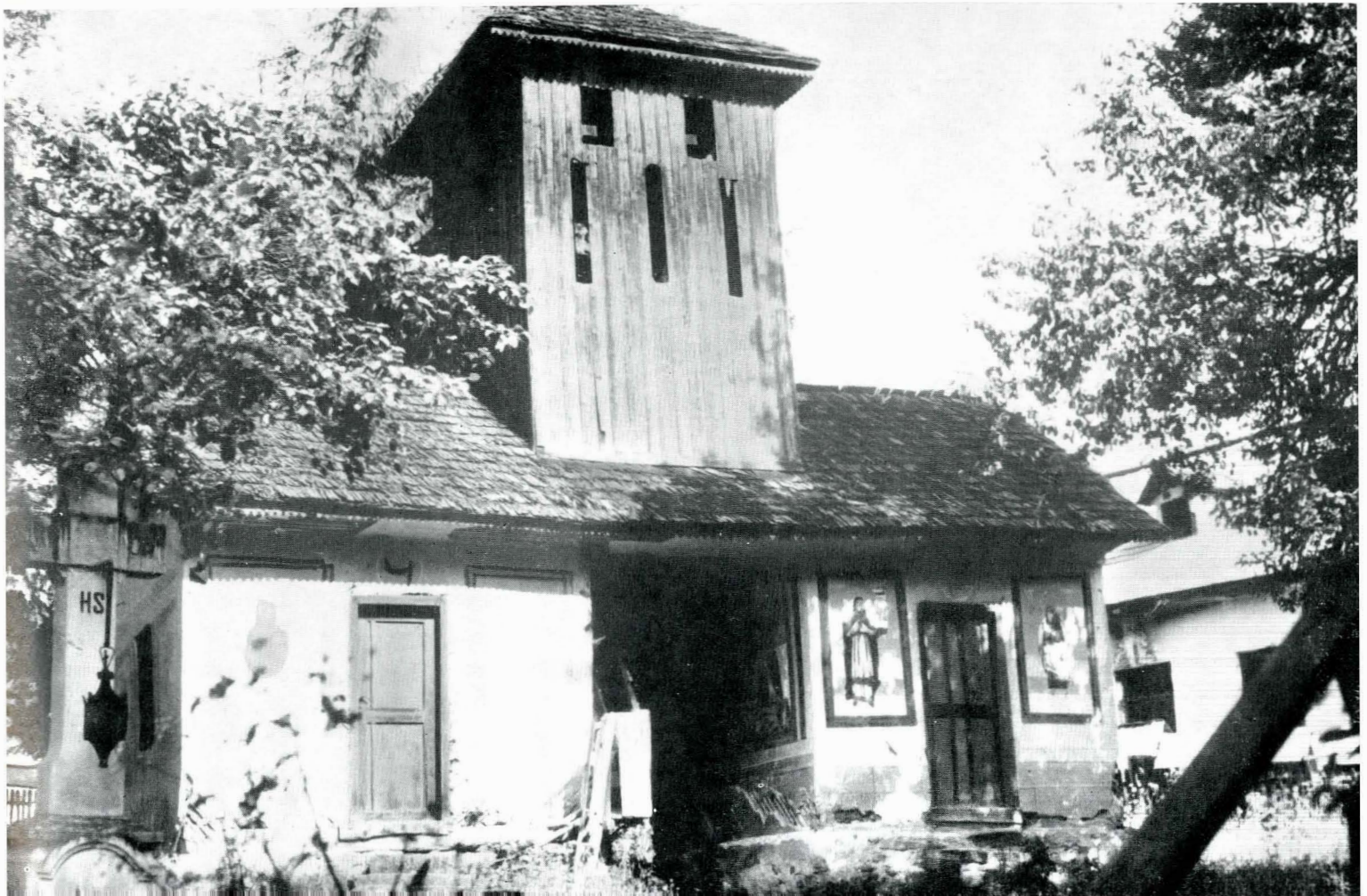

Fig. 7. Fațada de vest, înainte de restaurare.

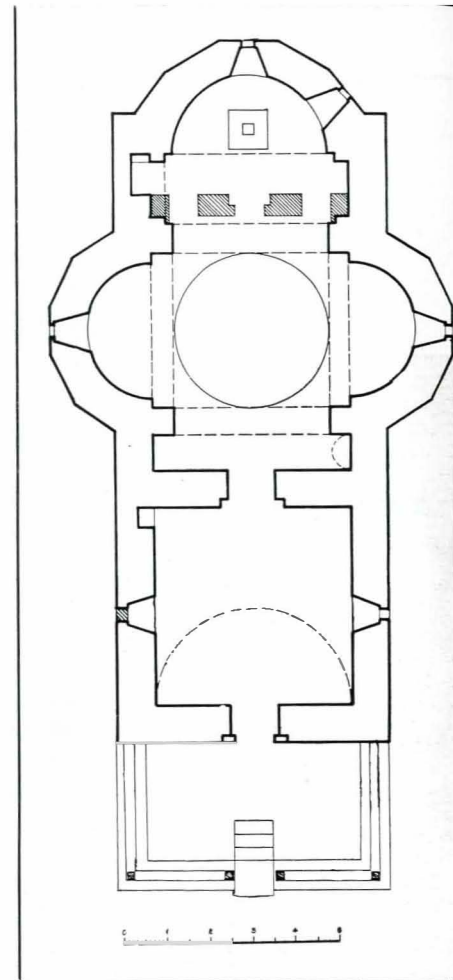
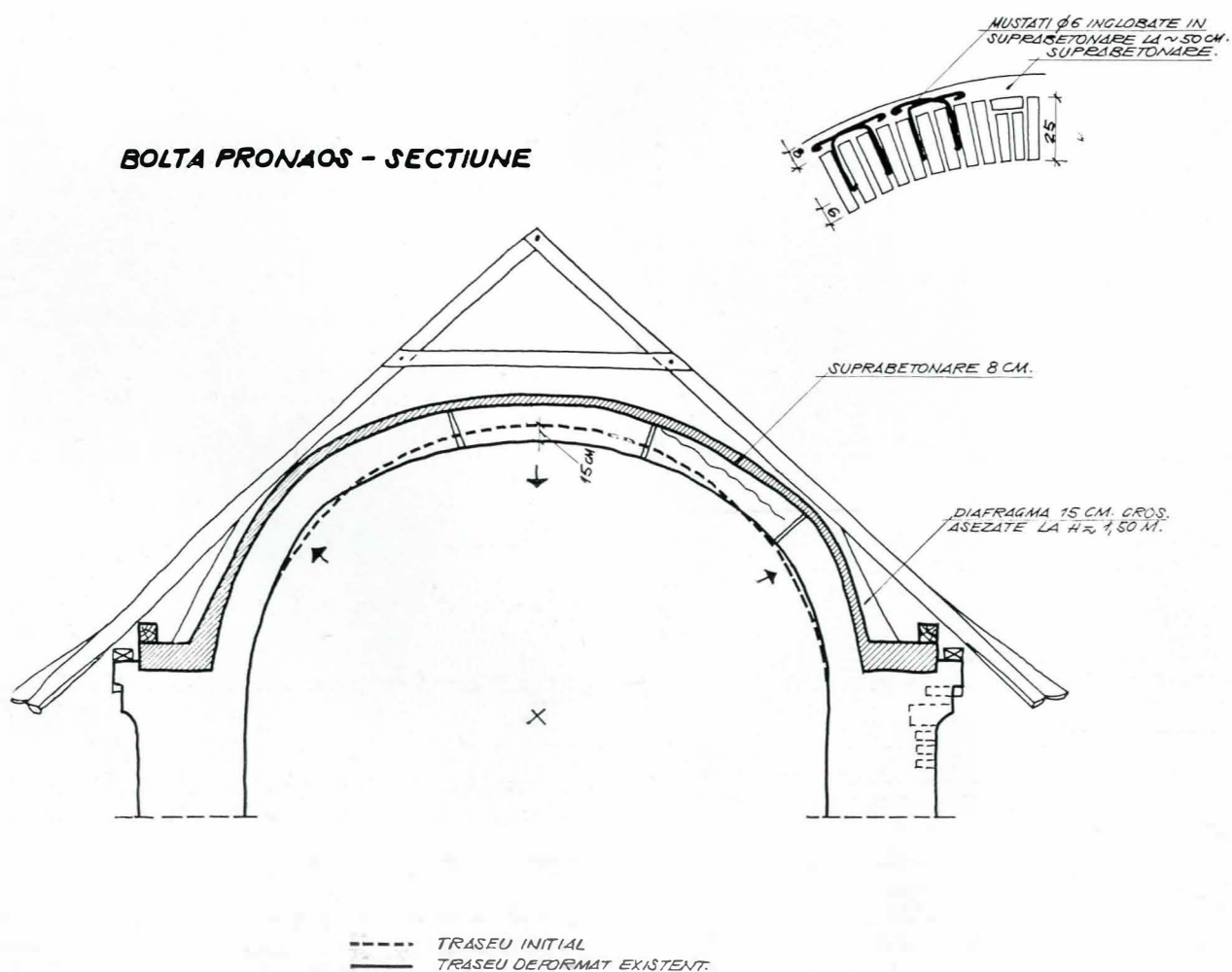
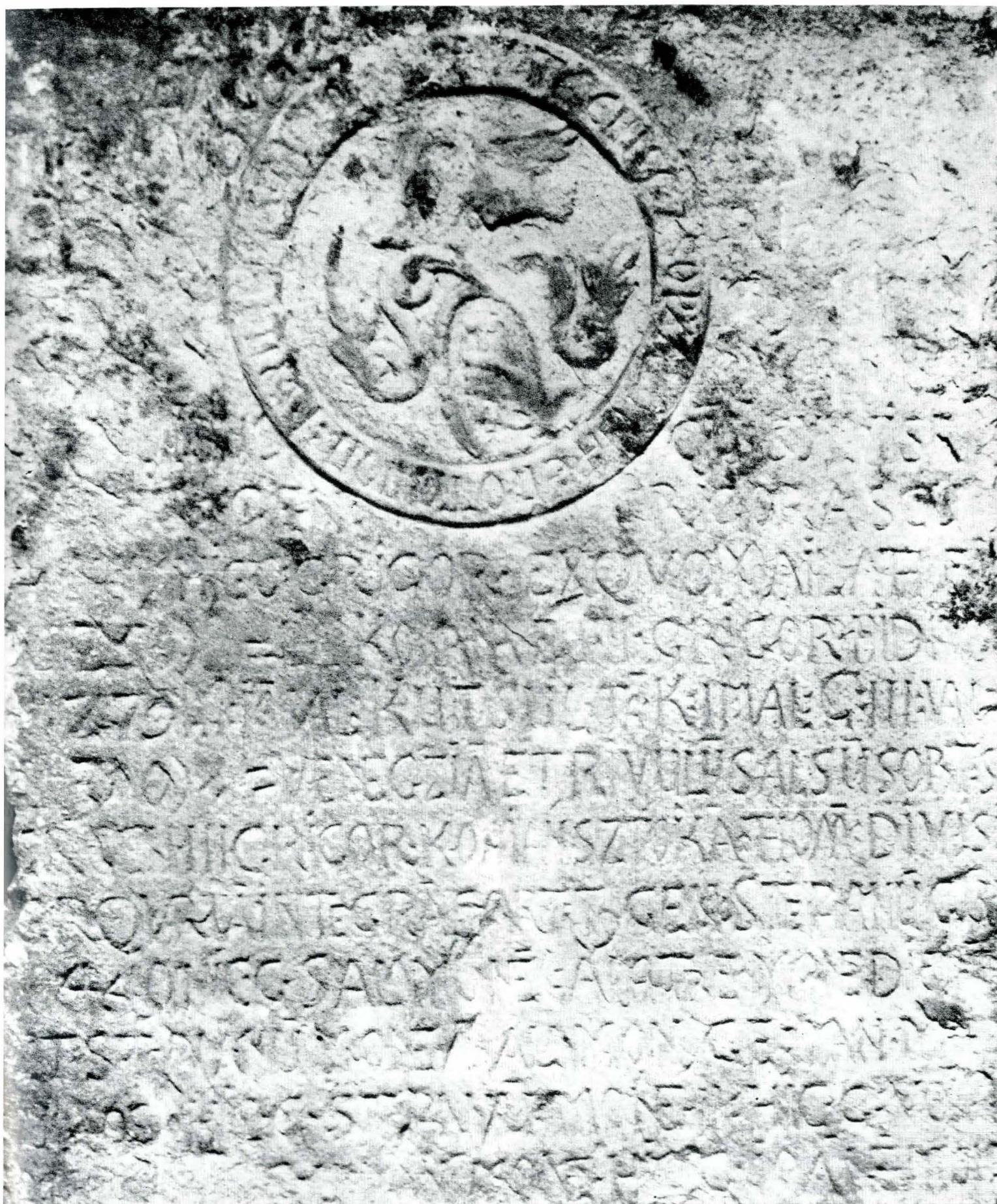

Fig. 8. Planul bisericii Brădet-A.

Fig. 9. Bolta pronaosului (secțiune) după consolidare.

Într-un șopron al familiei Tudor Stoica din satul Veneția de Jos (Făgăraș) se află o veche placă de piatră a cărei însemnătate nu o mai știa nimeni. Placa, acoperită de o inscripție în limba latină, în mare parte degradată, prezentând în partea superioară o stemă în care se distinge o mină purtând o cruce și o pasăre conturnată, despărțite de vrejuri, a fost desprinsă din zidul unei case de pe Ulița de Jos, cu prilejul dărîmării acesteia, proprietate a strămoșilor lui Tudor Stoica. Este evident că mina care ține o cruce din stema acestei plăci de piatră se lega de cinul lui Ionaș Monea, redactorul inscripției, care era vicar general. În ceea ce privește pasărea conturnată, folosită ca însemn de către voievozii Țării Românești, ea caută să illustreze pretențiile genealogice ale lui Ionaș Monea, descendent din „Grigore visticierul”, boier al lui Negru Vodă, de la care acesta ar fi primit domeniile din Făgăraș. Desigur că în familia vicarului general Ionaș Monea se va fi păstrat tradiția unei vechimi, poate și unele documente, care să-l îndreptățescă pe reprezentantul lor să-și întocmească în 1728 o genealogie ale cărei capete se pierd într-un trecut foarte îndepărtat. Dar ce l-a îndemnat să-și consemneze ca strămoș pe un boier și rubedenie totodată, al celui care trecea pe atunci drept cel mai vechi voievod al Țării Românești, din moment ce a pus să i se sculpeze în fruntea inscripției sale genealogice (pe lângă simbolul chemării sale preoțești) însăși stema Țării Românești? Iată întrebarea la care încercăm să răspundem în lucrarea de față.

Placa cu inscripția de care ne ocupăm a fost descoperită în zidul casei ce aparținuse lui Ionaș Monea, de către cunoscutul reprezentant al Școlii ardelenene, Samuil Micu, și consemnată în studiul său, rămas în manuscris, *Annales Principum Transalpinorum et Moldavicum*¹, împreună cu o primă transcriere. O altă copie, a aceleiași inscripții, mai apropiată de original, a fost făcută pe la 1860 de către Ioan Pușcariu. Nicolae Densușianu publică pentru întâia oară în 1885 copia lui Ioan Pușcariu², menționând că la data aceea inscripția se degradase parțial. Această interesantă și enigmatică inscripție, care pomenea de Negru Vodă, legându-l de anul 1185 nu putea scăpa atenției lui B. P. Hașdeu. În capitolul despre începuturile Țării Românești din *Etymologicum Magnum Romaniae*, Hașdeu reproduce versiunea publicată de Nicolae Densușianu, considerînd-o un izvor demn de luat în seamă. Iată traducerea lui Densușianu: „1185. A trăit Grigore cel dintîi Venețianul, visticierul lui Negru Vodă, din partea căruia a fost dăruit cu patru văi, cu păduri și cîmpuri, a născut pe Grigore al doilea (anul 1216). Iar acesta a născut pe Grigore, din care s-a născut Mailat (1250), fiica Comana și Grigore al doilea. Aceștia împărțindu-se (1279), Mailat a căpătat valea dintîi Cuciułata, iar Comana valea a doua, Grigore valea a treia (1390), adică Veneția și Pîrîul Sărat. Și Grigore a născut pe al treilea Grigore, pe Stoica și pe Toma. Aceștia împărțindu-se, Grigore a căpătat întreaga vale a patra și a născut pe Ștefan și pe Grigore (1449). Iar acesta a născut pe Solomon (care după mamă-sa s-a numit Mone) și pe Ștefan Mone. Și Solomon a născut pe Man Mone (1499). Acesta a născut pe al doilea Ștefan Mone, iar acesta pe Voicu Mone, acesta pe al doilea Man Mone și acesta pe Ioan Mone, din care s-a născut Ionaș Mone, venerabilul vicar general, 1728”³.

Nicolae Densușianu publică în aceeași lucrare și o serie de acte ale familiei Monea, cel mai vechi datînd din 20 aprilie 1628, de unde reiese că încă din secolul al XVII-lea ea se afla în „statul boieresc”⁴. La 18 septembrie 1632, Gheorghe Rákóczi I confirmă în „statul boieresc” pe Solomon Monea din Veneția de Jos, cu frații și feciorii săi „cu condiția să suporte toate sarcinile și serviciile cu care sînt datori la castelul Făgărașului”⁵.

Dar alcătuirea genealogică de mai sus, ne apare de la prima vedere o improvizație, cu începuturile pierdute în lumea legendei. Pentru timpul scurs între 1185 și 1728, deci pentru mai bine de jumătate de mileniu, vicarul Monea menționează succesiunea a 11 generații, mult mai puține decît sînt necesare pentru acoperirea acestui interval. Succesiunea etapelor dintre o generație și alta este neverosimil de inegală: între 1185 și 1499 (deci în 314 ani) se succed 8 generații, iar între 1499 și 1728 (în 229 ani) numai 3 generații.

Se știe în prezent că „Negru Vodă” este o plămăuire dintr-o cronică a Țării Românești, scrisă în 1525, și că anul „descălécării” sale ar fi fost 1310 și nu 1185⁶.

Este evident, așadar, că genealogia de mai sus este fantezistă și că pentru „primum movens” al genealogiei sale, românul Ionaș Monea s-a inspirat din tradiția despre „Negru Vodă” din Țara Făgărașului, ajunsă aci în a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau începutul celui următor, oricum înainte de mijlocul secolului al XVII-lea, cînd „Negru” devine „Radu Negru”⁷.

La mică distanță de Veneția, în Munții Făgărașului, se află cetatea Breaza, pe riul Brescioara, numită desigur și pe vremea lui Ionaș Monea „cetatea lui Negru Vodă”⁸. Contemporanul său, sasul Iohann Filstich, profesor la gimnaziul din Brașov, publică în 1743, la Iena, lucrarea *Schediasma historicum de Vilachorum historia annalium Transilvanensium*⁹, în care menționează că

¹ Menționată de Nicolae Densușianu, *Monumente pentru istoria țerii Făgărașului*, București, 1885, p. 103.

² *Ibidem*.

³ *Idem*, p. 105; B.P. Hașdeu, *Etymologicum magnum Romaniae*, tom IV, București, 1898, p. XII.

⁴ Nicolae Densușianu, *op. cit.*, p. 86.

⁵ *Idem*, p. 90.

⁶ Pavel Chihaița, *A fost „Negru Vodă” un personaj real sau legendar?*, în „Magazin istoric”, III (1969), nr. 5, passim.

⁷ *Idem*, p. 49.

⁸ George Șerban, *Oare e numai legendă?*, în „Transilvania”, LIX (1928), nr. 5, p. 356.

⁹ Iohann Filstich, *Schediasma historicum de Vilachorum historia annalium Transilvanensium...*, Iena, 1743, p. 19: „... quod non modo, manuscriptum aliquod Valachicum incerti auctoris confirmat, verum etiam senum Valachorum relatio, quae in traditionibus ab atavis acceptis unice fundatur, abunde comprobata”.

„Negru Vodă” a trecut munții în secolul al XII-lea, adăugînd că aceste știri nu le deține de la autori de cărți, ci din relatări verbale întemeiate pe vechi tradiții. Prin urmare, atît Ionaș Monea din Veneția, cît și Iohann Filstich din apropiatul Brașov reproduc tradiția de la începutul secolului al XVIII-lea din Țara Făgărașului despre „Negru Vodă”, „descălécător” în secolul al XII-lea.

Am avea deci toate motivele să considerăm genealogia lui Ionaș Monea, ca o improvizație, prezentînd nepotriviri evidente. Și totuși... ni s-au păstrat documente, anterioare celor din secolul al XVII-lea, publicate de Nicolae Densușianu, care glăsuiesc de o vechime multiseclară a acestei familii, de un boier care într-adevăr primește de la unul dintre primii voievozi ai Țării Românești patru sate în jurul Veneției și chiar despre rudenia dintre acest boier și suzeranul său, fapt care a îndreptățit într-un anume fel pe Ionaș Monea să sculpeze pasărea conturnată a Țării Românești în fruntea inscripției sale genealogice. Cunoștea Ionaș Monea aceste hrisoave? Cu siguranță că nu, altminteri ar fi inserat în complexa sa genealogie numele și datele care apar în ele. Dar anumite coincidențe sînt tulburătoare.

În diploma sa din 16 iulie 1372, scrisă în Argeș, Vladislav I „voievod Transalpin, ban de Severin și duce al Țării Făgărașului, recent dobîndite”, face cunoscut că „magistrul Ladislav, vajnicul cavaler, fiul răposatului Ianus, meșter de Dobca, nepotul lui Miched banul, ruda noastră de sînge iubită și credincioasă... s-a luptat vitejește împotriva necredincioșilor turci și a împăratului de la Tîrnovo” ... pentru care i s-a încredințat „din partea domnului nostru — regele — și a noastră: tîrgul numit Șercaia așezat în Țara Făgărașului, lîngă Olt, cu cele ce se țin de el, de asemenea satul numit Venețe, satul Cuciułata, satul care se chiamă Apela Calde, satul Dobca, cu toate drepturile lor... ca să-i fie stăpînire veșnică”¹⁰.

Doi ani după apariția acestei diplome din 16 iulie 1372, un oarecare Petre Ciugu din Veneția vinde fratelui său Ladislav din Dobca o moșie lîngă Olt „în apropiere de mînăstirea ruinată Apela-Calde”¹¹.

Un descendent al lui Ladislav din Dobca, Bogdan de Dobca, luptă ca vornic în armata pretendentului Dan III, „tînărul Dan”¹², care va sfîrși ucis de securea călăului lui Vlad Țepeș, în 1460, după ce a ascultat, în viață fiind, propriul său prohod¹³. Așa ne explicăm faptul că, la 3 decembrie 1462, regele Matei Corvin conferă lui Gheorghe Biró din Brașov un privilegiu de colonizare a satelor făgărașene Șercaia — localitatea de reședință a Dăbăceștilor — și Mica, prădate de Vlad Țepeș¹⁴. Prin urmare, Dăbăceștii din Făgăraș iau parte la luptele pentru domnie din Țara Românească, pronunțîndu-se la mijlocul secolului al XV-lea ca partizani ai ramurii Dăneștilor. Acest fapt nu ne surprinde dacă luăm în considerare că moșia Dăbăcești de pe Jaleș (în prezent Runcu, Gorj), care aparținuse unui Dobca, a fost lăsată lui Dimitrie Dăbăcescu (a patra parte), precum și lui Dan I, așa cum reiese din actele mănăstirii Tismana, moștenitoarea acestor bunuri¹⁵.

În vremea domniei lui Mircea cel Bătrîn, care nu apare moștenitor la Dăbăcești, boierul Nan Udobă dăruiește pentru înălțarea mănăstirii Cozia „locul numit Călimănești, pe Olt”¹⁶. Și, deoarece Nan Udobă, va fi înmormîntat în necropola urmașilor lui Basarab, biserica Sfîntul Nicolae Domnesc din Argeș¹⁷, sîntem convinși că el însuși făcea parte din familia voievodă — a Dăbăceștilor —, strîns legată de ramura Dăneștilor, care, după moartea lui Mircea cel Bătrîn, devine adversară pe față a Drăculeștilor, descendenți ai ctitorului Coziei, poziție menținută și în a doua jumătate a secolului al XV-lea.

Desigur, tot un descendent al Dăbăceștilor, boierul Mailat din Comana, primește în 1511 de la nobilul Petru de Copandru, a patra parte din moșia Crihalma, din apropierea Comanei, pentru sine și copiii săi¹⁸.

Cîtiva ani mai tîrziu, în 1527, Ladislav, „fiul răposatului Coman Chirilă” boier din Grind, se înfățișează înaintea scaunului judiciar din Făgăraș, cu rugămîntea de a i se acorda privilegiul pentru moșiile și satele Perșani, Pîrîu și Veneția, împreună cu munții Tămăș și Tămășel¹⁹, de la hotarul cu Țara Românească (în dreptul Rucărului).

Nimic nu ne împiedică să bănuim că familia făgărașană a Dăbăceștilor legată „prin rudenie de sînge” de familia domnitoare a Țării Românești, a continuat să existe și în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, timp ce desparte pe succesorii boierilor Mailat și Ladislav de antecesorii lui Ionaș Monea. Documentul de la voievodul Vladislav I, care se află în prezent în Arhivele Statului din Budapesta, publicat pentru întâia oară în 1829²⁰, a fost păstrat desigur secole întregi în Transilvania, poate chiar pe domeniul Dăbăceștilor din Făgăraș, cum era și firesc. El s-a rătăcit de locurile pentru care fusese hotărît înainte de alcătuirea inscripției lui Ionaș Monea, dar tradiția a putut reține unele elemente, pe care vicarul le-a inserat în improvizația sa genealogică. Oricum, placa de piatră din șopronul familiei Tudor Stoica din Veneția de Jos este o altă dovadă a unor legături pe care vremea nu le poate măcina.

¹⁰ *Documenta Romaniae historica*, B.I, nr. 5, p. 14—17.

¹¹ E. Hurmuzaki, I, 2, nr. CLXXI, p. 222. Dimitrie Onciul (*Opere complete*, București, 1946, p. 144, nota 1) remarcă faptul că Veneția și Apela Calde apar ca „partes Transylvaniae”, prin urmare ele nu mai erau în stăpînirea lui Vladislav I, ceea ce ne apare explicabil în lumina conflictului dintre voievodul român și Ludovic cel Mare, izbucnit în 1374.

¹² N. Iorga, *Lucruri nouă despre Vlad Țepeș*, în „Convorbiri literare” XXXV (1901), p. 149. Pentru succesiunea Dăneștilor și filiația Vladislav II — Dan III („tînărul Dan”), vezi Matei Cazacu, *O domnie necunoscută a lui Vlad Țepeș*, în „Viața studentescă”, 1968, nr. 39, p. 2.

¹³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 150.

¹⁴ E. Hurmuzaki, XV, nr. C, p. 58.

¹⁵ *Documenta Romaniae historica*, B, I, nr. 7, 8, 14, 16.

¹⁶ *Idem*, nr. 9, p. 26—27.

¹⁷ Virgiliu Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, în „B.C.M.I.”, X—XVI (1917—1923), p. 54.

¹⁸ E. Hurmuzaki, II, 3, nr. VI, p. 4.

¹⁹ Ioan Pușcariu, *Munții Tămăș și Tămășel*, în „Analele Acad. Române”, seria II, tomul XXXIII (1910—1911), p. 786.

²⁰ Vezi nota 10.

Biserica fostei mănăstiri pauliciene (ordinul eremiților Sf. Paul) cu hramul Sf. Maria, din Remeși, se numără printre puținele monumente medievale din piatră păstrate în Maramureșul istoric. Situat pe malul de sud al Tisei la 20 km vest de Sighet, între Săpînța și Teceuți, satul Remeși își datorează prima mențiune, actelor mănăstirii amintite. În a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în timpul disputelor religioase ce au urmat adoptării Reformei, mănăstirea și-a încetat existența, iar clădirea bisericii, părăsită o vreme, a devenit apoi biserica ortodoxă a comunității sătești.

Monumentul este foarte puțin cunoscut și aproape de loc cercetat, datorită și faptului că elementele sale originare — plan, bolți, sculptură monumentală — sînt parțial alterate sau ascunse de transformările și adăugirile ulterioare. Se mai păstrează totuși în interior pornirile vechilor bolți ca și chenarele de piatră sculptată ale unor ferestre cu decor gotic, argumente suficiente pentru a dovedi că zidurile sînt cele vechi și că lucrări de restaurare precedate de cercetări arheologice ar putea cîndva reda construcției interesul și prestigiul ei de monument istoric.

Dar, semnalînd monumentul, am dori să aducem în prezenta notă informații care să precizeze data începuturilor sale. Căci în toate mențiunile din literatura de specialitate, mănăstirea și biserica ei au fost în mod constant greșit date. Nu ne referim atît la ipotezele din epoca romantică a istoriografiei maramureșene, care le-au pus în legătură cu prezența în Maramureș a cavalerilor teutoni la începutul veacului al XIII-lea¹, ci la lucrări critice

¹ Wenzel Gustav, *Kritikai fejtegetések Máramaros megye történetéhez*, Pécs, 1857, p. 12; Mihályi Ioan, *Diplome maramureșene*, Sighet, 1900, p. 5; Bunea Augustin, *Încercare de istoria Românilor pînă la 1382*, București, 1912, p. 155 etc.

întemeiate pe izvoare, unanime în a aprecia mănăstirea ca pe o fundație din 1363 a regelui Ludovic I². Din păcate, argumentele acestei datări nu pot fi supuse unei analize critice, ele constînd din însemnări aflate în arhivă ordinului, sau din tradiții păstrate în interiorul aceluiași ordin³.

Disponem, în schimb, de alte informații documentare, publicate și accesibile, pe temeiul cărora este posibilă datarea destul de strînsă a începuturilor mănăstirii. Calitatea lor este de natură să infirme orice alte argumente. O dată cu interesul pe care datarea de care ne ocupăm aici o are pentru însuși monumentul în discuție, prezența sau absența în veacul al XIV-lea în Maramureș a unei mănăstiri catolice nu este de loc lipsită de importanță pentru reconstituirea condițiilor social-politice și culturale locale din acele veacuri.

² Csánki Dezső, *Máramaros megye és az oláhság a XV. században*, în „Századok”, 1889, anexa p. 30; Filipașcu Alexandru, *Istoria Maramureșului*, București, 1940, p. 63; Bélay Vilmos, *Máramaros megye társadalma és nemzetiiségei*, Budapesta, 1943, p. 44—45.

³ Kisbán Emil, *Á magyar pálosrend története*, vol. I, Budapesta, 1937, p. 9 argumentează cu note din arhiva ordinului, unde s-ar menționa o danie din 1363 a regelui Ludovic, întărită în 1389 de regina Maria și la 1421 de Sigismund. Dania din 1363 este probabil identică cu regestul publicat de Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, vol. I², p. 86, după Fejer, *Codex diplomaticus* X, 7, p. 210. În lumina observațiilor despre care va fi vorba mai jos, nu poate fi decît un fals interesat al călugărilor.

Fig. 1. Biserica mănăstirii din Remeși.

Fig. 2. Biserica mănăstirii din Remeși, fațada de est

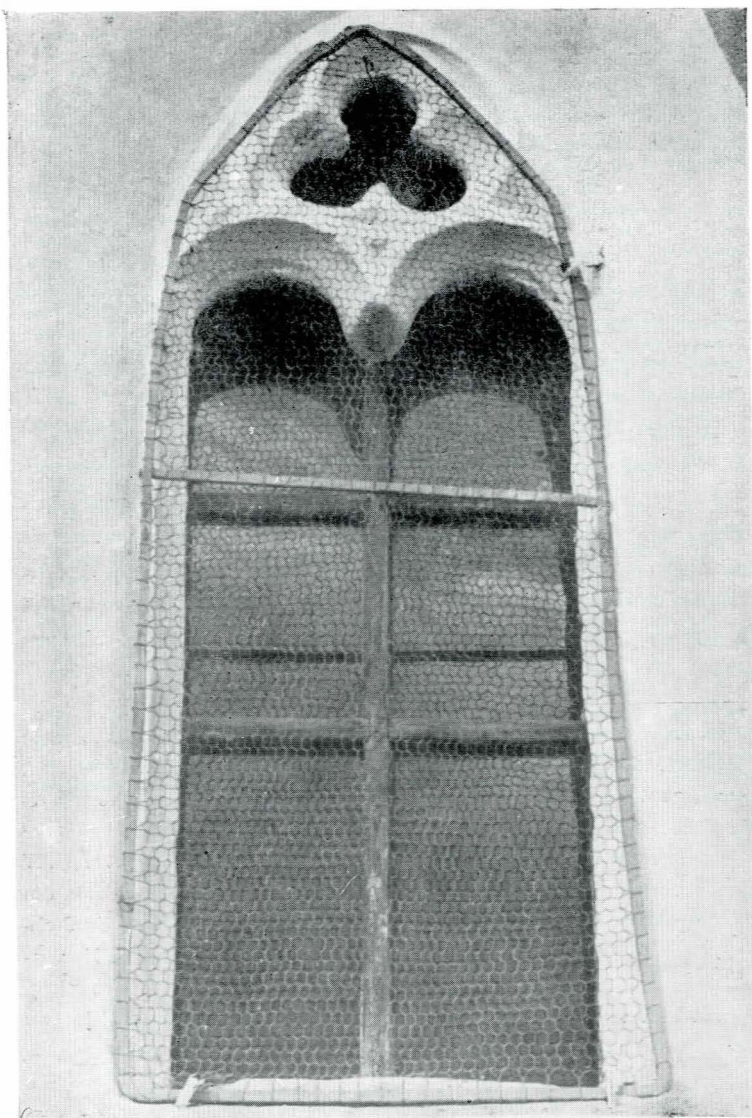
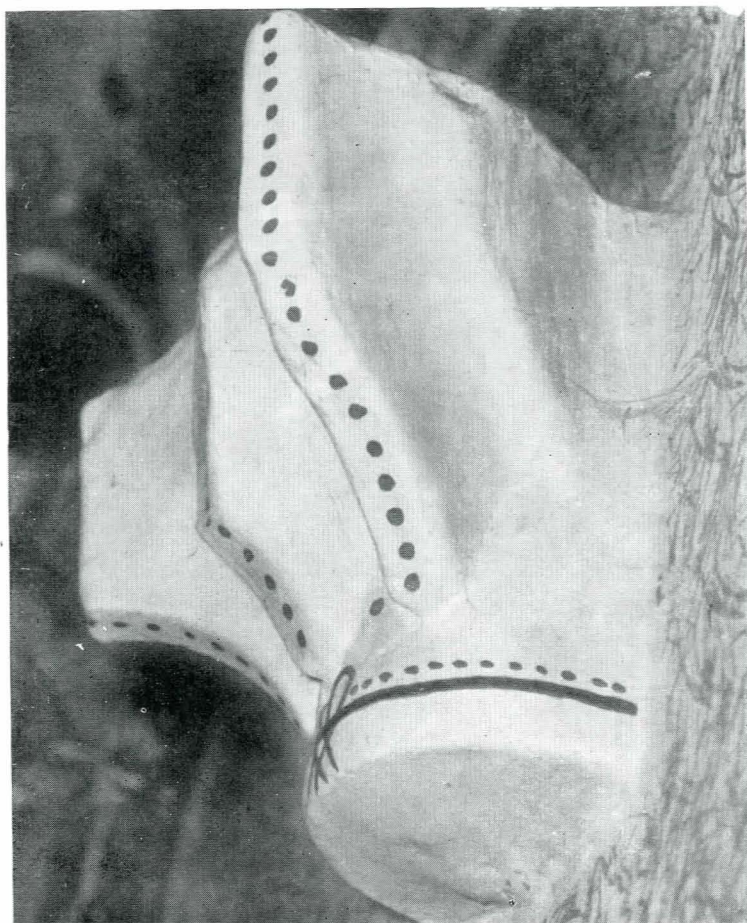

Fig. 3. Fereastră la altar.

Fig. 4. Consolă de la arcurile bolții în navă.

Apariția mănăstirii din Remeți este strâns legată de dezvoltarea Teceului (Tiacevo, în U.R.S.S.) aflat pe malul opus al Tisei, cu cca 3 km mai jos în fața Teceușilor. Întemeiat de oaspeți regali sași și maghiari la sfârșitul veacului al XIII-lea, Teceul a primit în 1329 privilegiul cu caracter orășenesc de la regele Carol Robert⁴. Cu toate acestea, după 1365, Teceul a ajuns în stăpânirea nepoților lui Dragoș „descălecătorul” Moldovei, a comiților și voievozilor maramureșeni Balc (Baliță) și Drag. Data exactă a daniei regală acordate drăgoșeștilor (de Ludovic I, 1342—1380 sau de regina Maria, 1380—1387) nu ne este cunoscută, dar la 1389 Teceul face parte din moșiile lor întărite și hotărnicite comitelui Drag⁵.

Or, hotărnicia Teceului, perfect reconstituibilă pe teren și pe hărți prezintă particularitatea de a include teritoriul de pe ambele maluri al Tisei, deosebindu-se sub acest aspect de celelalte așezări de oaspeți regali din Maramureș — Sighet, Cîmpulung la Tisa, Visc (Viskovo) — care aveau în veacurile XIV—XV teritoriul doar pe malul de sud al Tisei, pe acest mal aflându-se și așezările respective. Hectarul teritoriilor de la sud de Tisa pînă în 1389 de Teceu este descris ca începînd de la malul rîului, de unde înspre sud traversează drumul ducînd de la Visc la Săpînța, urcă pînă în creasta munților ce despart aici Maramureșul de Țara Oașului, o ia spre apus pe creasta munților și coboară apoi din nou la Tisa în dreptul confluenței cu valea Teceului, după ce a traversat încă o dată același drum de pe malul de sud al Tisei, ducînd spre Visc. Vecinătatea acestui teritoriu cu hotarul Săpînței este expres menționată.

Este vorba, așadar, de teritoriul pe care se află azi satul Teceușii, și de o parte a hotarului actualului sat Remeți. Dar mănăstirea încă nu există la 1389 și în acest sens pledează nu atît tăcerea hotărniciei, cît mai ales faptul că o mănăstire catolică întemeiată din inițiativă regală trebuia să fie în mod obligatoriu un stăpîn feudal de pămînt și de oameni, spre deosebire de modestele schituri de lemn ortodoxe pe care documentele din veacul XIV-lea le menționează în locuri retrase. Din momentul cînd pămînturile Teceului se învecinau la sud de Tisa cu cele ale Săpînței, nu mai era la atunci pentru mănăstirea pauliciană.

Abia după 1404, dată la care s-a încheiat rolul politic din Maramureș al Drăgoșeștilor și la care s-au confiscat moșiile acestora — printre altele și Teceul care și-a recăpătat situația privilegiată⁶ —, s-au creat condițiile necesare întemeierii mănăstirii. Pentru aceasta au fost desprinse anumiți pămînturi din teritoriul la sud de Tisa al Teceului și totodată au fost cotate și unele pămînturi aparținînd înainte de vreme cnezilor săpînțeni. Nu este întîmplător faptul că cea mai veche mențiune cunoscută a mănăstirii este din 1426—1430 în legătură cu ocuparea samavolnică de către priicrul mănăstirii a pămînturilor țînînd de Săpînța⁷. În lumina acestor fapte, data de 1426 consemnată în arhivele ordinului paulician⁸, este singura care poate fi acceptată pentru întemeierea mănăstirii Sf. Maria din Remeți.

⁴ Mihályi, *Diplome*, p. 8—11.

⁵ *Idem*, p. 89, sub numele de „Nog-Teceu” — Teceul Mare.

⁶ *Idem*, p. 92, rînd ultim., p. 93.

⁷ Cu posibilitatea ca Teceușii să fi existat încă de la sfârșitul secolului al XIV-lea, întemeiat de locuitorii din Teceu, deoarece în actul din 1389 (vezi mai sus nota 5) este vorba și de o moșie „Kis-Teceu” (Teceul Mic) pentru care nu se face o hotărnicie distinctă. Ulterior, sub numele de Teceul Mare apare în documente satul Valea Teceului, aflat la nord de Teceu.

⁸ Mihályi, *Diplome*, p. 144.

⁹ *Idem*, p. 268—269. Alte cotropiri ale călugărilor împotriva hotarului Săpînței la 1461 (*Idem*, p. 437).

¹⁰ Vezi mai sus nota 3.

Fig. 1. Biserica din Cărpiniș, vedere din față.

Pe șoseaua Rm. Vlcea — Tg. Horezu, în Pietrarii de Jos, câteva sute de metri spre nord, în satul numit „Cărpiniș” — altădată o așezare de bogat renume¹ — se află unul dintre cele mai interesante monumente de arhitectură vlceană — biserica de lemn Sf. Nicolae.

După unele date, această biserică este făcută de popa Matei din Genuneni, în anul 1810². Tradiția locală, demnă și ea de luat în seamă, spune că această biserică de cimitir ar fi fost adusă aici, nu se știe când, de undeva din zona satelor Tomșani, Folești sau Genuneni³. Inscricția de pe latura de sud-vest a pronaosului, în exterior, vrea poate să ateste data construirii, anul „1810”.

În înfățișarea sa de astăzi, conservând intacte trăsăturile originare, monumentul, întocmai unei locuințe sau anexe gospodărești din zonă — de proporții reduse —, nu are nici turlă, nici pridvor; clopotnița și poarta de la intrare împreună cu crucile mormintelor din jur, toate lucrate artistic la rîndul lor, abia dacă îți amintesc că te afli lîngă o biserică.

Forma cu totul aparte a acestei biserici de lemn ne obligă să ne oprim puțin asupra ei și să încercăm o discuție în jurul tipologiei în care poate fi înscrisă.

Construită din bîrne late de stejar, cu aceeași grosime, biserica din Cărpiniș, deși modestă ca ansamblu, se impune atît prin forma aparte de plan, care întruchipează un tip unitar, deplin încheiat, cît și prin proporția volumelor și calitatea cu totul deosebită a unei execuții dintre cele mai îngrijite. Tălpile edificiului — războiul sau jugul, cum sînt numite cîteodată — de dimensiuni apreciabile, sînt așezate pe o serie de lespezi sau bolovani de rîu, capetele lor petrecîndu-se mult în afara îmbinărilor, în scopul realizării unei stabilități sporite. După toate probabilitățile, și aici se afla nelipsita bancă din grinzi de lemn, așezată de-a lungul laturii de sud a naosului, sub streșina largă a acoperișului. Pereții exteriori ai edificiului apar încadrați în aceste tălpi, așezați într-o scobitură profundă. Stabilitatea îmbinărilor este asigurată, din loc și prin cuie mari de lemn, ascuns bătute.

Planul, în formă de navă, cu absida altarului hexagonală, retrasă simetric de o parte și de alta, fără proscomidie și diaconicon, prezintă particularitatea că pronaosul său este și el absidat — tot hexagonal — avînd însă o deschidere mai largă decît lățimea naosului; în același timp — așa cum am arătat — în mod neobișnuit, este concepută fără pridvor.

Sistemul de boltire prezintă și el cîteva particularități, impuse de corecturile ce trebuiau aduse, astfel încît să se asigure desfășurarea unui semicilindru de aceeași deschidere atît peste naos cît și peste pronaos; rezolvarea constă în trasarea în planul de naștere al bolților de-a lungul pereților, a unor aripi orizontale din grinzi alăturate, mai late în pronaos și mai înguste în naos. Capătul de vest al semicilindrului în pronaos se termină printr-un timpan ușor înclinat spre interior⁴.

¹ Așezare cunoscută ca moșie moșnenească, ai cărei locuitori se ocupau, printre altele, cu comerțul și cărăușia.

² Vezi: I. Popescu—Cilieni, *Biserici, tîrguri și sate din județul Vlcea*, Craiova, 1941, p. 32.

³ O cercetare atentă a îmbinărilor grinzilor vine să ne confirme o strămutare a edificiului. Oricum, judecînd după stilul fragmentului de pictură din tabloul cu „moartea” de pe fațada de vest, această strămutare n-ar fi putut avea loc decît anterior perioadei 1845—1850.

⁴ Vezi traseul indicat pe planul edificiului.

Unic exemplar de acest fel păstrat pentru zona de la sud de Carpați, planul acestei biserici, după forma absidei, s-ar putea înscrie totuși tipului vlcean obișnuit — cu proscomidia amenajată pe o poliță fixată pe peretele de nord; supralărgirea pronaosului, față de corpul naosului, ar putea trezi și ea unele idei de asemănare cu bisericile de tipul celei din Grămești. Forma absidată a pronaosului, ca și lipsa pridvorului⁵, ni se înfățișează însă aici ca un caz singular. Dovedim în schimb forma de pridvor absidat la bisericile ca cele din Zătreni-Vlcea sau Bălțații de Sus - Mehedinți⁶. În mod asemănător, o oarecare înrudire cu această categorie de monumente poate fi menționată și la un alt tip de biserici de lemn foarte răspîndite de cealaltă parte a Oltului, așa cum sînt cele din Cuca de Sus, Cuca din Vale, Drăguțești⁷ sau Piscul Calului-Morărești; la toate aceste biserici acoperișul apare în fațada de vest ca o reproducere identică a capătului de pe absida altarului; partea din față a acoperișului, mult ieșit în afară, se reazemă aici pe doi stîlpi, care dublează — spre exterior — traveea centrală a pridvorului, precedînd totodată intrarea.

Forma aceasta de plan a bisericii din Cărpiniș, cu pronaosul absidat, privită aici ca o excepție, este regăsită însă foarte asemănător la bisericile de lemn din Moldova sau din Transilvania. Ea trebuie pusă în legătură și cu un anumit tip de edificii de cult din zidărie, dezvoltat în paralel, așa cum este cel al bisericilor din Bălinești și Dragomirna — în Moldova, sau al bisericilor din Olari — Curtea de Argeș și Ludești — Țara Românească⁸.

Judecînd după proporțiile foarte reușite ale întregului ansamblu și după modul ales de prelucrare și asamblare a materialului, biserica din Cărpiniș trebuie privită ca unul din puținele exemplare care supraviețuiesc, aparținînd unui anumit tip de biserică de lemn foarte răspîndit altădată. Dispariția tipului său poate fi și o consecință a spațiului restrîns pe care îl oferă, precum și a lipsei pridvorului.

Am insistat asupra acestui monument întrucît tipul său reflectă — o dată mai mult — acele trăsături de unitate sub care s-a dezvoltat întreaga arhitectură a stilului bisericilor de lemn aflate de o parte și de alta a arcului carpatic.

⁵ Chiar bisericile de tip obișnuit fără pridvor sînt destul de rare; amintim dintre acestea pe cea a satului Marița-Vlcea, datată „1556—1557”; altele, ca cea din Bălțațeni-Tomșani, par să aibe acest pridvor ca o adăugire tîrzie.

⁶ Vezi: Radu Crețeanu, *Bisericile de lemn din raionul Strehăia*, în „Mitropolia Olteniei”, an. XVI, 1964, nr. 5—6, p. 391.

⁷ Această biserică a fost reconstruită în Muzeul în aer liber din Golești cu pridvorul și acoperișul modificat.

⁸ Ne referim numai la faptul că și pronaosul înfățișează o formă poligonală, mai mult sau mai puțin asemănător absidei.

Rectificare:

La articolul „Contribuții la cunoașterea tipologiei bisericilor de lemn”, de același autor, din nr. 1/1970 (pg. 63), legendele ilustrațiilor se vor citi după cum urmează:

Fig. 2. Planul bisericii din Bercești-Cernădăia, jud. Gorj.

Fig. 3. Planul bisericii din Olteni-Drăganu.

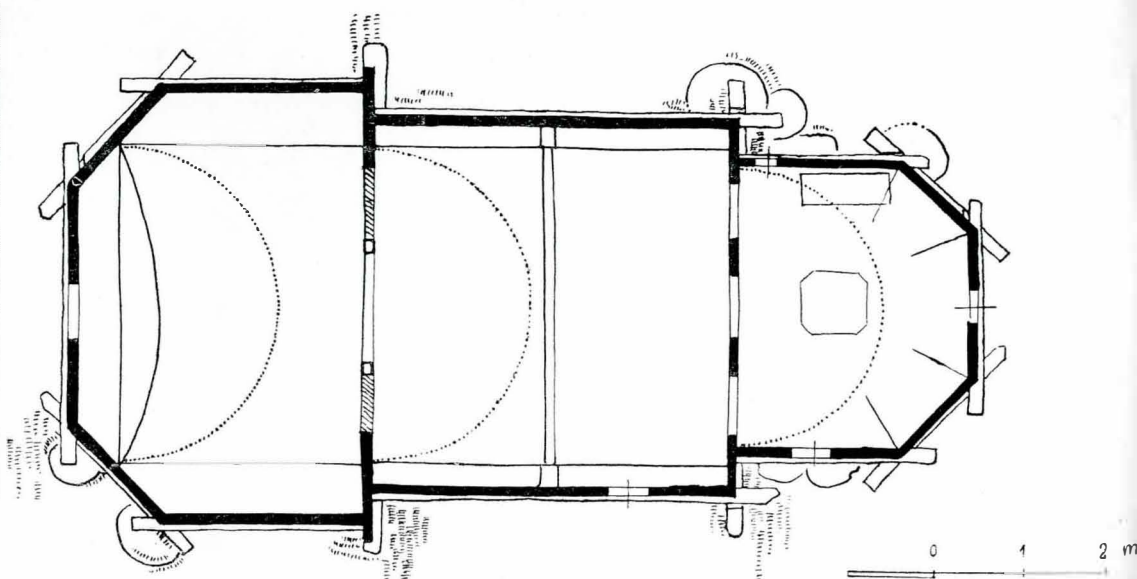
Fig. 4. Planul bisericii din Corbii-Ciungi, jud. Dîmbovița.

Fig. 5. Planul bisericii Șohodolu-Baia de Fier, jud. Gorj.

Fig. 2. Detaliu de îmbinări.

Fig. 3. Planul bisericii din Cărpiniș

A doua jumătate a secolului XIX a marcat începutul unor preocupări intense pe linia cercetării, restaurării și punerii în valoare a unora din cele mai caracteristice monumente din istoria patriei noastre. În afara monumentelor clasice, preocupările s-au îndreptat cu deosebire spre cele ale epocii feudale. În acest context se încadrează și lucrările de restaurare de la complexul Curtea de Argeș.

Pentru a veni în ajutorul specialiștilor publicăm mai jos un raport, al cărui autor nu ne este cunoscut deocamdată, alcătuit în urma unor constatări la fața locului, în legătură cu modul cum au fost făcute restaurările la acest complex de către Lecomte du Noüy. Documentele se află la Arhivele Statului — Filiala Municipiului București, fondul Ateneul Român, dosarul I, anul 1888, p.1—19:

Foarte de mult lumea se gîndea la restaurare.

Sub Dl. Boerescu i'a încredințat restaurarea în 1873 lui Moutureanu. A executat rău lucrările, s'a cheltuit o sumă colosală cu schela, s'a numit o comisie din Odobescu, Berindei, Orescu etc. care a redijat un raport detaliat de restaurare (raportul lipsește) s'a consultat apoi Violet le Duc pe de Baudot a redijat un raport care e la dosar.

Raportul foarte detaliat, arată ceea ce defăcut în timp de doi ani și cu 250 000 lei.

Dînșii au recomandat pe Lecomte care era inspector în serviciul monumentelor istorice.

Raportul D-lui V. le Duc a fost pus la dosar și nu s'a mai ținut nimeni de dînsul.

Astăzi a ieșit cu totul altceva.

Dl. Lecomte a început lucrările la 26 aprilie 1875. A refăcut schela, a refăcut în parte turnul pantocratorului; a făcut lucrări de terasamente.

În 1876 a refăcut turnurile mici; a refăcut câteva rozace pe care erau păsărelele, s'a făcut terasamente, s'a înlocuit pietrele stricate pe fețele clădirii.

În 1877 s'a început învelitoarele, s'a înlocuit pietrele stricate pe fețele bisericii, s'a făcut rozacile stricate, terasamente.

În 1878 s'a făcut plăcile de marmură între ferestre, canaluri la turnuri și la corpul bisericii, reînnoirea sculpturilor, învelitori la turnuri, terasamente și darămări.

În 1879. Refacerea cantharului, învelire balustrada de piatră. Auritul exterior, darămări, terasamente.

În 1880. Geamuri colorate, auritul exterior, sculpturi reînnoire, darămări în 1881 și 3 luni din 82. Refacerea soclului temeliei interioare, pavagiu, împrejurul bisericii; copierea picturilor vechi.

În 1882—83. Copierea picturilor, tencuiala cu ipsos.

În 1883—84. Ușa de bronz, picturi interioare, terasamente darămări, fondația pardoselei.

În 1884—85. Corpurile de gardă, soclul grilajului, terasamente, darămări grilajul de fer, îndreptarea curței. În 1885—86 Iconostas, prestol, picturi, corpuri de gardă, curtea bisericii, terasamente.

În 1885—87. Policandre, candele, străni tronuri, pardosele mozaici, sfințirea.

S'a acordat treptat sume fără a se ști pe ce, pînă cînd a zis că s'a terminat și fără a se observa dacă lucrările sunt conform cu ceea ce fixase Violet le Duc.

S'a acordat în:

1875	75 000	lei
76	84 540	"
77	97 028,20	"
78	100 000	"
79	149 098	"
80	146 437,34	"
81 și 3 luni 82	68 912,66	"
82—83	100 000	"
83—84	180 000	"
84—85	302 500	"
85—86	80 000	"
86—87	179 614,35	"
micul mobilier în 1886—87.	31 000	"
după sfințire s-a mai acordat:	3 000	"
TOTAL	1 624 800	lei

S'a dat jos clopotnița care era foarte solidă, zidurile din prejur, paraclisul care fusese instalat în vechiul refector; bucătăriile cu turn în formă de pîlnie ca la Nemț. S'a transformat forma învelitorilor prin adăogarea canalurilor la streșină. S'a adăogat ornamente deforme pe învelitori, s'a adăogat canaluri la bazile turnurilor și la învelitorile generale.

S'a adăogat flori la turnurile mici; s'a schimbat învelitoarea d'asupra bolței altarului. S'a pus ciubuce împrejurul unor rosete pentru a fi la fel cu celelalte, s'a schimbat trei ferestre care erau numai cu ciubuce pentru a le face cu sculpturi ca și pe celelalte. (Despre acesta Dl. Exarhu știe, deoarece a venit la Argeș, și le-a văzut pe cînd se înlocuiau). S'a ridicat Cantharul sub cuvînt de ai da un aspect important, s'au pus geamuri colorate care n'au existat la noi. S'a tencuit interiorul cu ipsos făcîndu-se văpșeaua cu ulei pe cînd trebuiau a se face frescă. S'a luat de pe pereți picturile vechi de mare valoare și care trebuiau să rămîie, le-a încadrat și parte s'au dus la muzeu er parte s'au stricat pentru a se face decorația de azi. S'a făcut pardoseală de mozaic în locul celei de marmură după cum se auzia la noi. S'a mutat monumente din locurile lor. S'a scos din biserică unele morminte, s'a schimbat locurile ctitorilor punîndu-i în alte părți. S'a făcut mobilier, tîmpla, străni, policandre, tronuri de tînchele, cu prețuri exorbitante în stilul poreclit al bunurilor. Acesta n'a existat, e o falșificare a artei. Acestea toate s'au făcut în străinătate, cînd se putea face în țeră. (Ropală a fost admirat la o expoziție pentru obiectele sale). S'a făcut evanghelia și vasele prețioase de alamă aurite! de nu le poate ține un om în mînă atît sînt de grele și aceasta la o lucrare unde s'a dat 1.700 lei.

S'a făcut în străinătate un grilaj de fer împrejurul curței.

Se făcuse un amvon de pînză pentru sfințire care a costat sume mari și la așezarea în biserică văzînd că este caraghios l'a înlăturat.

Portretele regelui și a reginei la sfințire au fost acoperite cu pînză neagră atît erau de oribile.

Picturile și toată decorațiunea interioară e o farsă jucată de Dl. Lecomte care e o „medierea instalațiune eclesiastică cu un caracter cam ambigien, cam curcit“ și aceasta pentru că s'a lăsat singur să facă fără a se mai consulta persoane „care ar fi putut să dea idei complete întru ceea ce privește arheologia eclesiastică a bisericii răsăritene“ (articolul lui Odobescu din „Epoca“, 19 septembrie 1886).

Exteriorul fusese cu de a mînuntul studiat de perscanele din țară, la 1874 Dl. Maiorescu a întocmit o comisiune să se ocupe serios cu Argeșul. Raportul acelei comisiuni care este un studiu complet atît istoric cît și arhitectonic asupra bisericii de la Argeș, a fost compus și redactat de subscrisul cu ajutorul pentru părțile tehnice ale răposatului meu amic arhitectul D. Berindei. Raportul acela a stabilit toate bazele restaurării.

Drept concludiune a lui osebîndu-mă de colegii mei din comisiune am propus ca să ne adresăm către Violet le Duc pentru ca el să ne recomande un executor capabil și pe deplin devotat unei asemenea sarcine (Odobescu, „Epoca“).

Dl. De Rosny președintele societății etnografice din Paris viind la Curtea de Argeș în anul 1882 a fost scandalizat de modul cum se făcea această restaurare. Cu deosebire a fost indignat cînd au văzut că se ridicau vechile picturi de pe pereți.

Prin toate contractele.....Dl. Lecomte era obligat a preda un studiu asupra monumentelor noastre. Poate că Dsa se considera diplomat prin darea cîtorva rînduri falșe asupra monumentelor cu care a colaborat la Cartea ce s-a publicat la sfințirea bisericii.

Desenurile și toate elementele restaurărilor sînt în păstrarea Dlui Lecomte să le predea ministerului pentru a fi consultate de persoanele care se interesează de aceste monumente căci de 15 ani de cînd se află la noi ne a arătat deajuns cum se interesează de aceste lucrări.

Nu numai că s'a acordat bani la discreție pentru această lucrare, dar sistematic la 3, 4 ani Dl. Lecomte venea cu cîte o sumă importantă pe care o mai cerea ca difiicit, cheltuia mai mult decît i se acorda chiar.

Astfel în anul 1881 i s'a acordat 73 000 lei. După sfințirea bisericii prezentând compturile a mai cerut 78 000 lei cu toată condiția care se puse în contract la cererea ce o făcuse ca primul deficit de a nu i se mai acorda asemenea credite în neregulă.

Cînd i s'a reînnoit contractul în martie 1885 i s'a pus condiția a termina în vara aceluiași an lucrarea și în urma estimățiunii — ce a făcut i s'a mai acordat 110 000 lei. Lucrările n'au fost terminate decît în 1886 și atunci pe lîngă suma de mai sus, a mai cerut 78 000, așa că lucrările care le estimase cu 110 100 lei a suit la 188 100 lei.

Sfințirea era fixată pentru 15 august 1886. Mobilierul era gata la Viena. Dl. Lecomte însă ședea la Etretat și nu voia a da ordin să le expedieze crezînd că va putea încurca lucrurile să prelungească pentru anul viitor sfințirea bisericii. Ministerul însă prin insistențele mele fixează chiar data sfințirii de 8 septembrie încît nu se mai putea amîna. Tot a prelungit însă lucrul crezînd că intrînd în toamnă nu se va mai face sfințirea.

N'a fost chip căci la 12 octombrie tot ce s'a făcut. Dl. Lecomte ședea la Etretat pentru a-și face casa de 1 februarie și nu s'a întors la Argeș decît la 8 septembrie. Mobilierul s'a lucrat la Paris de Șterian și cel de la Viena s'a făcut fără să-l vadă.

Are un sistem foarte comod de a-și clădi locuințe ori unde are vreo lucrare căci mai întîi se instalează pentru 3 sau 4 ani fără a lucra, se mai întîmplă să nu lucreze deloc ca la Tîrgoviște și Craiova.

Acest personaj ilustru are deja locuințe la Craiova, Argeș, Tîrgoviște, București și Iași.

A adăogit lanțuri la turnuri pe cînd crucile nu aveau lanțuri.

Dnu Lecomte

— După terminarea a 4 clase primare în Franța a intrat la un arhitect pentru a învăța meseria după cum mulți fac. Aceasta pînă la etatea de 20 ani.

— După 20 pînă la 22 ani a fost picher la canalizarea stradelor și bulevardelor care se deschidea la Paris.

— De la 22—24 ani a fost la Monaco pentru a executa grajdurile prințului de Monaco. Planurile acestor grajduri fuseseră făcute de un inginer de la Paris și D. Lecomte avea însărcinarea numai cu supravegherea executării.

— De la 24—26 ani a fost la Ierusalim pe muntele Olivelor pentru a executa chiliile și o galerie cu arcuri ca la mănăstiri (Cloitre) pe care voia a le face Prințesa de la Tourne d' Auvergne. Planurile fuseseră făcute de un arhitect la Paris și D. Lecomte a avut a supraveghea executarea lucrării. (două fotografii care arată curtea și galeria).

— De la etatea de 27 pînă la 28 ani a stat la Paris pe la diferite lucrări și în anul următor la 29 ani pleca în Siria cu Clairmon Ganneau.

Dl. Ganneau savant, membru al institutului fusese însărcinat de engleji cu o misiune în Siria pentru cercetări de epigrafie ebraică. În misiunea sa Dl. Ganneau avea trebuință de un tînr pentru a-i ține companie în acele locuri sălbatiche și în același timp pentru a-i estampa și fotografia inscripțiile. Dl. Lecomte se oferî a se duce avînd pentru aceasta 100 lei pe lună și cheltuielile de drum și întreținere.

— Întorcîndu-se la Paris de la 30—33 ani intra în lucrările lui Violet le Duc, fiind subinspector de lucrări la Chapelle de Vincennes, unde se afla încă cînd a fost trimis aici în țară pentru Curtea de Argeș. La Paris avea ca subinspector de lucrări 250 lei pe lună.

Consultîndu-se d.d. Violet le Duc și de Baudor în privința restaurării Argeșului, ei și-au dat raportul lor foarte detaliat de chipul cum să se restaureze biserica dînd detalii tehnice foarte minuțioase încît sarcina persoanei care trebuia să execute lucrarea era ușoară. Și fiind că pe acea vreme la 1875 nu era nici un arhitect în țară, afară de Dl. Orăscu și Capuțineanu, s-a crezut de cuviință a se cere un tînr de la Paris pentru aceasta.

Atunci d. Violet le Duc a trimis pe d. Lecomte care mai fusese prin țări străine (la Ierusalim și în Siria cu Ganneau) căci nici unul din adevărații elevi a-i lui Violet le Duc nu voia a veni nevoind a părăsi Franța, monumentele și situația pe care o aveau acolo.

Dl. Lecomte pentru a intra în bunele grații ale lui Violet le Duc primi să vie cu atît mai mult că era de curînd în lucrările de restaurare și pentru că venirea aici îi procura ceva mijloace materiale.

— Fusese prin urmare trimis la Curtea de Argeș a executa în doi ani cu 17 000 lei lucrările indicate în raportul lui Violet le Duc și de Baudot.

— Pentru că se deplasa într-o țară străină și pentru că-și pierdea ocaziunea de a face ceva în Franța se plăti D-lui Lecomte pe lîngă leafa de 600 lei pe lună încă 12 000 lei ca beneficiu la finele celor doi ani de lucru la Argeș. Această sumă îi putea servi ca înlesnire pînă se va întoarce în Franța și pînă va găsi de lucru.

— Astfel Dl. Lecomte a fost trimis cum se putea trimite ori care altul ca să execute lucrările arătate și nu venea ca o ilustrațiune după cum le-a plăcut mai

tîrziu prietenilor săi a spune, ci ca un inspector de lucrări și aceasta pentru că în țară nu erau de loc arhitecți nici pentru lucrările cele mai simple. Ca probă să se citească raportul Violet le Duc și se va vedea că dînsii studiaseră bine lucrarea și dăduseră indicări și detalii precise de tot ce trebuie să se facă.

— Viind în țară d. Lecomte aruncă la o parte raportul șefilor săi și începu a mistifica lumea noastră făcîndu-le cu totul altceva, denaturînd clădirea prin înoirile ce le făcea și împingînd țara la cheltuieli exagerate. Acestea le putea face deoarece persoanele care-și vîrau nasul și se ocupau de aceste treburi n-aveau nici o idee de ce va să zică o restaurare și dacă d. Lecomte face sau nu lucrări permise. Se mărgineau numai a libera bani cînd d. Lecomte cerea.

— Această nemărginită încredere o căpătase prin relațiunile pe care și le crease în țară căci nu pierdea ocazia pentru a le cultiva. În această privință e foarte abil și acesta e tot meritul său.

Mai întîi făcu cunoștința D-lui Maiorescu căci D-sa era ministru cînd d. Lecomte fusese trimis în țară. Dl. Maiorescu făcu mare caz din faptul că d. Lecomte a venit în țară sub dînsul și văzînd că d. Lecomte începe a prinde rădăcini și relațiuni puternice începu a-și face un merit din acesta trîmbițînd peste tot că d-sa a găsit pe acest om — luceafăr care ne-a restaurat Argeșul. A mers pînă a spune că contractul Dlui Lecomte e garantat de rege.

După Dl. Maiorescu face cunoștința lui Brătianu prin d. Racoviță profesor din Pitești. Se duc la Golești și de acolo la Florica și de acum toți ceilalți gravitau în jurul său văzînd că e primit și invitat la Brătianu.

Nu mai decît d. Lecomte merse și mai departe.

În 1878 armata era concentrată după rezebel la Argeș. Regele veni să o inspecteze și cu această ocaziune, vizitînd biserica făcu cunoștința Dlui Lecomte.

Regele numai decît îl invită la Sinaia pentru a-l consulta în privința palatului de acolo.

Dl. Lecomte se duse și șezu cu lunile, timp în care se puse pe relațiuni de apropiere cu Regele și Regina.

Aceste relațiuni care-și aveau de bază decît serviciile pe care D. Lecomte le făcea pentru a da un sfat Regelui în privința palatului de la Sinaia, d. Lecomte știu în urmă a le mări prin prietenia sa cu Banet și cu Stöhn sculptorul regelui, ei către lume răspîndea șgomotul că este susținut de Regina și că Regele chiar îl apără personal? Neaparat că acesta intimida pe multă lume.

Căpătînd prietenia tuturor persoanelor din țară încă de la 1878 d. Lecomte era tare și se neliniște puțin de șgomotele pe care le făceau cîteva persoane care vedeau că se denaturează clădirile și se risipesc banii.

Avantajul său mai era că nimeni nu pricepea ce va să zică a restaura o clădire și ca să placă mai mult gustului general care nu cerea decît ca să facă Argeșul mai frumos decît era, D. Lecomte nu putu sau nu știu să reziste acestor cerințe nefiind el însuși pătruns de cultul și de respectul lucrărilor vechi și se puse pe înnoiri.

Dacă cineva îndrăznește să arate că, calea apucată e greșită, că restaurările nu se înțeleg în modul cum le făcea dl. Lecomte și că sistemul de a transforma și denatura e păgubitor pentru punga statului și o batjocoră pentru artă, persoana care simțea această și avea cutezanța a le spune, avea contra sa pe toată lumea presupusă dășteaptă care nici nu permitea a pune în discuțiune asemenea lucruri.

Astfel Episcopul de Argeș care cel dintîi ridica vocea fu constrîns prin toate mijloacele a tăcea.

La 1878 provoacă numirea unei comisiuni compuse din d. Orescu și Benet care constatară lucruri rele, dar totul fu șufocat.

În 1879 de asemenea o comisie constată aceleași rele, dar în zadar căci influența de care se bucura d. Lecomte erau mai puternice.

În 1880 o nouă comisie veni și prin influențe ca de obicei, nu spuse ce voia a spune. Mi-aduc aminte că răposatul Berindei și cu dl. Capuțineanu (să se întrebze acesta) erau indignați de cele ce constatară.

La 1882 d. de Rosny veni la C. de Argeș cu d. V. A. Urechia pe atunci ministru de culte (să se întrebze) și de Rosny a fost indignat de chipul barbar cum a fost batjocorit monumentul nostru.

De acum încolo d. Lecomte se întărise prin relațiunile sale și-i păsa puțin de lume și de ce se vorbea. Sprijinul său și-l căuta în altă parte nu în opinia publică.

Lipsea cu anii de la lucrări șezînd la Etretat la ocean vara, iar iarna lîngă Monaco la Villefranche. Ce-i păsa D-sale cînd de astădată ajunsese de-și făcuse o rentă de 31.000 lei pe an, plus cheltuieli de locuință, deplasare și voiaje și cînd era bun stăpîn de a face ori ce cu banii ce i se da.

Dintr-un simplu desenator ajunsese în țară la noi, grație nepriecerei persoanelor noastre politice care își vîră nasul în toate, d. Lecomte ajunsese a trece de un mare maestru cu toate că prin faptele sale de a mîzgăli lucrările se probează că e un nepriecut și neonest speculator.

Partizanii săi spun că e o reputațiune europeană (chiar astăzi d. Georges Balș îmi spunea că vorbind cu d. Carp în această privință, d. Carp spunea că d. Lecomte e o reputațiune europeană, că nu sînt decît trei persoane ca d. Lecomte în Europa, și că arhitecților români d-sa nu le dă nici bucătăria să o facă). Iată prin ce protecții și cu ce apărători sau mai bine prin ce judecători a ajuns d. Lecomte a-și fonda reputația sa.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, o serie de oameni de știință și cultură, înțelegând importanța covârșitoare a documentelor și operelor de artă pentru studierea istoriei noastre naționale, și-au dirijat preocupările și în direcția depistării și strîngerii la un loc a acestor izvoare. În acest sens, publicăm o scrisoare inedită* a cunoscutului om de cultură Constantin Esarcu, adresată ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în care pledează pentru înființarea unui muzeu în orașul Cîmpulung, muzeu în care să fie păstrate diverse obiecte vechi (inscripții, hrisoave, icoane etc.), lăsate în părăsire și supuse degradării și pieirii.

D-lui

D. Sturza, Ministrul Cultelor
și Instrucțiunii Publice

DOMNULE MINISTRU,

Cunoscînt solitudinea ce totdeauna ați arătat pentru păstrarea vechilor monumente, de orice natură privitoare la trecutul nostru istoric și încurajată de ultima Dv. telegramă¹ îmi permit a veni încă odată a vă face următoarele relatări:

I. Într-o serie de excursiuni ce am făcut, mai întîi singur și acum în urmă însoțit de D. Densușianu, am putut constata în Cîmpulung și în vecinătățile sale un număr însemnat de pietre cu inscripțiuni, toate interesante, și unele avînd o adevărată importanță istorică.

Aceste pietre dispar pe fiecare zi și multe dintr-însele servesc pentru construcțiuni moderne. V-aș putea cita biserici noi și însuși case particulare pentru construcțiunea căror s-au întrebuintat numeroase pietre cu inscripțiuni, pierdute astfel pentru totdeauna.

Chiar astăzi un preot bătrîn ne-a asigurat atît pe mine cît și pe D. Densușianu, că la biserica Sf-ta Marina, a existat o pisanie purtînd data de 1215.

Descoperirea unei asemenea inscripțiuni ar lămurii poate un punct important și obscur al începutului principatului român².

II. Pe lîngă frescuri, dintre care unele datează de mai mult de un secol și jumătate și care se mai păstrează pe zidurile unor biserici, sărăciei cărora se datorează conservarea lor nepermițînd, din nenorocire, a se restaura, există un număr însemnat de icoane, într-un stil bizantin foarte caracteristic. Cele mai multe din aceste icoane se află prin clopotnițele bisericilor restaurate, aruncate ca vechituri nedemne și fiind înlocuite în biserică prin picturi grosolane și fără

* Arhivele Statului, București, Fond Ateneul Român, dosar III/1885.

¹Înștiințat de eminentul nostru artist D. Mirea, cu care am avut plăcerea de a vizita toate bisericile din Cîmpulung, că un zu grav ștergea și distrugea cu cruzime picturile vechi din biserica Stei Treime, pentru a le înlocui cu zugrăveli barbare, după ce mi-am permis a da afară din biserică pe nenorocitul de zugrav m-am grăbit a înștiința despre aceasta pe D. Ministru al Cultelor, care, imediat, a trimis o telegramă prefectului dînd ordin de a opri orice lucrare și păstrînd astfel frescuri importante atît din punctul de vedere al vechimii cît și al artei bizantine.

²Pe Pisania bisericii lui Radu Negru din Cîmpulung, rezidită din temelie de Matei Basarab, se dă anul 1215 ca anul descălecării lui Radu Negru în România. În toate hrisoavele însă ale lui Matei Basarab, prin care întărește scrisorile lui Radu Negru relative la privilegiurile acordate Cîmpulungului, Matei Basarab zice că aceste hrisoave sînt din anul 1290. Sînt istorici erudiți, ca D. Hașdeu, care au simplificat chestiunea, negînd existența lui Radu Negru.

nici un caracter. Aceste icoane cîteva iscălite³ — dintre care unele ar figura cu onoare în cele mai însemnate colecțiuni de picturi bizantine din Italia — sînt expuse la o apropiată și ireparabilă pierdere și e destul să se deștepte atențiunea vreunui anticar avid și îndrăzneț ca ele să dispară în cîteva săptămîni.

III. Am găsit încă, pe la bisericile cele mai sărace și părăsite, cărți vechi importante — aruncate cu un dispreț atît mai mare cu cît ele sînt mai vechi, și care asemenea sînt fatalmente condamnate să dispară peste curînd. Aceste cărți sînt foarte interesante și din punctul de vedere al istoriei tipografiei la noi în țară.

IV. Vă voi vorbi încă, Domnule Ministru, din hrisoave vechi importante ce se află sau s-au aflat nu numai pe la orășeni, dar încă pe la țărani⁴. Puținele care au rămas sînt destinate peste curînd a dispărea și ele și a se pierde pentru totdeauna.

Actualul primar al Cîmpulungului D. Rizeanu mi-a narat că a avut în posesiune vre-o 30 de hrisoave relative la vechile privilegii ale Cîmpulungului și după cum am înțeles, unele erau anterioare de un secol epocii lui Matei Basarab.

Aceste hrisoave au fost dăruite sau încredințate vechiului prefect al Cîmpulungului, Dnu Sc. Trăsnea. În orice caz, ele nu se mai află în Cîmpulung⁵.

Dacă mi-am permis, Domnule Ministru, să vă atrag atențiunea asupra faptelor sus-expuse este pentru a supune apreciațiunei Dvs. următoarea concluziune:

Pentru a scăpa, de o pierdere ireparabilă, atîtea prețioase monumente ale istoriei noastre naționale, cred că s-ar putea lua imediat măsuri pentru a începe culegerea lor creînd aci un muzeu local.

Localul este găsit gata. Se află aci la mănăstirea din Cîmpulung o zidire veche, cu un oare-care caracter arhitectonic, care servea călugărilor de trapezărie și care, cu o foarte mică reparare, poate fi pusă cu cea mai mare înlesnire în stare de a servi de muzeu.

În puține zile s-ar strînge, cu o foarte mică cheltuială principalele obiecte de categoria celor sus enumerate și muzeul, odată înființat s-ar îmbogăți cu rapiditate deșteptînd în inimile Cîmpulungenilor amorul propriu local împreună cu dorința de a-și îmbogăți cît mai mult muzeul lor.

Însuși conservatorul muzeului mi se pare găsit gata. Cuvioșia-sa Egumenui mănăstirii, care este tînăr încă și cu multă inimă, mi se pare naturalmente indicat pentru aceasta.

C. ESARCU

Cîmpulung, 1 august 1885.

³În clopotnița bisericii St. Nicolae zidită din nou în zilele noastre în locul unei biserici de pe la anul 1400, se află mai multe din icoanele vechii biserici. Pe una dintr-însele se citește foarte lămurit numele pictorului: Șerban Diacul, un fel de Beato-Angelico. Pe o altă icoană ce am găsit într-o altă clopotniță am putut citi asemenea iscălitura pictorului: Răducanu Diaconul, fiul lui Șerban Diacul. Ar fi existat în Cîmpulung pictori ce-și transmiteau talentul din tată în fiu. Se cunoaște asemenea autorul frescelor, din anul 1713 din biserica Sft. George, care sînt foarte însemnate. El și-a iscălit numele în altarul bisericii: Manea... Noi vedem aci date ale istoriei picturii în România.

⁴Mi s-a afirmat că există o familie de țărani — al cărei strămoș ar fi purtat numele de Herzog sau ducă venit din Făgăraș — care posedă documente în pergament. Descendentul acestui Herzog este numit astăzi de către consătenii săi, Hîrțoagă.

⁵Mi s-a spus că în urmă Dnu Trăsnea le-a depus la arhivele statului. A fost astfel o norocire ca hrisoavele Cîmpulungului să cază în mîinile unui prefect luminat, ele ar fi putut să aibă o altă soartă.

ATHANASE PAPAGEORGIOU

ICOANE DIN CIPRU,

Ed. NAGEL, GENÈVE, PARIS, MÜNICH, 1969

Spre sfârșitul anului 1969 a apărut la Geneva, în Editura Nagel un elegant album consacrat icoanelor cipriote, datorat lui Athanase Papageorgiou, conservator al vechilor monumente din Cipru, și prefațat de Arhiepiscopul Makarios, președintele republicii. Apariția aceasta se înscrie în mod firesc în continuarea unei liste bibliografice destul de bogate privitoare la tezaurul artistic al Ciprului medieval.

Lucrarea are o dublă menire: este în primul rând un album de lux, prezentând într-o excepțională formă grafică, într-adevăr artistică, cele mai reprezentative exemplare ale picturii de icoane din Cipru. Al doilea scop este studiul, axat pe câteva probleme puse de această deosebit de importantă categorie a artei cipriote.

Prima coordonată pe care este axat studiul o reprezintă încadrarea fenomenului de artă din Cipru în marile perioade ale istoriei insulei, de la instaurarea stăpînirii bizantine în secolul al IV-lea, pînă în vremea dominației turcești din secolul al XVIII-lea, traversînd epoca cuceririi arabe, pe cea a relativei independențe din secolele VIII—IX, revenirea la Imperiul bizantin (secolele X—XII), veacurile de dominație francă și venețiană.

Jalonînd istoric momente cu semnificație politică, socială sau religioasă, autorul caută să lege de ele anumite aspecte luate de dezvoltarea artistică. Astfel este trecută în revistă înflorirea artelor din secolele VI—VII sub impulsul Constantinopolului, introducerea unor tradiții orientale o dată cu refugiarea aici a călugărilor goniți de mișcarea iconoclastă, reacțiile manifestate pe tărîm artistic — prin întoarcerea la o artă mai frustă de esență populară și la una mai spiritualizată de influență orientală — față de ocupația francă. Pătrunderea tîrzie a unor elemente din pictura occidentală și varietatea tendințelor manifestate în pictura cipriotă din secolele XIV—XVI este analizată de autor tot în contextul schimbărilor istorice.

O altă trăsătură definitorie a studiului este permanenta comparație între arta icoanelor și cea a picturii murale contemporane. Fiecare capitol, ce coincide cu fiecare epocă de istorie, conține o parte importantă de analiză stilistică a picturii murale, atît pentru a facilita cititorului înțelegerea, prin comparație, a întregului fenomen pictural al epocii, dar și pentru a reliefa trăsăturile lor comune.

În aceasta constă unul dintre marile merite ale studiului, dar și o lipsă a lucrării, căci dacă în economia ei părțile privitoare la fresce sînt numeroase, nici măcar o singură reproducere nu le ilustrează, deci comparația — pentru cititori — este numai sugerată, cu tot luxul de detalii de analiză stilistică existent.

Partea cea mai importantă a textului o constituie însă studiul propriu-zis al icoanelor, adevărate monumente de artă ale genului.

Autorul alege structurarea cronologică, probabil cea mai potrivită intențiilor sale de a prezenta complexul fenomenului plastic în diversitatea sa. Totuși, în interiorul capitolelor, în funcție de necesități, el combină tratarea cronologică cu urmărirea unor probleme de ordin stilistic, prezintă interferențele de caractere determinate de diverse curente artistice contemporane existente în bazinul Mediteranei sau în lumea balcanică.

Autorul urmărește meandrele evoluției picturii religioase pe panou mobil din Cipru din secolul al X-lea pînă în secolul al XVIII-lea, remarcînd câteva etape, legate — după cum spunem — atît de evenimentele istorice cît și de dezvoltarea picturii murale.

Din așa-numita „a doua perioadă bizantină” (965—1192) datează cele mai vechi icoane din Cipru cunoscute pînă astăzi, căci, amintește autorul, cele anterioare „au dispărut din pricina fragilității suportului”. Aceste picturi se impun prin deosebitele lor calități artistice: îmbinarea

monumentalității întregului cu gustul pentru caligrafierea detaliului, perfectă și subtila armonizare a unei game cromatice destul de reduse, absența aproape totală a celei de-a treia dimensiuni, totul sugerînd imaterialitatea figurilor și o profundă spiritualizare.

Secolul al XIII-lea reprezintă perioada de formare a artei icoanelor propriu-zis cipriote, icoane care pînă la sfârșitul celui de-al XII-lea veac rămăseseră pur bizantine ca viziune și tratare.

Pătrund acum și influențe occidentale, destul de puține, e drept, dar care vor da unele particularități specifice școlii cipriote. Icoanele din secolul al XIII-lea impresionează în primul rînd prin rafinamentul cromatic și prin alungirea spiritualizată a figurilor. În secolul al XIV-lea se răspîndesc și în Cipru elementele stilului epocii Paleologilor. Siluetele elegante, de proporții mai apropiate de realitate, culorile vii, strălucitoare și transparente, suplețea draperiilor, ieșirea din statismul hieratic sugerează „un umanism și un clasicism analog, dar totuși diferit, de cel al Renașterii italiene”. În secolul al XV-lea se remarcă prezența concomitentă a unor stiluri diferite. O tendință merge în continuarea celei de influență paleologă, o alta — nu mai puțin interesantă, dar mai puțin rafinată — este timbrată de o componentă populară puternică. O a treia, apărută încă în secolul al XIV-lea, prezintă un amestec puțin obișnuit de elemente occidentale și bizantine-cipriote. Pentru secolul al XVI-lea diversificarea este și mai evidentă. Un grup de icoane „urmează fidel tradiția bizantină în iconografie, dar prezintă o influență italiană foarte marcată în stil”. Autorul crede că pictorii care le-au lucrat au studiat pictura la Veneția sau chiar că au făcut carieră acolo. Altele — în special madone — sînt copii după prototipurii italiene. Un al treilea grup îl constituie cele din așa-zisa școală „cipro-cretană”, ce prezintă caracterele celebrei școli continentale (reprezentată de artiști veniți din Creta), dar marcată de gustul local din Cipru. Există și un curent „eclectic”, alături de unul ce impune un stil popular, sobru și destul de greoi, în cadrul căruia remarcabilă este deosebirea de tratare între personajul sacru și figura donatorului, întotdeauna atent și veridic portretizat. După cucerirea Ciprului de către turci (1571), arta sa nu mai cunoaște o dezvoltare asemănătoare cu cea din epocile anterioare, totuși, din cînd în cînd, iconarii dau opere importante chiar în secolele XVII și XVIII.

Alături de calitățile analitice ale textului, trebuie subliniate excelențele condiții grafice în care a apărut lucrarea, grija pentru paginația sugestivă și pentru reliefa imaginii pe un fond alb sau auriu, preocuparea pentru autenticitatea gamei cromatice.

Lucrare destinată în principal unui public mai larg, cartea lui Athanase Papageorgiou este utilă și specialiștilor, mai cu seamă datorită foarte bunelor reproduceri ce pot servi ca material de referință.

TEREZA SINIGALIA

G. POTRA ȘI N. SIMACHE

CONTRIBUȚIE LA ISTORICUL ORAȘELOR PLOIEȘTI ȘI TÎRȘOR

Apariția monumentalei lucrări a profesorilor George Potra și Nicolae Simache: „Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrșor” constituie pentru județul nostru, un adevărat eveniment cultural.

Editat de comitetele de cultură și artă județean și municipal, în excelențe condiții grafice, volumul are și o bogată ilustrație (portrete ale unor domnitori și mai ales o serie de case vechi, de mult dispărute).

Sînt cunoscute greuțățile ce se întîmpină în elaborarea unei istorii sau a unei monografii științifice a județului Prahova sau a orașului Ploiești, din cauza lipsei de izvoare; nici un colectiv nu se poate angaja într-o lucrare de

sinteză, dacă nu există suficiente studii și articole asupra problemei respective, dacă nu sînt publicate documentele cele mai reprezentative.

Or, acest gol îl umple astăzi, în cea mai mare măsură, volumul de care ne ocupăm.

Sînt publicate 139 de documente referitoare la istoria orașului Ploiești între anii 1632—1857 și 147 de documente referitoare la cea a Tîrșorului între anii 1636—1844. Provenind din Arhivele Statului București și din fondurile Academiei R.S.R., în marea lor majoritate sînt inedite și reprezintă o deosebită însemnătate pentru cunoașterea trecutului local.

Fiecare document este precedat de un rezumat cuprinzător, reluat și în două liste (pentru Ploiești și pentru Tîrșor) plasate înaintea culegerii de documente. Aceste rezumate permit cercetătorului să se orienteze rapid în căutarea elementelor care îl interesează.

După fiecare document, o foarte scurtă notă îi precizează, arhiva, fondul din care face parte, îi descrie hîrtia și starea în care se găsește.

Lucrarea este întregită, în final, de un indice și un glossar.

O amplă introducere de peste o sută de pagini, un adevărat studiu, deschide volumul și, folosind o parte din documentele care urmează (ceea ce constituie o primă valorificare a lor), își propune să evoce aspecte de viață social-economică și politică ale epocii.

Primul capitol este închinat unor asemenea aspecte din Ploieștii dinainte de 1848. După ce se încearcă lămurirea originii numelui așezării, se trec în revistă primele mențiuni documentare ale acesteia și se pune față în față legenda întemeierii orașului cu adevărul istoric. Sînt prezentate apoi, fără să se tindă spre o monografizare, condițiile care au dus la ridicarea Ploieștilor și o dată cu acestea, o serie de elemente de istorie economică și socială de pînă la 1716.

Pentru epoca fanariotă, spațiul rezervat este ocupat în cea mai mare parte cu succinta analiză a luptei orașenilor împotriva boierilor Moruzesți.

În capitolul al doilea accentul cade pe discutarea unor probleme urbanistice și edilitare: pavarea cu piatră a celor două piețe din centrul orașului, încălcarea spațiului pieței de unii negustori și lupta orașenilor împotriva acestor tendințe, inundația din 1837, dorobanții magistratului, împrumuturile primăriei, veniturile școlii naționale, lărgirea oborului, alegerea conducerii orașului, spîterea și spitalul local, constituirea barierelor orașului, focul din 1843 și, în sfîrșit, procesul între primăria Ploieștilor și serdarul Politimos.

Capitolul al treilea îl constituie un scurt istoric al Tîrșorului, pornind de la cele mai vechi știri despre așezările omenești de aici, știri procurate de ultimele descoperiri arheologice. Sînt prezentate apoi începuturile orașului Tîrșor și enumerați factorii care au contribuit la dezvoltarea lui. În continuare este schițată epoca de înflorire a acestui oraș, determinată de legăturile lui cu Brașovul și de traseul drumurilor comerciale pînă la 1600, încercîndu-se reconstituirea aspectului său în această epocă. Un substanțial subcapitol este consacrat mănăstirii Turnul din Tîrșor și constituie, prin materialul care îl prezintă despre construcția ei, despre ctitori și egumeni, despre formarea domeniului acesteia, despre procesele și legăturile sale, o adevărată monografie. Cel de-al III-lea capitol se încheie prin analiza decăderii orașului, începută în secolul al XVII-lea o dată cu concurența Ploieștilor și schimbarea traseelor drumurilor comerciale și sfîrșită în secolul al XVIII-lea o dată cu intrarea lui în stăpînirea boierilor Moruzesți.

Concluziile studiului introductiv își propun să arate în ce măsură documentele din volum ilustrează aspectele amintite în studiu, conținînd astfel sugestii prețioase pentru utilizarea lor.

Lucrarea, adresată în primul rînd cercetătorilor, este însă extrem de utilă tuturor profesorilor de istorie care găsesc aici un bogat material pentru ilustrarea lecțiilor lor. Ea constituie o lectură atractivă și interesantă pentru publicul larg de cititori.

PAUL D. POPESCU

ORGANIZAȚIA NAȚIUNILOR UNITE PENTRU EDUCAȚIE, ȘTIINȚĂ ȘI CULTURĂ

Raport final al reuniunii experților asupra formării arhitecților și tehnicienilor în domeniul conservării monumentelor și centrelor istorice

PISTOIA (ITALIA) 9–14 SEPTEMBRIE 1968

1. Introducere

Cu prilejul celei de-a 14-a sesiuni a sa, Conferința generală a UNESCO-ului, prin rezoluția nr. 3342 (paragraful b) a autorizat pe Directorul general „să studieze problemele relative la formarea arhitecților și tehnicienilor care se ocupă cu conservarea monumentelor și locurilor istorice”. Această rezoluție reflectă evoluția rapidă a structurilor sociale și economice în decursul ultimilor 20 de ani, care a pricinuit pierderea iremediabilă a numeroase centre și monumente istorice importante, de o mare valoare artistică și istorică, atât în aglomerațiile urbane cât și în regiunile rurale, și necesitatea, decurgând din acestea, de a dispune de un personal calificat, însărcinat cu conservarea lor.

La invitația Comisiei naționale italiene pentru UNESCO și a Societății provinciale pentru turism din Pistoia, experții s-au intrunit în acest oraș care adăpostește comori ale arhitecturii evului mediu și Renașterii. Tema reuniunii – axată pe problema necesității unui personal calificat – a fost clar demonstrată printr-o expoziție instalată la Palazzo di Giano del Comune, – el însuși în curs de restaurare – unde Societatea provincială pentru turism a prezentat proiecte de conservare și restaurare a centrelor și monumentelor istorice din întreaga Toscană.

Reuniunea s-a deschis oficial luni 9 septembrie sub președinția D-lui Torello Bellandi, președintele societății provinciale pentru turism. Cuvântările de bun venit au fost pronunțate de către Exc. S. DI. Raimondo Cadoni, viceprefect al prefecturii din Pistoia, și de DI. Corrado Gelli, primarul orașului.

Reprezentantul Directorului general al UNESCO-ului, după ce a exprimat recunoștința Organizației pentru ospitalitatea de care a beneficiat, a expus pe scurt problema și a subliniat interesul pe care-l manifestă UNESCO-ul pentru programul supus examinării experților.

Profesorul G. de Angelis d'Ossat, decan al Facultății de arhitectură a Universității din Roma, a fost ales – prin aclamații – președintele Comitetului. Prof. R. Soeiro și Prof. P. Gazzola au fost aleși vicepreședinți ai Comitetului. Profesorul Raymond Lemaire a fost ales raportor.

2. Stadiul actual al problemei (Raport general)

Profesorul P. Gazzola, cu ajutorul financiar al UNESCO-ului, a întocmit un număr de chestionare care au fost trimise școlilor de arhitectură din lumea întreagă, pentru a obține date precise cu privire la practica actuală a învățămîntului. Primele școli de arhitectură își căutau inspirația în clasicism. Arhitecții cunoșteau bine principiile de construcție ale monumentelor antice. Între timp, perfecționarea tehnicii noi, apariția unor noi materiale de construcție, dezvoltarea considerabilă a industriei construcțiilor și nevoia de arhitecți specializați pentru construcțiile moderne au modificat radical programul de învățămînt al diverselor școli de arhitectură. Ancheta UNESCO/ICOMOS a arătat marile deosebiri dintre programele de studii ale școlilor din diverse țări, tendința generală, evidentă, fiind însă de a se reduce studiile istorice, astfel încît numărul arhitecților posedînd cunoștințele necesare pentru a putea întreprinde lucrări de restaurare este în scădere. În schimb, proiectele de sistematizare urbană, a căror consecință este distrugerea și înlocuirea vechilor clădiri, au stîrnit un curent de împotrivire, exprimînd îngrijorarea publicului amenințat cu pierderea patrimoniului său cultural. În discuția care a urmat, experții și-au exprimat părerea că ar fi util să se continue acest studiu sub forma unui proiect pe termen lung.

UNIUNEA INTERNAȚIONALĂ A ARHITECȚILOR

U.I.A. a subliniat că una din problemele ridicate de formarea arhitecților este pericolul unei prea mari specializări. S-a arătat că un arhitect avînd doar o formație generală este chemat să execute totodată și lucrări de conservare și să întocmească proiecte pentru construcții noi, îndeosebi atunci cînd trebuie să adapteze și să pună în valoare unele construcții prezentînd un interes istoric, care sînt destinate unei folosințe contemporane. U.I.A. propune ca istoria arhitecturii și vechile metode de construcție să fie cuprinse în programul de studii generale a tuturor școlilor de arhitectură. Toate programele ar trebui să cuprindă studii preliminare asupra materialelor și diagnosticării viciilor de construcție, cât și o experiență practică a pregătirii și controlului operațiilor destinate să redea viață clădirilor vechi și cartierelor istorice. Pentru cei ce doresc să se specializeze, studiul mai complet al materiilor sus-menționate implică mijloace de formație suplimentare, ca acele existente deja în Italia, Anglia, S.U.A., Turcia etc., cât și asistență financiară în timpul și după perioada de formație. Nu este vorba aici, remarcă U.I.A., de forme de învățămînt propriu-zise, ci de o pregătire ce se capătă lucrînd pe lingă arhitecți cu mai multă vechime și experiență.

COMITETUL „CENTRELOR ISTORICE URBANE” DE LA FIHUAT

Formația arhitecților în vederea conservării centrelor istorice nu trebuie să se limiteze la promovarea unui mic număr de arhitecți restauratori, ci principiul general al acestei pregătiri trebuie să fie înscris în programele și metodele utilizate pentru formarea tuturor arhitecților. Școlile de arhitectură ar trebui nu numai să ofere pregătirea necesară, ci să și inspire elevilor lor respectul față de patrimoniul cultural al omenirii.

Totuși formarea arhitecților specializați în protejerea centrelor istorice ar trebui să se facă, pe plan național sau mondial, prin cursuri postuniversitare. Comitetul „Centrelor istorice urbane” a socotit de asemenea că ar trebui organizate, din timp în timp, cursuri și stagii de studii permițînd arhitecților să se pună la curent cu tehnicile și materialele cele mai recente.

Prin urmare, problemele ridicate de protecția patrimoniului arhitectural trebuie să se reflecte în programele de formare a arhitecților specializați în urbanism, iar dezvoltarea istorică a centrelor urbane și a urbanismului trebuie înscrise în programele tuturor școlilor de arhitectură.

FEDERAȚIA INTERNAȚIONALĂ A ARHITECȚILOR PEISAGIȘTI

Atenția experților a fost atrasă asupra contribuției deosebite pe care arhitecții peisagiști pot s-o aducă la opera arhitectului restaurator. În numeroase cazuri ei ar putea să-l informeze cu privire la plantele și pomii care decorau de obicei grădinile din preajma unei clădiri, sau care caracterizau peisajul unei epoci anume.

Viitorii arhitecți restauratori ar trebui deci să capete noțiuni asupra principiilor și tehnicii urbanismului și amenajării teritoriului, cât și asupra arhitecturii peisagiste și a disciplinelor înrudite, pentru a putea realiza un echilibru armonios între un centru istoric, un monument sau un cartier istoric și cadrul lor inconjurător.

AUSTRIA

În Austria, înaintea celui de-al doilea război mondial, se considera că un mic nucleu de salariați este suficient pentru a asigura coordonarea lucrărilor de conservare a centrelor și monumentelor istorice. De la război încoace, totuși, expansiunea rapidă a centrelor urbane, creșterea numărului de automobile și problemele ridicate de circulație și staționare au demonstrat că acest personal este insuficient. Guvernul federal a încercat deci să mărească numărul efectivului de personal calificat și în același timp să colaboreze cu autoritățile locale pentru a stabili un plan coerent de conservare a bunurilor culturale. Principala dificultate, în Austria, se datorește în parte lipsei unei legislații adecvate, deoarece problemele de proprietate privată și de responsabilitate administrativă a autorităților locale complică buna funcționare a unei administrații centralizate într-un sistem federal. Se intenționează de asemenea să se încurajeze creșterea numărului arhitecților restauratori calificați din sectorul particular și să se atragă interesul marelui public pentru problemele de conservare. Teoria și practica salvării și restaurării monumentelor sînt predate la Școala politehnică din Viena. În 1970 va intra în vigoare un nou program de studii destinat realizării unei pregătiri la un înalt grad de specializare în restaurarea arhitecturală.

BELGIA

În Belgia, ca și în multe alte țări, trebuie să se facă apel la opinia publică, căci este singurul mijloc de a împiedica pe promotorii, constructorii și pe marele număr de arhitecți moderni de a distruge cartierele istorice.

În țară sînt 16 școli de arhitectură, din care numai trei de nivel universitar. Printre acestea, doar Universitatea din Louvain are cursuri pregătitoare în vederea conservării și restaurării. Studenții care doresc, pot urma cursuri de specializare. Școala Saint-Luc din Liège asigură o pregătire tehnică, în special în domeniul restaurării.

BRAZILIA

Conservarea bunurilor culturale se lovește de două piedici principale dintre care prima este transformarea rapidă provocată de industrializarea și evoluția demografică. În afară de aceasta, conservarea reține mai puțin atenția din cauza priorității acordate dezvoltării economice. În universitățile braziliene nu există cursuri de specializare destinate pregătirii arhitecților restauratori, cu excepția Universității din Sao Paulo. Dar și acolo cursurile sînt predate la intervale neregulate. Ca și în multe alte țări și aici arhitectul restaurator, care este funcționar, câștigă cu mult mai puțin decît arhitecții care au clientela particulară, ceea ce face și mai dificilă formarea și recrutarea lor.

FRANȚA

Serviciul de monumente istorice a pus la punct treptat, încă de la înființarea sa, un program de formare a arhitecților și tehnicienilor din domeniul conservării monumentelor istorice.

Pentru a face față nevoilor naționale, Ministerul Afacerilor Culturale a creat un învățămînt divizat în două secții:

a) O secție tehnică, ai cărei profesori sînt arhitecți din Serviciul monumentelor istorice;

b) O a doua secție, ai cărei profesori sînt arheologi eminenți și înalți funcționari ai administrației, și în cadrul căreia se predau arheologia, legislația, istoria artelor aplicate, istoria arhitecturii franceze, organizarea și funcționarea Serviciului monumentelor istorice.

Elevii ambelor secții trebuie să treacă cu succes examenele scrise și orale referitoare la problemele tehnice întîlnite în domeniul conservării centrelor și monumentelor istorice, cit și cele referitoare la cunoașterea principalelor fapte istorice care au avut repercusiuni asupra centrelor istorice și monumentelor Franței.

GHANA

În Ghana exista înaintea dobîndirii independenței un serviciu de monumente, însărcinat cu paza centrelor și monumentelor istorice construite în țară, la diferite epoci, de către europeni. Aceste monumente sînt îndeosebi situate în regiunile de coastă. De la dobîndirea independenței, guvernul a naționalizat toate aceste bunuri și acum se ocupă de conservarea lor. În afară de aceasta, se fac eforturi ca, atîta timp cit tehnicile de lucru tradiționale mai sînt cunoscute, să se construiască și să se conserve locuințe de șefi și edificii religioase în stil tradițional, din materiale perisabile.

Formarea specialiștilor este asigurată prin cursuri de arhitectură predate în universități, unde un anumit loc este rezervat și istoriei. Totuși, Ghana, ca și multe alte țări în curs de dezvoltare rapidă, se lovește de problema carierelor către care se orientează majoritatea posesorilor de diplome care se specializează în arhitectura contemporană. Nivelul prea scăzut al salariilor oferite funcționarilor publici, cit și lungile perioade de serviciu în provincie, unde se utilizează tehnici și materiale primitive, ridică de asemenea probleme.

ITALIA

De peste 40 de ani, școlile de arhitectură din Italia predau principiile și teoriile restaurării centrelor istorice și monumentelor. Actualmente aceste cursuri sînt foarte răspîndite și sînt obligatorii pentru obținerea unui doctorat cu titlu echivalent cu cel pentru compoziția arhitecturală, urbanism etc. Din punctul de vedere al carierelor profesionale, arhitecții diplomați pot de asemenea, după un examen preliminar, să ocupe posturi de arhitecți restauratori în Departamentul Artelor Frumoase. În cazul în care candidatura lor este acceptată, ei sînt repartizați la diversele soprintendenze, pentru a căpăta experiența practică necesară (într-adevăr, înainte de a putea lucra singur, un arhitect restaurator are nevoie de o perioadă pregătitoare) prin executarea unui anumit număr de proiecte diverse, sub autoritatea statului sau subvenționate de el. Printr-o revizuire constantă a conținutului cursurilor predate în universități se urmărește ca el să țină seama de evoluția tehnicilor, de apariția materialelor noi etc., la lucrările în curs.

Publicul italian este la curent cu lucrările de restaurare care trezesc, prin urmare, un viu interes și beneficiază de un larg sprijin din partea opiniei publice. Proprietarii particulari ai unor clădiri prezentînd interes istoric sau artistic fac adeseori apel la arhitecți restauratori calificați. Numărul mare de arhitecți ce absolvă în fiecare an în Italia depășește cu mult nevoile construcției moderne și dezvoltării urbane. Trebuie să remarcăm deci că aceste cursuri prin care toți arhitecții capătă cunoștințe cu privire la principiile și tehnica restaurării, contribuie la lărgirea competenței lor și le oferă posibilități nu numai în sectorul public ci, așa cum am văzut, și în sectorul particular.

În sfîrșit, după cum veți vedea mai departe, Școala de arhitectură a Universității din Roma, în colaborare cu Centrul din Roma, a inițiat niște cursuri destinate viitorilor arhitecți restauratori, confirmate printr-un grad universitar.

JAPONIA

În Japonia, majoritatea monumentelor istorice sînt construcții din lemn (din 2186 monumente clasate, doar 189 nu sînt din lemn). În consecință, o mare parte din lucrările de reconstrucție sau întreținere erau odinioară încredințate unor meșteri dulgheri.

De cîtuva timp încoace se apelează totuși la arhitecți pentru a controla conservarea monumentelor, cu toate că nu există cursuri speciale la nivel universitar. Deținătorii de diplome universitare, avînd calificarea necesară, capătă o specializare la locul de muncă, organizată sub auspiciile comisiei pentru protecția bunurilor culturale. După 6 ani de experiență practică și un stagiul de studii special, li se acordă un certificat. Arhitecții posesori ai unor asemenea certificate au dreptul să asigure repararea și restaurarea monumentelor clasate.

SUEDIA

În Suedia formarea arhitecților se face la două nivele. În primul rând în școlile tehnice, care formează aproape 150 de elevi pe an. În afară de aceștia, aproximativ 25 de arhitecți absolvă Academia regală de arte. Acum câțiva ani încă, studiul restaurării ținea de istoria arhitecturii; în consecință, un mare număr de arhitecți se inițiau singuri în domeniul conservării, fie în Suedia, fie în străinătate. Lucrările de restaurare sînt uneori efectuate de un personal fără cunoștințe tehnice speciale, dar există însă un număr destul de mare de specialiști care posedă o mare experiență teoretică și practică.

În momentul de față Academia regală conferă un grad universitar de arhitect restaurator. Programul de studii cuprinde: cursuri, seminarii și întocmire de proiecte. Din 25 de elevi, 6 sînt admiși la Institutul suedez din Roma. Sînt speranțe ca unii dintre ei să poată urma cursurile Centrului de la Roma și ale Școlii de arhitectură a Universității din Roma.

TURCIA

Facultatea de arhitectură a Universității tehnice din Istanbul și Academia națională a artelor frumoase predau de 10 ani cursuri de restaurare destinate arhitecților. Necesitatea imperioasă de a forma arhitecți restauratori cu adevărat calificați a condus Facultatea de arhitectură a Universității tehnice din Orientul Mijlociu să organizeze, în 1965, un program de înalte studii universitare în domeniul conservării și restaurării monumentelor istorice. La aceste cursuri sînt admiși studenții deținători ai unei diplome de licență în arhitectură și cunoșcători ai limbii engleze, scrise și vorbite. Acest curs, care durează 2 ani, este încheiat și confirmat prin eliberarea unei diplome de arhitect restaurator (la nivel de specialist) și constă din 400 de ore de curs și 8 săptămîni de lucrări practice în timpul verii.

Cursurile au ca obiect studiul procedurilor tehnice necesare conservării monumentelor și centrelor istorice existente, restaurarea monumentelor care au avut de suferit în urma intervenției omului sau a calamităților naturale, ori a monumentelor descoperite în cursul săpăturilor arheologice. Programul prevede lucrări practice pe teren și lucrări de laborator: fotografie, fotogrametrie, analiza chimică și tratarea tuturor categoriilor de fundații și de tipuri ornamentale.

Profesori invitați completează cursurile profesorilor permanenți. Acestora li se cere să expună rezultatele lucrării realizate în țările respective. Restauratorii angajați de stat cit și studenții și personalul departamentului participă la seminarii pentru a profita de prezența experților.

REPUBLICA ARABĂ UNITĂ

Republica Arabă Unită are școli de arhitectură. Elevii posesori ai unei diplome, care doresc să se specializeze în lucrările de restaurare, merg să-și continue studiile în străinătate, îndeosebi în Italia. Nevoile R.A.U.-ului în acest domeniu sînt considerabile, deoarece posedă un mare număr de monumente foarte importante, vestigii ale Egiptului antic, ale civilizațiilor mediteraneene clasice și ale arhitecturii musulmane. Și alte țări vecine au probleme similare, încît R.A.U. se gîndește la posibilitatea organizării unei forme de specializare pentru arhitecții restauratori, în Egipt, la care țările învecinate să-și poată trimite studenții.

S.U.A.

Expansiunea rapidă a economiei, dezvoltarea marilor centre urbane, demolările masive necesare construirii autostrăzilor și operațiunile de renovare urbană pun în primejdie o mare parte din exemplele de arhitectură istorică ce au mai rămas. Ca o reacție la această amenințare, în 1966 a fost promulgată o legislație federală detaliată. Creditele necesare n-au fost încă deschise, se speră însă că instituțiile publice vor beneficia la momentul oportun de un ajutor important, la toate nivelele. Pînă în prezent, totuși, majoritatea lucrărilor de restaurare sînt încă efectuate pe cheltuiala unor persoane și organizații particulare.

În ce privește profesiunea de arhitect, polemicele de avangardă declanșate în Germania prin 1930 au redus simțitor interesul pentru arhitectura și tehnicile trecutului. Complexitatea crescîndă a tehnicilor de construcție pare să monopolizeze energia și interesul arhitectului modern și o întreagă generație de profesori sînt lipsiți de pregătirea necesară care le-ar permite să încurajeze pe studenți în direcția cunoașterii și aprecierii arhitecturii americane vechi și să-i formeze în acest sens.

Școala superioară de arhitectură a Universității din Columbia a fost prima care a organizat în 1964 un curs de restaurare și conservare a monumentelor. Numărul studenților care urmează acest curs crește mereu, iar programul se desfășoară în mod regulat; nu se poate însă sconta pe un număr mare de diplome atîta vreme cît acest curs nu va beneficia de un puternic sprijin financiar. Probabil că se vor înființa și alte școli atunci cînd va exista o bună documentație și o metodologie pusă la punct. Trebuie de asemenea găsită o bună metodă de efectuare a stagiului pentru arhitecți, așa încît practicienii consacrați să-i poată forma pe tinerii lor confrăți. Aceasta este principala metodă de pregătire, practică încă de la începuturile acestei profesii.

National Park Service – principală instituție federală ce se ocupă de tehnica restaurării – a făcut unele experiențe din care a rezultat că vechile tehnici de construcție pot fi reinvățate, chiar și cele considerate „pierdute”, datorită unui program de practică direct pe obiect, bine pus la punct, și cu condiția să se garanteze meșterilor care au atins nivelul de calificare cerut, continuitatea angajării.

U.R.S.S.

În U.R.S.S. sînt multe școli care pregătesc cadre pentru profesiunea de arhitect. Unele formează arhitecți proiectanți, altele arhitecți constructori, urbanisti etc. Formația arhitecților restauratori este, din nefericire, insuficientă. Aceasta se datorește lipsei de interes pentru conservarea monumentelor manifestată de către studenți, care în general refuză să lucreze la construcțiile vechi.

Totuși situația se îmbunătățește. În noul plan cincinal, adoptat în martie-aprilie 1968, s-a hotărît inițierea unui program de formare a arhitecților restauratori. Programul nu a fost încă concretizat, deoarece, deocamdată, se studiază stabilirea necesarului de arhitecți restauratori. Încă nu s-a hotărît nici forma pe care o va lua acest tip de învățămînt.

CENTRUL INTERNAȚIONAL DE STUDII PENTRU CONSERVAREA ȘI RESTAURAREA BUNURILOR CULTURALE (CENTRUL DIN ROMA)

Experții veniți din diferite părți ale lumii au întocmit o serie de rapoarte asupra programului de pregătire încheiat prin atribuirea de către Școala de arhitectură a Universității din Roma, în colaborare cu Centrul din Roma, a titlului de arhitect restaurator. În multe cazuri, experții care au participat la aceste reuniuni au ținut prelegeri la Centrul din Roma, prin care au încercat să dea arhitecților diplomați o serie de cunoștințe de bază cu privire la principiile și practica conservării monumentelor. Programul cursurilor organizate de cele două instituții se modifică din timp în timp pentru a se pune la curent cu noile cerințe, pe măsură ce ele se ivesc.

REZUMAT

Președintele Comitetului de experți a rezumat dezbaterile ce au urmat diferitelor expuneri:

1) Toți membrii comitetului au fost de acord că trebuie combătută tendința de a se abandona predarea cursului de istoria arhitecturii. Un arhitect trebuie să fie informat atît în privința evoluției sociale și istorice cît și a istoriei arhitecturii. Evoluția concepției de ansamblu și a decorației, cît și schimbările intervenite în tehnicile și materialele de construcție pot să difere de la o așezare la alta și de la un monu-

ment la altul, din aceeași țară. Experții au fost de părere că, cunoștințele de acest fel, completate cu o experiență practică, ciștigată prin executarea unor lucrări de conservare, sînt tot atît de importante pentru formația arhitecților moderni cît și pentru cea a arhitecților restauratori.

II) Cursul de urbanism ar trebui să cuprindă atît dezvoltarea istorică a urbanismului cît și integrarea construcțiilor vechi și moderne în planurile de sistematizare.

III) Școlile de arhitectură ar trebui să predea și un curs cu privire la protejarea cartierelor istorice urbane cît și la restaurarea și conservarea monumentelor. Viitorii arhitecți peisagiști ar trebui să studieze nu numai planurile grădinilor, peisajul rural și urban, ci și raportul care trebuie să existe între construcțiile ridicate de om pe de o parte și peisajul urban și rural pe de alta. Aceste cursuri ar trebui să se refere la interacțiunea dintre factorii sociologici și evoluția istorică a construcțiilor ridicate de om, și raportul lor cu mediul natural.

IV) Arhitectul ar trebui de asemenea să aibă o formație de bază în domeniul disciplinelor clasice, căci trebuie să cunoască tradițiile culturale și relațiile dintre diversele grupuri sociale, pentru a putea concepe și construi edificii moderne în zone învecinate unor locuri și monumente avînd o valoare istorică.

3. Definitivarea programelor de specializare

a) Arhitecți restauratori

În cursul dezbaterilor referitoare la formarea arhitecților restauratori au apărut anumite divergențe de păreri. Experții au căzut cu toții de acord cu privire la atribuirea unui grad universitar la terminarea specializării, însă nu au fost toți de părere ca specializarea să înceapă la un stadiu precoce al formării.

Majoritatea experților au considerat că arhitecții restauratori ar trebui să aibă aceeași pregătire de bază cu arhitecții constructori, incît să cunoască utilizarea materialelor și tehnicilor actuale. Comitetul a fost de părere că toți arhitecții ar trebui să aibă o pregătire mai aprofundată în domeniul arhitecturii istorice, nu numai din punct de vedere al evoluției stilurilor și formelor, ci și din punct de vedere al evoluției materialelor de construcție, a uneltelor și tehnicilor în decursul anilor. S-a atras atenția că arhitecții care lucrează în zone istorice ar trebui să aibă cîteva noțiuni de bază asupra evaluării centrelor urbane și că școlile de arhitectură ar trebui să organizeze cursuri cu privire la acest subiect. Mai mulți membri ai Comitetului au adăugat că, cunoștințele în acest domeniu ar putea constitui un indemn pentru arhitecții moderni pentru găsirea unor soluții noi.

Toți membrii Comitetului au fost de acord că viitorul arhitect restaurator ar trebui să lucreze sub îndrumarea unei persoane experimentate și mai ales, să lucreze pe un șantier. Mai mulți membri ai Comitetului au atras atenția asupra riscului unor erori iremediabile pe care le-ar putea face un personal cu o pregătire pur teoretică, dar cu o practică insuficientă. În numeroase țări se apreciază la doi ani timpul minim necesar pentru această practică, însă majoritatea specialiștilor au socotit că ar fi preferabil să fie prelungită pînă la 5 ani. În Japonia ea se ridică la 6 ani.

Toți membrii Comitetului au socotit că ar fi de dorit să se dea arhitecților restauratori o pregătire generală cît mai largă. Fără aceasta ar fi imposibil să poată evalua în mod corect interacțiunea forțelor istorice, culturale și sociale, care influențează viața unui centru sau monument istoric.

Experții au discutat de asemenea despre exactitatea științifică, despre primejdia unei reconstituiri exagerate și despre probleme de estetică. Ei au considerat că experiența oferă, în general, cel mai bun mijloc pentru rezolvarea acestor probleme, subliniind din nou necesitatea, pentru tinerii arhitecți restauratori, de a face un stagiu pe lîngă personalități cu experiență, înainte de a lucra pe cont propriu.

b) Specialiștii în urbanistică

Membrii Comitetului au subliniat de repetate ori că specialiștii în urbanistică trebuie să cunoască și să aprecieze necesitatea de a conserva și adapta cartierele istorice la nevoile vieții actuale. S-a remar-

cat că în cursul unei reuniuni interguvernamentale de experți însărcinați cu examinarea proiectului de recomandare cu privire la conservarea bunurilor culturale amenințate de lucrări publice sau private, – reuniune ce a avut loc la Paris în martie 1968 – s-a dovedit că cea mai gravă amenințare o constituie proiectele de expansiune și renovare urbană, care desigur cruță anumite monumente clasate, însă suprimă uneori construcții de un interes mai redus, astfel incît echilibrul istoric și peisajul vechilor cartiere sînt distruse.

c) Specialiștii de laborator

Numeroase țări, și îndeosebi acelea în care construcțiile erau din piatră și cărămidă, au mereu nevoie de laboratoare pentru a face cercetări și analize. În numeroase cazuri cercetările necesare sînt de tip curent. În țările industriale dezvoltate se poate obține concursul laboratoarelor depinzînd de serviciile de lucrări sau al laboratoarelor de încercare a materialelor. Cînd este cazul se poate face apel și la laboratoarele universităților. Aceste sisteme prezintă adeseori inconvenientul că personalul nu se interesează întotdeauna în mod special de construcțiile vechi, sau de analiza detaliată a materialelor de construcție care poate să fi fost folosite numai la un monument anume.

În țările cu o evoluție economică rapidă, unde s-ar putea să nu existe asemenea instalații ar fi foarte necesar să se organizeze laboratoare comune cu muzeele sau cu alte instituții unde s-ar putea efectua anumite analize de bază.

Comitetul a ținut seamă de faptul că materialele și condițiile de construcție variază considerabil. Programul acestor mici laboratoare trebuie deci să fie adaptat acestei stări de fapt.

În cazurile în care ar fi imposibil să se dispună de o instituție națională de acest fel, pentru motive financiare sau din lipsă de personal, s-a propus crearea unor laboratoare regionale care ar fi finanțate prin contribuția statelor vecine. S-a mai studiat și posibilitatea unui ajutor în cadrul unor acorduri bilaterale sau multilaterale.

Experții au notat că Centrul din Roma prevede instalarea un laboratoare pentru formarea tehnicienilor în domeniul conservării bunurilor culturale. Realizarea acestui program depinde de obținerea unui nou local. Comitetul a fost informat că guvernul italian a cumpărat complexul de la San Michele și că Centrul din Roma va dispune atunci de spațiu suficient pentru a instala un laborator de experiențe. Comitetul și-a exprimat dorința ca guvernul să accelereze transformarea ansamblului San Michele în vederea atribuirii sale Institutului Central de Restaurare și Centrului din Roma.

d) Formarea tehnicienilor (meșteri) pentru conservarea monumentelor și ansamblurilor istorice

Numeroase țări, în special cele în curs de dezvoltare dispun de meșteri calificați. Guvernele sau instituțiile lor specializate în conservarea monumentelor ar trebui să asigure meșterilor calificați angajarea permanentă și transmiterea tehnicii lor altor meșteri.

În toate cazurile s-a observat că meșteșugurile artizanale trebuie să fie deprinse sub conducerea muncitorilor calificați mai vechi (potrivit unui program de ucenicie corespunzător).

În țările cu o industrie dezvoltată, unde meșterii lipsesc, ar trebui să se facă tot posibilul pentru a se angaja meșteri vechi sau să se încerce utilizarea uneltelor și materialelor vechi pentru a putea redescoperi în felul acesta tehnicile pierdute; ar trebui de asemenea să fie convingși bătrînii meșteri, atunci cînd mai există, să transmită celor tineri meșteșugul lor.

Toți experții au căzut de acord că unul dintre factorii cei mai importanți, care contribuie la păstrarea acestor tehnici, este asigurarea unei angajări permanente a meșterilor, însoțită de un salariu convenabil.

Ar trebui să se facă tot posibilul pentru a se stimula mîndria unui lucru manual bine făcut, în țările industrializate. Acest lucru se poate realiza prin organizarea unor demonstrații, expoziții etc.

Membrii Comitetului au remarcat, de asemenea că, în afară de formarea tehnică prin ucenicie, există în multe țări școli tehnice de meserii (sculptură în piatră, tîmplărie, fierărie etc.) și că este posibil să se recroteze foști elevi care arată interes pentru tehnica veche.

Comitetul a mai notat că nu este întotdeauna posibil ca un arhitect să supravegheze fără întrerupere reconstruirea unui ansamblu

sau monument. Bunii conducători de lucrări formează o categorie de tehnicieni intermediară, necesară, care sînt în mod obișnuit recrutați printre meșteri, astfel încît sînt în măsură să controleze bunul mers al lucrărilor.

S-au citat mai multe exemple. De exemplu, la Florența există o școală de formare pentru meșterii de șantier, organizată în colaborare cu Școala de arhitectură din cadrul Universității și Oficiul Pietrelor Dure.

Experții au fost de părere că, dacă este necesar să se creeze școli destinate pregătirii de meseriași de valoare pentru a putea fi meșteri de șantier sau adjuncți ai arhitectului, acestea ar trebui să fie create pe scară națională sau regională pentru a asigura o bună cunoaștere a condițiilor locale.

S-a remarcat de asemenea că Centrul din Roma ar putea eventual să inițieze, la Roma, un curs internațional de pregătire, destinat lărgirii experienței unui mic număr de meșteri de șantier specializați.

Concluzii

În cursul acestor dezbateri Comitetul a formulat un deziderat și mai multe recomandări:

Dezideratul

Experții UNESCO-ului, invitați la Pistoia (Italia) de la 9–14 septembrie 1968, pentru a studia problema formării arhitecților restauratori de monumente, luînd cunoștință de dezvoltarea activității Centrului internațional de studii pentru conservarea și restaurarea bunurilor culturale din Roma, în vederea formării diferiților specialiști în domeniul conservării și restaurării monumentelor și bunurilor culturale în primejdie, au aflat cu satisfacție că guvernul italian a decis în mod generos să pună la dispoziția Centrului o parte importantă din Azilul San Michele din Roma și își exprimă înalta lor apreciere pentru această hotărîre.

Își exprimă de asemenea dorința ca lucrările de amenajare ale acestui ansamblu monumental să fie începute și executate cît mai repede posibil pentru a permite Centrului și instituției asociate să-și realizeze programul de activități internaționale.

Președintele a numit o comisie ad-hoc, însărcinată să redacteze proiectele de recomandări rezumînd rezultatul discuțiilor și să sugereze acțiunea ce va trebui întreprinsă în viitor de către instituțiile naționale și internaționale. Aceste recomandări au fost apoi examinate și redactate în forma lor actuală într-o ședință plenară.

Recomandări

Comitetul de experți,

considerînd pericolele care provoacă și accelerează deteriorarea sau distrugerea monumentelor și centrelor istorice din lumea întreagă, cît și proiectele actuale de sistematizare care, în modul cel mai arbitrar, alterează sau distrug trama stradală a centrelor istorice a unor orașe de o valoare culturală și artistică excepțională;

considerînd că numai specialiștii cu o înaltă calificare pot fi capabili să execute lucrările necesare în vederea conservării, restaurării și punerii în valoare a patrimoniului monumental și că numărul lorește vădit insuficient;

considerînd că orice reformă valabilă a metodelor de pregătire a specialiștilor presupune o cunoaștere prealabilă exactă a situației prezente a acestei ramuri de învățămînt și deci este indispensabilă extinderea și perfectarea anchetei întreprinse din inițiativa UNESCO-ului,

recomandă ca următoarele principii să fie aplicate în formarea arhitecților și tehnicienilor însărcinați cu restaurarea, protejarea și punerea în valoare a monumentelor și centrelor istorice:

1. Formarea arhitecților și urbanistilor în general

Considerînd faptul că monumentele și ansamblurile istorice sînt în mare parte și în majoritatea țărilor din lume intim integrate în ambianța arhitecturală vie a populației;

considerînd că protejarea și dezvoltarea acestui cadru natural – inclusiv peisajul – cade în primul rînd în sarcina arhitecților și urbanistilor,

recomandă ca, cursurile de arhitectură și urbanism să fie completate de studii umanistice și istorice, pentru a permite tuturor arhitecților și urbanistilor studierea aprofundată și prin prisma unei sfere largi de cunoaștere a importanței conservării patrimoniului monumental și peisagistic, cît și față de aspectele lor particulare;

recomandă ca toate programele școlilor de arhitectură să cuprindă: cursuri aprofundate asupra conservării centrelor istorice și monumentelor, cursuri de istoria artei, istoria arhitecturii și a tehnicilor, istoria urbanismului și evoluția peisajelor și grădinilor.

2. Formarea arhitecților specializați

Considerînd conservarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentelor, grădinilor istorice și a ansamblurilor ca o disciplină deosebită,

recomandă:

1) conservarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentelor și ansamblurilor istorice să fie încredințate exclusiv specialiștilor formați în acest scop, pentru a asigura o execuție a lucrărilor care să păstreze monumentelor întreaga lor valoare;

2) să se dezvolte colaborarea între arhitecți și specialiștii altor discipline universitare interesate în păstrarea patrimoniului monumental, ca: urbanisti, istorici de artă, arheologi, ingineri chimiști, fizicieni, orientînd sau completînd pregătirea lor în funcție de nevoile proprii ale conservării;

3) să se dezvolte sau să se inițieze cursuri de specializare de tip postuniversitar, pe plan național sau regional și pe plan internațional.

3. Formarea meșterilor și a personalului ajutător

Considerînd formarea arhitecților specializați de o eficacitate redusă dacă nu ar fi secondată de existența unui colectiv de meșteri capabili să interpreteze corect directivele lor;

considerînd că orientarea actuală a tehnicilor arhitecturale atrage după sine dispariția progresivă a celor mai multe din meșteșugurile tradiționale ale construcției,

recomandă: să se asigure pregătirea unor șefi de șantiere și meșteri aparținînd diferitelor discipline ale arhitecturii tradiționale. Această pregătire va fi în același timp și teoretică și practică.

4. Mijloace de finanțare și schimburi de profesori arhitecți și tehnicieni

Dorește ca statele membre – în scopul de a asigura realizarea propunerilor făcute în paragrafele precedente – să pună la dispoziția instituțiilor și persoanelor interesate mijloace financiare suficiente, pentru a crea burse de studii și de călătorie, cît și pentru a asigura schimbul de profesori, arhitecți și tehnicieni.

5. Atragerea interesului opiniei publice

Considerînd că păstrarea patrimoniului monumental al unei națiuni depinde în principal, sub toate formele sale, de interesul pe care-l manifestă populația,

recomandă ca statele membre să pună în mișcare mijloacele de propagandă indispensabile pentru a sensibiliza opinia publică față de conservarea și punerea în valoare a patrimoniului său monumental.

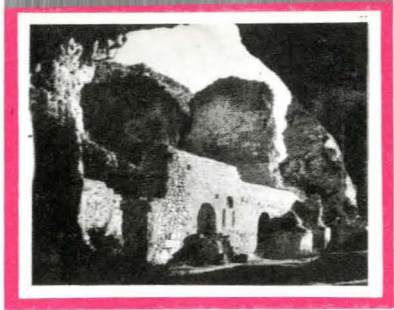
- Boris Zderciuc — Monumentele de arhitectură populară și conservarea lor (3).
- Liviu Ștefănescu — Nicolae Iorga și monumentele istorice (12).
- Alexandru Bogdan — Contribuții arheologice la cunoașterea evoluției Castelului Corvineștilor de la Hunedoara (18).
- Radu Heitel — În legătură cu unele probleme ale arheologiei cetăților de piatră, medievale, din Transilvania (26).
- Ioana Cristache-Panaït — Cu privire la unele monumente din Țara Făgărașului în lumina relațiilor cu Țara Românească (30).
- Arh. Eugenia Greceanu — Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați (33).
- Dr. Vasile Drăguț — Monumentele și muzeele (51).
- Olga Mărculescu — Monumentele și omul contemporan (53).
- Roland Schilling — Considerații istorice asupra vechimii castelului medieval din Hunedoara (55).
- Gheorghe I. Cantacuzino — Cercetări arheologice la Brădet-Argeș și problema datării monumentului (56).
- Arh. Ștefan Balș — Lucrările de restaurare la biserica din Brădet — Argeș (60).
- Pavel Chihaia — Inscricția genealogică a lui Ionaș Monea din Veneția de Jos (65).
- Radu Popa — Despre începuturile mănăstirii Remeți-Maramureș (67).
- Andrei Pănoiu — Un monument necunoscut de arhitectură populară vilceană (69).
- Constanța Tatomir — Un document despre restaurările de la Curtea de Argeș, (1875—1887) (71).
- Virgil Tatomir — Pladoarie pentru protejarea bunurilor culturale (73).
- Tereza Sinigalia — Athanase Papageorgiou — Icoane din Cipru (1969) (74).
- Paul D. Popescu — G. Potra, N. Simache — Contribuții la istoricul orașelor Ploiești și Tîrgșor (74).
- x x x — Raportul final al reuniunii experților privind formarea arhitecților și tehnicienilor pentru conservarea monumentelor și așezărilor istorice (UNESCO) (75).
-
- Boris Zderciuc — Les monuments d'architecture populaire et leur conservation (3).
- Liviu Ștefănescu — Nicolae Iorga et les monuments historiques (12).
- Alexandru Bogdan — Contributions archéologiques pour établir l'évolution du Château des Corvins à Hunedoara (18).
- Radu Heitel — À propos des quelques problèmes concernant l'archéologie des forteresses en pierre, médievales, de la Transylvanie (26).
- Ioana Cristache-Panaït — L'histoire des monuments roumains du Pays de Făgăraș, par rapport aux relations avec la Valachie (30).
- Arh. Eugenia Greceanu — Le Pays de Făgăraș, zone d'irradiation de l'architecture du sud des Carpathes (33).
- Dr. Vasile Drăguț — Les monuments et les musées (51).
- Olga Mărculescu — Les monuments et l'homme contemporain (53).
- Roland Schilling — Considérations historiques sur l'ancienneté du chateau de Hunedoara (55).
- Gheorghe I. Cantacuzino — Recherches archéologiques à l'église de Brădet-Argeș et le problème de la datation du monument (56).
- Arh. Ștefan Balș — Les travaux de restauration à l'église de Brădet-Argeș (60).
- Pavel Chihaia — L'inscription généalogique de Ionaș Monea de Veneția de Jos (65).
- Radu Popa — À propos des debuts du monastère de Remeți-Maramureș (67).
- Andrei Pănoiu — Un monument néconu d'architecture populaire de Vilcea (69).
- Constanța Tatomir — Un document sur les restaurations de Curtea de Argeș (1875—1887) (71).
- Virgil Tatomir — Plédoarie pour la protection des biens culturels (73).
- Tereza Sinigalia — Athanase Papageorgiou — Icônes de Chypre (1969) (74).
- Paul D. Popescu — G. Potra, N. Simache — Contributions l'histoire des villes Ploiești et Tîrgșor (74).
- x x x — Rapport final de la réunion des expert, concernant la formation des architectes et techniciens pour la conservation des monuments et des sites historiques (UNESCO) (75).
-
- Boris Zderciuc — Folk Architecture Monuments and their Conservation (3).
- Liviu Ștefănescu — Nicolae Iorga and the Historical Monuments (12).
- Alexandru Bogdan — Archaeological Contributions to the Knowledge of the Evolution of „Castelul Corvineștilor“ (the Corvin Family's Castle) at Hunedoara (18).
- Radu Heitel — Upon some Problems of the Archaeology of the Stone Citadels from Transylvania (26).
- Ioana Cristache-Panaït — The History of the Romanian Monuments in Țara Făgărașului (30).
- Arh. Eugenia Greceanu — Țara Făgărașului — a Zone of Radiation of the Architecture south of the Carpathians (33).
- Dr. Vasile Drăguț — The Monuments and the Museums (51).
- Olga Mărculescu — The Monuments and the contemporary Man (53).
- Roland Schilling — Historical Considerations on the Age of the Medieval Castle at Hunedoara (55).
- Gheorghe I. Cantacuzino — Archaeological Researches at Brădet — Argeș and the Problem of the Date of the Monument (56).
- Arh. Ștefan Balș — The Church from Brădet — Argeș (60).
- Pavel Chihaia — Ionaș Monea's Genealogical Inscription from Veneția de Jos (65).
- Radu Popa — About the Beginning of the Monastery Remeți-Maramureș (67).
- Andrei Pănoiu — An unknown Folk Architecture Monument from Vilcea (69).
- Constanța Tatomir — A Document about the Restorations at Curtea de Argeș (1875—1887) (71).
- Virgil Tatomir — Pleading for the Protection of the Cultural Heritage (73).
- Tereza Sinigalia — Athanase Papageorgiou — Cyprus Icons (1969) (74).
- Paul D. Popescu — G. Potra, N. Simache — Contribution to History of Ploiești and Tîrgșor. (74).
- x x x — The final Report of the Experts' Meeting concerning the Training of Architects and Technicians for the Conservation of the Historical Monuments and Sites (75).

Redacția: Calea Victoriei nr. 120, București 22, sectorul I, telefon 13.98.17. Administrația: ISIAP str. Brezoianu nr. 23—25, telefon 14.67.99. Costul unui abonament anual este de 140 lei. Abonamentele se primesc la administrație și la redacție.

buletinul monumentelor istorice nr.2.1970

